

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

letnik XXI

št. 2

leto 1973

GOSPODARSKO RAZSTAVIŠČE

LJUBLJANSKI VELESEJEM

ORGANIZIRA POLEG STALNIH RAZSTAV SLOVENSKEGA GOSPODARSTVA SPECIALNE RAZSTAVE IN SEJME ZA POSAMEZNE STROKE GOSPODARSTVA REPUBLIŠKEGA, ZVEZNEGA ALI MEDNARODNEGA ZNAČAJA. VSE TOZADEVNE VEČJE PRIREDITVE SO VNESENE V MEDNARODNI KOLEDAR RAZSTAV. V ČASU, KO NI RAZSTAV, SO RAZSTAVNI OBJEKTI NA RAZPLOGO TUDI ZA RAZNE KULTURNE, DRUŽABNE IN ŠPORTNE PRIREDITVE, KONGRESE

UPRAVA: LJUBLJANA, TITOVA C. 50

Telefon: 311-022, dir. 310-920

VSAKOLETNE RAZSTAVE IN PRIREDITVE NA GOSPODARSKEM RAZSTAVIŠČU V LJUBLJANI

MODNI SEJEM ● JUTRO ● ALPE - ADRIA ●
SETEX ● LESNI SEJEM IN SALON POHIŠTVA
IZMENOMA VSAKO DRUGO LETO ● VINSKI
SEJEM ● HORTIKULTURA ● SODOBNA
E L E K T R O N I K A ● S K I E X P O

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XXI. letnik Ljubljana 1973 2. zvezek

Vsebina drugega zvezka

- Ivo Pirkovič: O koreninah »cvetočega halštata« — Stran 81
- Jaro Šašel: Bernardin Porečan ali k poreškim in koprskim antikam — Stran 85
- Miroslav Pahor: Constitutio Momiliani v letih 1521—1535 — Stran 88
- Anton Svetina: Odlomki iz koroške zgodovine — Stran 97
- Janez Höfler: Iz neke jezuitske anketne knjige — Stran 105
- Prvenka Turk: Ladislau Benesch — Stran 110
- Dušan Nečak: Prispevek k vprašanju primorskih beguncev v letih 1918—1920 — Stran 120
- Josip Žontar: Pavlu Blazniku ob sedemdesetletnici — Stran 127
- Iz starih fotografskih albumov — Stran 131
- Iz dela naših zavodov in društev — Stran 133
- Nove publikacije — Stran 136

Na ovitku

Smledniška legenda — slika na panjski končnici
Slovenski etnografski muzej v Ljubljani

Ureja uredniški odbor

Glavni urednik Olga Janša
Odgovorni urednik Jože Žontar

Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino — Predstavniki Majda Kunaver — Tisk tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani — Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III — Tekoči račun pri SDK podružnica 50101-678-47483 (Ljubljana, Miklošičeva cesta 8) — Letna naročnina 25 din, posamezna številka 10 din

Publikacija šteje med proizvode iz 7. točke prvega odstavka 36. člena zakona o obdavčenju proizvodov in storitev v prometu (Uradni list SFRJ, št. 33-316/72), za katere se ne plačuje temeljni davek od prometa proizvodov (mnenje Republiškega sekretariata za prosveto in kulturo št. 421-2/72 od 25/8-1972)

O KORENINAH »CVETOČEGA HALŠTATA«

IVO PIRKOVIČ

Čeprav nam dajejo zgodovinski, filološki in arheološki viri za proučevanje Ilirov in halštata dovolj solidno gradivo, smo si z neizčiščenimi teorijami, kot so pojmi »protoilirski« in »etnogeneza Ilirov« na Balkanu, precej zamaglili jasne poglede, v čemer nam tujci skorajda ne sledijo. O predilirskem železarstvu v Vzhodnih Alpah se že nihče ne upa govoriti. O vzrokih »cvetočega halštata« razpravljamo z nedopustnimi pojmi moderne ekonomike, kot je »hiperprodukcija« in podobno, česar v halštat in tudi še v poznejše dobe prav gotovo ne smemo vnašati. Danes bi se hotel omejiti prav na vprašanja o koreninah »cvetočega halštata«, ker nam obljublajo razčiščenje nekaterih osrednjih arheoloških problemov, kot so nerešene uganke: odkod strmi vzpon halštatskega železarstva v 6. in 5. stoletju pr. n. š.; odkod razcvet njegove estetike; kje iskati delavnice situlske umetnosti, konkretno, ali izvira stičenska situla iz halštatske kovačnice ali halštatska iz stičenske, in še kaj?

POMEN KLIMATSKIH NIHANJ ZA ŠTUDIJ ARHEOLOGIJ

Že razširitev študija o topografiji antičnih mest in cest v rimski Saviji na proučevanje klimatskih nihanj mi je pomagala do nekaterih bistveno novih spoznanj, ki ne bi bila mogoča sicer po nobeni drugi poti. Pokazalo se je, da se z domnevnim 400-letnim klimatskim ciklom dobro skladajo velika preseljevanja ljudstev in menjavanja kultur vsakih 400 let. Štiristoletno periodo klimatskega ritma sestavljata, grobo vzeto, vselej dve hladnejši in deževnejši stoletji, ki jim sledita dve toplejši in sušnejši. Deževnejša veka sta ugodnejša za nomadsko živinorejo, sušnejša za poljedelstvo. Tako sta bili 8. in 7. stoletje pr. n. š. mokri in hladni. Ilirska ljudstva so bila takrat po naših nižinskih pašnikih ob rekah s svojo kulturo žarnih grobišč še pretežno pastirska. To velja v najsplošnejšem okviru tudi za druga indoevropska ljudstva v

halštatski Evropi. Da sta 6. in 5. stoletje suhi in toplejši, ugodni torej za poljedelstvo, dokazuje že pridelovanje vina, ki ga izpričuje situlska umetnost in pivski pribori v halštatskih grobovih. To so bili torej celo odlični pogoji, da se je v cvetočem halštatstvu močno razvilo poljedelstvo tako pri naših Ilirih kot tudi v drugih halštatskih deželah. Razvilo se je celo v toliki meri, da so se znašla indoevropska ljudstva v hudi krizi. Pretiran delež poljedelske hrane je namreč za človeka strupen, zdravilo pa si je indoevropski poljeделец našel v — kuhinjski soli.

Že stari zgodovinarji so slutili, da je prinesel močnejši razvoj poljedelstva po koncu ledene dobe diluvialnemu lovcu in živinorejcu neko fiziološko krizo, ki je zgodovinarji niso razumeli. Danes vemo, za kaj je šlo.

ZDRAVILO ZA STRUPENOST POLJEDESKE HRANE

Kalij in natrij morata biti v človeškem organizmu v določenem ravnovesju. Kalij je koncentriran bolj v celicah, natrij zunaj njih, v krvi. V zadnji svetovni vojni so zdravniki na zahodnih bojiščih odkrili, da prihaja pri težkih ranjencih do vdora kalija iz uničenih celic v kri, kar vodi do krize, ki jo napak označujemo kot »živčni šok«. V resnici pomeni zastrupitev s kalijem. (Že smo brali o zastrupljanju otrok s špinačo, bogato kalija, zlasti če je še gnojena s kalijevimi gnojili.) Nagel dodatek natrija krvi v obliki raztopljene kuhinjske soli pospeši izločitev kalija iz krvnega obtoka, kar prepreči ali vsaj olajša »živčni šok«. Z nekaj litri zelo slane vode so na zahodnih bojiščih reševali do 90 odstotkov takih težkih ranjencev, ki so v prvi svetovni vojni že podlegali smrti zaradi živčnega šoka.

Poljedelska hrana dovaja človeškemu organizmu večje količine kalija, kot pa hrana lovcev in živinorejcev. Evropska ljudstva so se zato z močnim premikom iz živinoreje v poljedelstvo v 6. stoletju začela usodno za-

Stična, halštatska gomila ob železniški progi (današnjipremer ca. 40 m, ohranjena višina ca. 4 m); 6.—5. stoletje stare ere. Gomila, ki je zasnovana okrog prvotnega groba legendarnega prednika, vsebuje grobove iz nekaj zaporednih generacij ene same družine v širšem smislu. Foto Narodni muzej

strupljati. Zdravilo so si našla nagonsko v kuhinjski soli, ki so jo začela dodajati rastlinski hrani. Nove poljedelske dodatke k mesu so imenovali »solate«, kar pomeni »soljene jedi«. V francoščini tiči koren »sal« razen v »salade« tudi »sauce«, v nemščini razen v »Salat« tudi v »Sülze«. Da začno indoevropska ljudstva nekako isti čas iskati sol in poznajo vsa solate, kaže, da gre sredi starejše železne dobe res za splošen močan premik iz živinorejskega v agrarno gospodarstvo hkrati na vsem halštatskem kulturnem področju.

VELIKA REVOLUCIJA EVROPSKE ZGODOVINE

Uvajanje rabe soli sredi halštata ne pomeni torej nekega novega razkošja rastoče človekove življenjske ravni; ne pomeni samo izboljševanja okusa hrane z neko novo začimbo, ampak gre tudi za usodno vprašanje halštatskega človeka, kako preživeti. Ta nuja je vodila v eno največjih zgodovinskih revolucij evropske kulture, kar jih poznamo. Prej so se ljudstva spopadala s sosedi samo za boljše pašnike in ropanje tujih čred. Splošnih mednarodnih evropskih problemov ni bilo. Sedaj preprežejo iskalci soli celino z novimi, tako imenovanimi »solnimi cestami«, ki jih včasih morda napak štejejo med starejše jantarske«. Sled za njimi je »via salaria« iz stare Ostie v deželo italških Sabinov. V Rim

so karavane s soljo prihajale skozi »porto salario«. Nastajajo naselja z besednim korenem »sal« in »hal«, ki štejejo med najstarejša.

Pred halštatskimi ljudstvi vstaja vrsta novih, sedaj mednarodnih problemov: bohoten razvoj celinske trgovine s soljo, ki opušča starejše plačevanje z govedom (pecunia iz pecus) prejšnjih živinorejcev z novim menjalnim sredstvom, železom. To prinaša nova vprašanja sporazumevanja in določanja menjalnih vrednosti, vzdrževanja cest, varnosti proizvodnje in prometa. V Hallstatu je 26 odstotkov grobov vojaških. Novi red v mednarodnih odnosih pomeni v bistvu porajanje običajnega (nenapisanega) mednarodnega prava, ki pa ga poznamo bolje na morskih kot celinskih cestah.

Agrarna družba razvije tudi svojo lastno mednarodno kulturo: astronomijo in elementarno matematiko v službi koledarja poljedelskih sezon; praznovanja sončnih obratov, setve in žetve; razne agrarne mite in kulte, kot jih vidimo v halštatski Byči skali na Moravskem in v situlski umetnosti (žrtvene živali, scene praznovanj). Morda životari nekaj te kulture že prej kot ostanek iz starejših agrarnih dob, saj pozna žita že neolitski človek. Halštatska agrarna kultura pomeni v ritmu klimatskih nihanj le nov vzpon, ki poveže razkrojeni nomadski svet v kulturno enotno družbo.

V tej luči je treba sedaj poudariti, da je »cvetoči halštat« nekaj čisto novega in kako-
vostno različnega od prve polovice starejše
železne dobe. Druga polovica ni v svojih bi-
stvenih potezah zrastle iz prve morda organ-
sko in samo zato, ker je stari halštatski me-
talurg izpopolnil svojo tehnologijo ter začel
zaradi svoje hiperprodukcije iskati kupcev
zunaj svojih ozemeljskih meja, kakor danes
precej splošno menijo. Prav nasprotno: ne-
odložljive in kar usodne življenjske potrebe,
vprašanje, kako preživeti, so halštatskega že-
lezarja prisilile, da je svojo železarsko tehno-
logijo izpopolnil in proizvodnjo povečal v to-
likšnem obsegu, da ni pokrival več le potreb
svojega poljedelstva, lovstva in vojske, amp-
pak lahko tudi izvažal za plačevanje soli.

Tu nas čakajo sedaj bistveno nova spozna-
nja. Ker nimamo v naših deželah razen jan-
tarja nobenih arheoloških dokazov za trgovske
stike s severom, s Hallstattom, pač pa opa-
žamo vplive iz severnoitalskih kulturnih sre-
dišč, napak sklepamo, da si je utirala ilirska
trgovina poti samo na zahod, ne pa na sever.²
Zopet prav nasprotno: ilirski izvoz je šel od
vsega začetka zunanje trgovine samo na sever
in samo za sol, ki mi mogla pustiti arheoloških
sledov. Za to novo potrebo vsega ljudstva so

Smarjeta (Smarješke Toplice), halštatska nekropola:
leva naličnica bronaste čelade iz 5. stoletja stare ere
(višina = 11,3 cm). Pridevek iz groba bojevnika. Hrani
Narodni muzej. Foto Narodni muzej

Mokronog, keltska nekropola: simbolično uničen že-
lezni keltski meč (dolžina = 87 cm). Pridatek v grobu
bojevnika iz 3. stoletja iz stare ere. Izkopano v drugi
polovici 19. stoletja. Hrani Narodni muzej. Foto Na-
rodni muzej

morali Iliri znatno dvigniti proizvodnjo že-
leza. Če pa pomislimo na silne napore, koliko
več rude je bilo treba odtlej taliti, koliko že-
leza prekovati in obdelati v uporabne pred-
mete ter jih nenehoma nositi čez gorate de-
žele in reke na daljni sever, bomo kar po-
dvomili, da bi zmogli istočasno začeti razvi-
jati (razen za kakšen knežji luksus) trgovino
tudi z zahodom. Zanja ne vidimo nobene
življenjske potrebe, saj ostaja ilirsko gospo-
darstvo, če izvzamemo sol, še naprej izrazito
avtarkično: proizvaja vse, kar potrebuje de-
žela.

Sedaj lahko z gotovostjo rečemo, da izvira
halštatska situla iz dolenjske delavnice, ne
stičenska iz halštatske. Torej so pomembne
delavnice situlske umetnosti res v naši ožji
domovini, česar na primer Otto-Herman Frey
še ne more zanesljivo trditi.³

Estenski in bolonjski arheološki vplivi ne
pomenijo nujno, da je naša dežela s severno
Italijo trgovala. Na halštatskem tržišču so šli
hitreje in ugodneje v zamenjavo za sol teh-
nično boljši in estetsko lepši izdelki. Zato so
začeli mojstri dolenjskih halštatskih delavnic
posnemati nekatere kvalitetnejše italške
vzorke, katerih lepota se je oplajala iz sta-
rejših in bolj razvitih sredozemskih kultur.
Tako posnemanje poznajo vse dobe človekove
zgodovine. Halštatsko tržišče soli je bilo tudi
pomemben mednarodni vzorčni sejem, ki je
spodbujal proizvodnjo vsega halštatskega kul-
turnega področja in ga selekcijsko usmerjal
v enovit okus, v tako imenovano »situlsko
umetnost«.

Ko keltski vdor v Severno Italijo razruši tamkajšnje halštatsko gospodarstvo, se v ilirski ekonomiki, to se pravi, njenem železarstvu, nič ne spremeni. To dovolj jasno govori o tehnološki in ekonomski neodvisnosti našega halštata od zahoda. Šele poznejši prihod Keltov tudi k nam pomeni konec našega cvetočega halštata. Novo ljudstvo prinaša novo gospodarstvo in nov okus. Karavane ne odhajajo z železnimi izdelki nič več na daljni sever po kameno sol. Dežela se oskrbuje od tlej z morsko soljo iz solarn, kot je pri mestecu Halietum, kjer stoji danes Izola. Halietuma niso ustanovili Rimljani, ki pravijo soli »sal«, ampak še pred Rimljani Kelti, ki so sol imenovali »hal« in dali ime tudi Hallstattu.

Kelti plačujejo sol z drugačnim izvozom in prvič tudi z denarjem. Gospodarstvo dežele

ne visi več izključno na železarstvu, čeprav se na latobiškem področju (prej ne!) skoraj čez noč močno razvije.

Rimljani še bolj spreminjajo strukturo gospodarstva v naših deželah in Iliriku. Zlasti po panonskem uporuh se polaste vsega našega in ilirskega železarstva za oboroževanje balkanskih in orientalskih armad. V izvozu naših dežel na rimski trg, ki ga omenjata Strabo in Plinij, pa slovi med živinorejskimi, poljedelskimi in prirodnimi artikli zlasti še »noriško železo«, za katerega lahko danes dokazemo, da so ga proizvajali tudi po vsej Kranjski tja do noriških mej na Gorjancih.

OPOMBE

1. Crucium, Situla 10. Ljubljana 1968, str. 71—74. — 2. F. Stare, Vače. Ljubljana 1954, str. 151. —
3. Otto-Hermann Frey, Krieger und Salzherren, 1970, p. 87.

V ugledni reviji *Italia medioevale e umanistica* je Maria Pia Billanovich objavila dva prispevka, mimo katerih ne sme ne naša javnost ne naša znanost. Prvemu je dala naslov *Una miniera di epigrafi e di antichità* (Rudnik napisov in antik), izšel v letniku 12 (1969) 197-293, drugemu *Capodistria in età romana e il pittore Bernardino Parenzano* (Koper v rimski dobi ter slikar Bernardin Porečan), v letniku 14 (1971) 249-289 (napisan delno skupno z Giovanni Mizzon). V nadaljnjem oba kratko povzamem; če si tu in tam vmes dovolim lastno pripombo, je ta namenjena našemu bralcu in noče izvrstni in točni sestavek Marije Pije Billanovich kakorkoli dopolnjevati.

Benediktinski samostan sv. Justine v Padovi slovi na eni strani zato, ker je v 15. stoletju sprožil reformo, na osnovi katere so bili obnovljeni skoraj vsi benediktinski samostani Italije, na drugi pa, ker mu je zgodovina dodelila častno mesto v umetnostih Benečije. V arhitektonskem sklopu samostana je namreč velik križni hodnik — *Chiostro Maggiore* — imenovan tudi *Dipinto*, ker so bile stene prizemnega hodnika (it. *sottoportico*) poslikane s scenami iz življenja sv. Benedikta. Konec 15. stoletja je namreč Bernardin Porečan (prim. Fiocco v umetnostno-zgodovinskem leksionu Thieme-Becker XXVI [1932] 231) okrasil s freskami zadnjo arkado zahodnega dela hodnika in prvo vzhodnega in vse arkade (razen prve na levi) severnega dela križnega hodnika. Pol stoletja pozneje je njegovo delo dokončal slikar Girolamo da Santo, ki je naslikal freske z isto tematiko na preostalo ostenje. Vlažna padovanska klima je kmalu načela umetnine, ki so skorajda povsem propadle že ob koncu 18. stoletja, ko je bil samostan po sekularizaciji spremenjen v vojašnico, kar je k dokončnemu uničenju odločilno pripomoglo. Nekaj odsekov fresk so pozneje sneli ter jih hrani sedaj deloma Mestni muzej v Paviji, deloma zbirka Louis Morant v Londonu; zadnje preostanke, ki so jih z vso skrbjo konservirali in sneli, hrani med leti 1954-59 obnovljeni samostan sam.

Čeprav so freske kot celota — lahko rečemo — propadle, pa o njih vsebini, zaporedju, tehniki in celo detajlih govore minuciozni sodobni opisi in nekoliko poznejše risbe. Najnatančnejše opise je podal zgodovinar in samostanski opat Girolamo da Potenza (+ 1619) v nekaj rokopisnih delih, ki jih hranita *Biblioteca civica** in *Biblioteca universitaria* v Padovi. Freske bolj mimogrede obravnava še nekaj piscev, med njimi nekateri menihi, ki so se ukvarjali z zgodovino samostana. Konč-

no je do neke meje važen vir zanje še kakih 20 danes že redkih reprodukcij s konca 18. stoletja. Te so delo Padovanca Francesca Mengadija, ki je seveda izbiral subjektivno.

Kompozicijski sistem umetnine je bil naslednji: Osnovo je sestavljal pas fiktivne marmorne stene, nad katero je tekkel horizontalen trak. Pod vsako sceno je bila v tem traku etiketa in v njej kot legenda latinski distih. Glavna scena je zavzemala vso arkado in je segala višinsko do kapitelov. V sredini vrhnje lunete je bilo vselej doprsje kake benediktinske osebnosti, levo in desno pa heraldično postavljena, vsebinsko ustrežna dogodka iz Starega in Novega testamenta. Sliko je od slike ločila bogato z groteskami ornamentirana lezena, ki se je spuščala od kapitela do omenjene marmorne stene. Glavne scene so bile polne portretov sodobnikov, vedut Padove in Rima, samostanov, miniaturo, grških in rimskih arhitektonskih ruševin z arami in odlomki napisov na nagrobnikih. Vse je bilo v slavo sv. Benedikta pretkano z učenostjo tedanje dobe, z grško, rimsko, egipčansko in babilonsko mitologijo.

Bernandinovemu opusu pripiše avtorica še signirano sliko iz galerije *Estense* v Modeni ter dvoje platen iz berlinskega državnega muzeja, katerih reprodukcije tudi objavlja. Eden od dokaznih elementov za identifikacijo slikarja, ki se ga pri tem posluži, je analiza pismenk, ki jih je porabljal in ki so na vseh njegovih delih, tudi na berlinskih, identične.

Učena avtorica je v bistvu posvetila študijo, ki je vzorna in temeljita, dvema vprašanjem, (1) kdo je bil Bernardin Porečan, (2) ali so rimski spomeniki, ki jih je reproduciral, fiktivni ali stvarni.

1. Po splošno sprejetem naziranju, ki se je posebej v zadnjih decenijah živahno oblikovalo, je bil Bernardin (Bernard) Porečan (Parentino, Parenzano, da Parenzo) rojen 1437 in šolan prejkone v Poreču in Benetkah. Slikal je v Padovi konec stoletja, se iznenada odrekel vsemu posvetnemu, vstopil v avguštinki red in umrl 1531 v samostanu sv. Mihaela v Vicenzi. Ker vzdevek 'Parenzano' ni redek po Benečiji, so posamezni strokovnjaki jeli vezati na slikarja razna krstna imena (Lorenzo) in ločevali posvetno ime od redovniškega. Ugotavljali so, da je bil njegov oče Johannes in tudi slikar v Padovi, da je bil Bernardin vrhu vsega pisec dela *Lilium Missae* in končno puščavnik. Podobno so strokovnjaki iz generacije v generacijo povečevali tudi njegov slikarski opus in mu pripisovali, poleg zgoraj navedenih sigurnih ozi-

roma signiranih del še druge freske, predvsem v avguštinskem samostanu Monteortone na Colli Euganei, v Padovi, v Vicenzi ter tudi posamezne slike in miniature. Avtorica jih — v dokajšnji meri oprta na konkretne podatke — zavrne ter se v nadaljnjem posveti identifikaciji osebe.

Brez posebne težave odkloni enačenje Bernardina s piscem cerkvenega dela *Lilium Missae*, ki ga je sestavil benediktinec Bernardo de Parentinis iz province Tolosa 1342 in je bilo v 15. in 16. stoletju večkrat ponatisnjeno.

Pokaže tudi, da je treba ločiti med slikarjem in njegovim soimenjakom Bernardinom da Parenzo, ki je bil eremit in prerok, slavna oseba v Italiji 16. stoletja, znan na papeškem dvoru, med plemstvom in po dvorih. Ta je bil rojen 1437 v Benetkah in je živel dolgo v Mantovi. Ni znal ne pisati ne brati — njegova desna in pišočna roka je bil menih-teolog Anselmo Botturnio — in se je okrog 1515 posvetil prerokovanju. Napovedoval je razvoj dogodkov, posebej političnih, kar avtorica bogato ilustrira z originalnimi teksti. Umrli je 1531 v Vicenzi, njegov nagrobnik, ki ne obstaja več, je bil prepisan.

Za slikarja samega je le malo zanesljivih dokumentov. To je predvsem nekaj listin v samostanu sv. Justine, kjer je omenjen v letih 1493-95 in kjer je prejkone nenadoma umrl, tako da ni končal fresk in je ostalo delo več kot 40 let nedovršeno. Listinsko ugotovljeno je torej deloval Porečan v Padovi od junija 1493 do novembra 1495 (tako G. Mizzon), kar Billanovicheva z dokajšnjo verjetnostjo podaljša za eno leto nazaj, ker poskuša identificirati z njim nekega magistra, ki se omenja leta 1492 in nosi ime *Bernardino pictor q. ser Iohannis de Venetiis*.

2. Porečanovi napisi. Zaradi tisoč drobnih antik, ki sta jih oba umetnika uspela vtakati v kompozicijo svojih fresk križnega hodnika samostana sv. Justine, so te zaslovele v učnih krogih tedanje Evrope tako, da so si jih hodili mnogi od vsepovsod ogledovat, prepisovat in prerojavat. Med njimi je bil tudi učenjak iz Schleswig-Holsteina Marquard Gude, ki si je 1662 v Padovi pod vodstvom tamkajšnjega učenjaka Sertorija Orsata ogledal freske in prepisal napise. Theodor Mommsen sam v samostanu ni delal, na freskah tedaj že več ničesar ni bilo, upošteval pa je Gudejeve prepise, ne da bi jim preveč zaupal, zato je poreške odrinil v skupino ** *falsae vel alienae*, CIL V 220*—224*. Avtorica tekste ponovno analizira, opiraje se pri tem predvsem na prepise Girolama da Ponteza v njegovem *Elucidariju*, na Gudejeve prepise in v enem primeru na Mengardijevo reprodukcijo. Ugotovi skupno 20 tekstov, od katerih

6 uspešno locira v *Parentium*, s čimer izlušči nov element, da je slikar od tam doma, ter pokaže hkrati na nov vir za poreške napise. Te v nadaljnjem kratko povzamem.

1 In. It. X 2,41 = CIL V 354 (na Bernardinovi sliki 4). K literaturi, ki je tam navedena, je treba dodati *Elucidario* f. 7 r, M. P. Billanovich 227 n. 1 ter na osnovi tega besedilo nagrobnika precizneje oblikovati, kot sledi. *D(is) m(ani-bus) | Matinianae c[on]iugi | karissimae of* —

2 In. It. X 2,47 = CIL V 359 = 221,* nagrobnik Tussidije Storge (na Bernardinovi sliki 4). K literaturi je treba dodati *Elucidario* f. 7 r, dalje tiskano reprodukcijo Mengardija iz leta 1794 (ki jo hrani *Biblioteca Civica di Padova*) ter M. P. Billanovich 229 n. 2. Tekst ostaja neizpremenjen, prejkone je bil glagol *fecit* izpisan, ne okrajšan. *Gentile* nastopa tudi na Štalenskem Vrhu na Koroškem med izvozniki istrskega olja, gl. A. Degrassi, *Scritti vari di antichità* II (1962) 958 n. 53.

3 Nagrobnik (na Bernardinovi sliki 4), ki nima direktne paralele v Poreču ali okolju in ki ga CIL V objavlja med padovanskimi dvomljivimi dvakrat, pod št. 219* in 220,* kar M. P. Billanovich 230 n. 3 korigira. K doslej znani literaturi je treba dodati *Elucidario* f. 7 r, ki besedilo netočno reproducira: *C. Clausio C. filio P. V. P. dextro Aedi. i. i. viro Causo C. Titi Marcellia Eu. Sor. P. v. x.* Na osnovi dejstva, da je napis rokopisno ohranil tudi furlanski učenjak iz sedemdesetih let 16. stoletja, Iacopo Valvasone di Maniago il Vecchio, ki je zbiral gradivo izključno iz Furlanije in obmejnih pokrajin, ter na osnovi dejstva, da je gentilno ime *Clausius* doslej dokumentirano dvakrat, enkrat v Istri na napisu z vrha Korona pri vasi Kringa in enkrat v Ninu, avtorica dokaj utemeljeno sklepa, da je nagrobnik, ki je bil narisani v padovanskem križnem hodniku samostana sv. Justine, originalno iz Istre. Močno verjetna je tudi misel, da je odlomek In. It. X 2,213 z vrha hriba Korona, hranjen danes v Poreču, dejansko odlomek nagrobnika, ki ga je bil narisal Bernardin Porečan. Obravnava dalje problem *tribus* Pupinije v tem področju, upravne pripadnosti teritorija Pedene (Pičan) in razprostranjenosti tergestinskega agra v Istri.

4 CIL V 224* (na Bernardinovi sliki 6): navaja na osnovi Gude-jevega prepisa, ki se glasi: *ai . . . | e. p. t. | cybeles s.* K tam navedeni literaturi je treba dodati sedaj *Elucidario* f. 9 r ter M. P. Billanovich 240 n. 4, ki s Porečem ne najde ohranjene povezave, razen da nastopa na tam ohranjenem, vendar drugem spomeniku tudi ime *Cybeles*, In. It. X 2,196.

5 V sklopu Bernardinove kompozicije je na fragmentu spomenika upodobljen deček, ki z rameni podpira napisno ploščo s črkami *S. I. P. V.* Glej *Elucidario* f. 9 r M. P. Billanovich 241 n. 5 domneva, da gre za kak poreški fragment, ki je pozneje izginil.

6 Isto velja za drug spomenik z grifonom na isti kompoziciji in z napisom: *Caio Pont. Mit. Tribunitio S. A.* Glej *Elucidario* f. 9 r ter M. P. Billanovich 241 n. 5.

Na koncu je treba opozoriti, da so stiki med Padovo in Istro bili tesni posebej — tako je dokumentirano — za časa obnovitvenih del na samostanski baziliki v začetku 16. stoletja, kajti ves marmor in stavbni kamen so navozili iz poreških kamnolomov. V te ekonomske stike, ki so obstajali najbrž tudi ob gradnji drugih uglednih stavb po mestih severno-italijanskega primorja, se vklaplja pretok prebivalstva, delavcev in obrtnikov med eno in drugo deželo in marsikoga — kot kaže razširjen priimek *Parentino* — tako tudi Bernardina, je pot privedla v Padovo iskat dela, kruha in uspeha.

Tudi v freskah, ki jih je v nadaljevanju Bernardinovega dela izpeljal do kraja Girolamo dal Santo, je reproducirana vrsta epigrafskih spomenikov. M. P. Billanovich (str. 243 ss) dokaže, da jih je črpal in kopiral iz tedanjih epigrafskih zbirk, predvsem Giacomina Mazzocchiya *Epigrammata antiquae Urbis* (Roma, 1521) ter Pietra Apiana in Bartolomeja Amanzia *Inscriptiones sacrosanctae vetustatis* (Ingolstadii, 1534). Spomeniki so pretežno iz Rima, le eden iz Kopra (In. It. X 3, 23 = CIL V 504) — tudi po Apianovi zbirki — med njimi je tudi ponaredba Ciceronovega nagrobnika, ki jo M. P. Billanovich (str. 255 ss) kulturno-zgodovinsko zanimivo osvetli, drugi pa tedaj 'moderna' ponaredba nagrobnika rimskega dramatika Marka Pakuvija (2. stoletje pred Kr.).

Ker tudi na berlinskem platnu Bernardina Porečana nastopajo odlomki rimskih napisov — tu so mnogo slabše ohranjeni in reproducirani od onih v Padovi — poskuša M. P. Billanovicheva identificirati tudi te. Presenetljivo, vendar prepričevalno ugotovi, da gre za tri fragmente iz Kopra, ki jih je Porečan prekomponiral v en sam napis na profiliranem bloku. Na prvi pogled je vidno, da ta napis ne sestavlja organske enote, marveč da je kontaminiran vsaj iz are in nagrobnika.

7 In. It. X 3,2 = CIL V 485, Silvanu posvečen žrtvenik. K tam navedeni literaturi je treba dodati Bernardina Porečana berlinsko sliko, ki jo reproducira M. P. Billanovich na tablah XVI in XVIII 2 ter analizira na str. 259. Tekst z novim podatkom ni spremenjen, zgolj tehnično dopolnjen.

8 In. It. X 3,6 = CIL V 487, odlomek nagrobnika mestnega funkcionarja. Dodati k literaturi Bernardina Porečana berlinsko sliko s komentarjem in izpeljano identifikacijo M. P. Billanovicheve str. 261.

9 In. It. X 3,10 = CIL V 490, mejnik nagrobne parcele. Dodati k literaturi Bernardina Porečana

berlinsko sliko, ki jo objavlja M. P. Billanovicheva na tablah XVI in XVIII 2 ter analizira na str. 262.

Koprski epigrafski material dokazuje, da ga je Porečan zabeležil, ko je bil osebno v tem mestu. Najbrž je odšel odtod kot mnogi drugi v Benetke. Verjetno je bil v oblikovanju svojega odnosa do antike pod vplivom velikega Cesare del Mantegna, gotovo pa je že od doma prinesel nagnjenje k risanju antik — morda po vzgledu kakega istrskega humanista (Raffaele Zovenzoni?) — imel je gotovo tudi vsaj nekaj višjo kot povprečno šolsko izobrazbo.

Končno se avtorica posveti še preiskavi in analizi ostalih antik, ki sta jih oba slikarja — Bernardin Porečan in Girolamo dal Santo — upodabljala. Najprej se ustavi ob hieroglifih, egipčanskih starinah, poda razvoj tovrstnih študij v Evropi in pokaže, da je prav v 15. in 16. stoletju eksplodirala egiptološka moda in fantastična interpretacija ostankov te kulture, kar je bogato odmevalo po Padovi. To je bila doba, ki je sprožila proučevanje svete pisave hieroglifov in njih interpretacije. Eden od študijskih centrov je bila Padova, logično je, da je vse, kar je zanimalo tedanjo učeno Evropo, našlo odmev tudi na freskah benediktinskega samostana. Tudi opat Gasparo de Pavia, ki je do neke meje zasnoval freskantoma ciklus podob, je pri tem aktivno sodeloval; z veliko verjetnostjo nakaže, da je on posredoval Porečanu kopije frizov z rimskega spomenika, ki je bil tedaj v *San Lorenzo fuori le Mura* (danes v *Museo Capitolino*) in ki ga je Porečan vkomponiral v svoje delo. Na podoben način analizira avtorica elemente, ki jih je Bernardin vkomponiral iz Konstantinovega slavoloka v Rimu. Dalje, obravnava odkritje 'Livijevega' nagrobnika v Padovi ter napis na sarkofagu sv. Justine na povsem nov, kritičen način, ki je vreden občudovanja, predvsem tudi, ker nam približa omenjeno dobo z novega aspekta.

* Ta hrani pod signaturo B. P. 4898 njegovo za samostansko zgodovino najvažnejše rokopisno delo: *Elucidario et vero ritratto della pittura del Chiostro del Monasterio di Santa Giustina di Padova fatto da Eccellentissimi Pittori, con la dichiarazione delle Figure e Figurati, Favole de Poeti, Historie, Lettere Egiptiache, Simboliche, Et altre cose ingeniose.*

** Kratice, ki jih v naslednjem porabljam: *CIL Corpus inscriptionum Latinarum. Elucidario, giej prejšnjo opombo pod črto. In. It., Inscriptiones Italiae.*

V vojni, ki so jo v letih 1508—1514 bojevale s Habsburžani, so bile Benetke v mnogočem odvisne od zvestobe podložnih mest in občin. Te so jim dajale precej vojakov in vojaške opreme, predvsem ladij, ki so pomnožile beneško pomorsko armado; ta je plula po severnem Jadranu in zapirala izhode iz Trsta, Devina, Štivanja in drugih habsburških krajev. Med mesti, ki so služila Benetkam s polno predanostjo, a tudi z določenimi računi in lokalnimi interesi, ki so bili vedno sestavni del politike tamkajšnjega Velikega sveta, je bil Piran. Ta je že leta 1508 oborožil 100 ljudi, ki so se z beneško floto borili pri Trstu. Nadaljnjih 100 oboroženih mož iz Pirana se je udeležilo beneškega pohoda na Devin. Providur, oziroma komandant beneške severne flote Hieronim Contarini, ki je imel na skrbi vse istrske operacije, je določil tretjo piransko stotnijo, da je šla v boj proti Pazinu, in ko je bil ta osvojen, je stotnija ostala tam kot posadka, ki je bila vredna posebne zaupanja.¹

Na pohodu proti Pazinu je piranska četa osvojila Momjan. Iz poročila Hieronima Contarinija izvemo, da je bila ta osvojitev na moč lahka, saj so se Momjančani predali brez boja, celo z upanjem, da bo življenje pod Piranom lažje, kakor je bilo pod grofovsko družino Ravnikarjev, ki je dotlej vladala v Momjanu in okoliških vaseh ter zaselkih. Contarini poroča dalje, da so Pirančani prostovoljno in na svoje stroške prevzeli vojaško obrambo gradu.² Zaradi takšnih zaslug so poslanci Velikega sveta piranske občine zaprosili providurja, da bi smeli zadržati omenjeni teritorij in tako povečati obseg občine. Ker pa Contarini po svoji oblasti tega ni smel dovoliti, je napisal dožu obširno poročilo o teh dogodkih in v njem toplo priporočil, da bi beneške oblasti sprejele piranske odposlance, ker je bil mnenja, da je bila želja občine po povečanju občinskega ozemlja »več kot poštena in — za beneške oblasti — skoraj potrebna, zato da se obdrži omenjeni grad.« Poročilo je bilo napisano in podpisano na beneški triremi pri Kopru 7. julija 1508.³

Ni dvoma, da je Veliki svet občine Piran že tedaj izvolil prve poslance, ki so odšli v Benetke, da bi doža in Svet naprošenih prepričali da bi bil Momjan v njihovih rokah varen. Očitno pa je, da to prvo odposlanstvo ni opravilo nič. Vendar Veliki svet te zadeve ni mogel postaviti ad acta. Spomladi leta 1510 srečamo v Benetkah dva nova piranska odposlanca, Dominika Petrogna in Vincenca de Castra, ki sta dožu ponovno obrazložila zadevo okoli momjanskega gradu in ozemlja.

Med drugim sta se postavila na stališče, da je Momjan v srcu piranskih interesov. To pot je odposlanstvo Pirana doseglo zaželeni cilj. Ker je Piran skoraj dve leti skrbel za varnost Momjana brez stroškov za državo in je tja pošiljal posadke in potrebni material in ker je vse kazalo, da so tudi Momjančani želeli biti priključeni občini Piran, je dož Leonard Loredan 23. maja 1510 sklical Svet naprošenih in dal zadevo v razpravo. Na osnovi doževega poročila je Svet sprejel sklep, ki se v prostem prevodu glasi: »Sprejemamo sklep, da se naj momjanski grad s pripadajočim ozemljem izroči naši zvesti občini Piran, ki naj tako poveča svoje ozemlje. Piran je dolžan braniti omenjeni grad s posadko in vsem, kar je potrebno za ohranitev kraja. Zato bo mesto Piran dajalo republikli 60 dukatov na leto kot priznanje in rento.« Sklep Sveta naprošenih je dož 28. maja 1510 spremenil v dukan z izrecnim naročilom tedanjemu piranskemu podestatu Dominiku Tronu, da ga prepíše v svoje uradne akte in ga vrne prosilcu. Ker je bil dukan naslovljen na podestata »in njegove naslednike«, je imel moč zakona.⁴

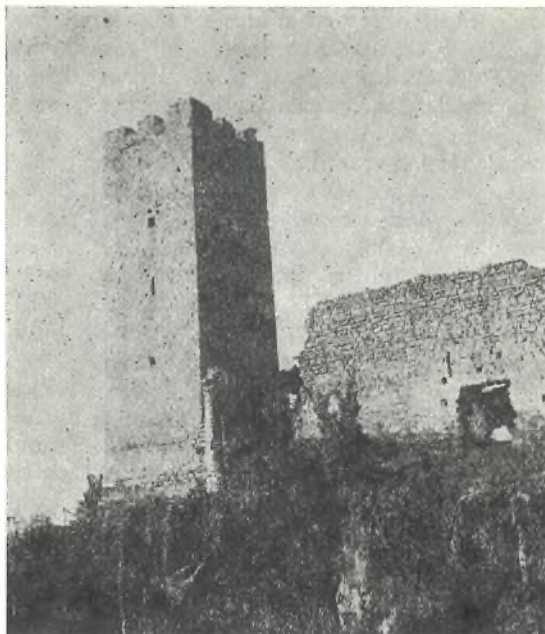
Kako so živeli prebivalci momjanske grofije v prvih enajstih letih piranske oblasti, lahko samo ugibamo. Iz uvodnega dela tako imenovane »Constitutio Momiliani« je rečeno med drugim, da so se leta 1521 zbrali pod podestatovim vodstvom piranski sindiki Francišek Goina, Almerik in Janez Petronio in drugih »dvanajst deputatov« piranske občine ter trije vaški župani s področja grofije tj. Šimec Valices, župan Momjana, Thonjaz (najbrž Tonač), župan vasi Brdo in Peter Barch, župan vasi Brčeniga, da »bi reformirali spodaj navedena poglavja« in »zapisali po podložnikih potrjene stare običaje omenjenih krajev«. Dejstvo, da se govori o reformiranju, nam daje slutiti, da je med leti 1510 in 1521 veljal v momjanski grofiji — poleg starih zakonskih običajev — neki neohranjen piranski zakon, ki ga je bilo treba pregledati, popraviti in na novo napisati. Ni dvoma, da so vaški župani na tem sestanku branili tako imenovane »stare običaje« in svoje pravice v vaški oblasti. Iz pritožb, ki jih bomo omenili kasneje, lahko spoznamo, da so bili župani v obravnavanem času nekak vezni člen med kmeti in občino. Bili pa so tudi neke vrste mirovni sodniki, ki so preprečevali, da bi drobni spori med kmeti dobivali obliko in vsebino dragih in dolgotrajnih pravnih, ki bi mogle mnogokdaj povzročiti veliko gospodarsko škodo. Prav tako je iz pritožb razvidno, da so se ukvarjali deloma tudi z nižjim

sodstvom. Glavna njihova pravica pa je bilo sklicevanje vaških kmečkih zborovanj, kjer so kmetje razpravljali o vseh vaških gospodarskih in političnih zadevah tj. o vseh svojih pravicah in dolžnostih. Čeprav jih reformirana konstitucija izrecno ne navaja, je iz omenjenih pritožb razvidno, da so vaški župani ostali tja do leta 1534 in tudi kasneje.

Na osnovi omenjenega sestanka v podestatski pisarni, kjer so prisotni sklenili, da je treba dati Momjanu zakone, po katerih »naj bi se — če je to mogoče — vladalo večno«, in da je treba upoštevati tudi stare običaje, red in zakonitost, je podestat Jernej Morosini sestavil nov momjanski zakon ali konstitucijo, kakor jo običajno imenujemo.

Constitutio Momiliani je listina, ki jo je Morosini izdal in podpisal 5. avgusta 1521. V njej je izrecno poudarjeno, da je izdana za Momjan in druge kraje momjanske grofije, ki jih je tretja piranska četa osvojila leta 1508 in ki jih je Piran dobil v last z dukalom 28. maja 1510. Listina je sestavljena iz dveh pergamentov, ki sta bila nekoč zlepljena. Sčasom je klej popustil in dokument je razpadel na dve osnovni pergamentni ploskvi, ki merita 39,8 cm v širino. Višina zgornjega tj. uvodnega dela je 52,3 cm, spodnjega zaključnega dela pa 54,8 cm. Poleg uvoda, ki smo ga že nakazali, vsebuje dokument 38 členov, ki urejajo vladanje bivše momjanske grofije. Členi niso niti oštevilčeni niti razporejeni v neki smotrni red, ki bi nam neposredno povedal, kaj je hotel zakonodajalec doseči. Vendar s podrobnejšo analizo lahko strnemo vsebino listine na sledeča področja: Pravice Benetk kot države, pravice Pirana kot matične občine, dolžnosti in pravice kaštelana tj. oblastnika, ki je nadomestil grofa in končno dolžnosti in pravice kmetov oziroma prebivalcev grofije.⁵ Naj takoj povem, da se iz te razporeditve ne da ugotoviti, koliko se je Morosini naslonil na želje in zahteve prebivalstva, ki so ga predstavljali trije vaški župani na omenjenem sestanku. Analiza vsebine nam bo dokazala, da stari zakonski običaji pri sestavi listine skorajda niso prišli v poštev.

Na štirih mestih se listina ukvarja s samo grofijo in njeno neposredno posestjo. Zato si najprej oglejmo, kakšna je bila momjanska posest. Grofiji so bile podrejene vasi Momjan, Brdo in Brčeni⁶ in Sorbar s pripadajočimi zaselki. V Momjanu so našli petinpetdeset kmetij.⁷ Neposredna lastnina gradu je bilo sedem polj s po šest oralov orne zemlje, na katerih je raslo 27 orehov, in tri polja, kjer je raslo 247 kostanjev. Dalje je bil v Momjanu mlin, ki ga je graščak dajal v najem za 5 dukatov letno. Poleg tega sta bila tukaj dva fevdna mlina, ki sta prinašala po 11 lir zakupnine. V Sorbarju je imel grad dve kme-

Razvaline gradu v Momjanu (15. stoletje)

tiji, kjer so posebej imenovana orna zemljišča, travniki in pašniki. V Brdu je bilo štirinajst kmetij. V popolni lasti graščine je bil tukaj samo en vinograd. Tega je graščak dajal v kolonski zakup, tako da sta si graščak in kolon delila vsak pol pridelka. V Brčeni⁸ je bilo 13 kmetij; od teh je bila ena v lasti župnišča. V tej vasici je imela graščina 27 njiv in 20 vinogradov in vinogradniških pušč. V zaselku Pjumontu je imel grad dva travnika.

Kmečke dajatve so bile različne od kraja do kraja. Desetina, ki je obsegala deseti del pridelka pšenice, ovs, sočivja, vina in letnega prirastka drobnice, je bila po predpisu za vse enaka. Vendar je zakonodajalec predvidel še celo vrsto drugih dajatev. Tako so kmetje v Momjanu plačevali od vsake kmetije še pet kupljenikov⁸ pšenice, en kupljenik ovs, dve urni (momjanske mere) vina in 100 lir davka v denarju. Za Brdo in tamkajšnje zaselke so predpisali dva kupljenika pšenice, dva kupljenika ovs, poldrugo urno vina in dve liri davka v gotovem denarju od vsake kmetije. Za Brčeni⁹ so predpisali po tri lire davka in eno pogačo na kmetijo. V Sorbarju, ki je bil na ozemlju občine Koper, kjer piranska oblast ni mogla predpisati vseh dajatev, so določili šest lir najemnine, dve kokoši in dve pogači na leto.

Poleg tega je bil v navadi še davek na vole. Vendar je občina v tem primeru skrbela, da se število vprežne živine ni zmanjševalo. Zaradi tega so obdavčili samo tiste gospodarje, ki so redili po enega ali dva vola. Tako je bil za momjanske kmete določen davek

dveh kupljenikov pšenice na vola. Kmet pa, ki je redil tri ali več volov, je bil tega davka oproščen. Enako velja za Brdo in druge kraje s to razliko, da znaša ta davek tukaj štiri kupljenike pšenice in štiri kupljenike ovsa. Zakaj takšne razlike, ni popolnoma jasno. Vsi grajski podložniki so imeli dolžnost, da so ob božičnih praznikih dajali gradu po en tovor drv za kurjavo (ca 180 kg).

Vse to — poleg tlake, o kateri bo govor kasneje — je dobival urad kaštelana. Za tako majhno ozemlje so bili to precejšnji dohodki, ki so jih večale druge služnosti kmetov.

Dobršen del listine je bil posvečen dolžnostim in pravicam kaštelana. Temu je podedat Morosini posvetil kar štirinajst členov. Predvsem je predvidel, da voli kaštelana Veliki svet občine. Razumljivo je, da je moral biti izvoljen vsako leto drug kaštelan. Skupaj z njim je Veliki svet volil še dva kaštelanova družabnika, katerima je občina predpisala po trideset dukatov letne plače iz grajskih dohodkov. Družabnika sta imela pravico prnesti v grad vino in hrano za svoje potrebe. Oba je Veliki svet volil z namenom, da bi organizirala in nadzorovala straže. Zato jima je bilo prepovedano, da bi se oddaljila od gradu brez kaštelanovega dovoljenja. Tu je omenjen še pomočnik (fameglio). Tega je plačeval kaštelan iz svojih dohodkov, njegova dolžnost pa je bila pomagati pri organizaciji in nadzoruvanju straže. Veliki svet je sklenil kaštelanu odtrgati 25 dukatov od njegovih dohodkov, če bi pomočniku ne določil plače. To pomeni, da je znašala plača pomočnika 25 dukatov letno. Tu je še rečeno, da mora vsak kaštelan potrošiti letno štiri dukate za vzdrževanje gradu in rediti enega konja, očitno zaradi hitrejših zvez s Piranom.

Prva in glavna dolžnost kaštelana je bila obramba gradu. Sestavljalca konstitucije si je dovolil groziti s smrtno kaznijo (de perder la testa) in drugimi kaznimi za upor, če bi si kaštelan drznil začeti kakršnakoli pogajanja za vrnitev gradu (bivšim lastnikom). Podedat kot najvišji organ Benetk v Piranu, je celo prepovedal kaštelanu, da bi zapustil ozemlje grofije pod pretnjo takojšnjega odpoklica. Ta člen nam dokazuje, da so imele Benetke velik vpliv na sestavljanje konstitucije. To pomeni, da so beneške oblasti že vedele, da so Ravnikarjevi nasledniki vložili tožbo pri cesarskem sodišču v Tridentu za vrnitev grofije. Zato se je bilo treba bati poskusov, da bi se Ravnikarjevi dediči s tujo pomočjo polastili gradu.

V nadaljnje dolžnosti kaštelana je spadala prehrana ljudi, ki jih je poklical na tlako. To je veljalo tako za dela na grajskem zemljišču, kakor za dela pri vzdrževanju gradu in grajskih poslopij, vključno z oljnim mlinom. Med dolžnostmi v zvezi z gradom je

bila tudi skrb za grajski obrambni jarek in prostor okoli gradu, ki je meril v širino, kolikor je znašala razdalja od enih do drugih vrat (okoli 60 m). To zemljišče je bilo prepovedano tako za nove gradnje kakor za obdelovanje.

Kaštelan je moral redno obiskovati podrejene kraje. Razen Momjana, kjer je bila njegova prisotnost stalna, mu je predpis veleva štirikrat obiskati Brdo, dvakrat Brčenigo in druge gradu neposredno podrejene kraje (z izjemo Sorbarja, ki je bil upravno pod koprsko občino), nedvomno v vlogi sodnika. Zадnja med njegovimi dolžnostmi je bila v tem, da je moral vsakega posameznega naslednika tj. novega kaštelana, oba družabnika in pomočnika seznaniti z vsebino listine in upravo grofije. Kolikšno važnost je občina pripisovala tej dolžnosti, naj pokaže predvidena globa 100 dukatov, kolikor bi kaštelan tega ne storil iz neubogljivosti ali pozabljivosti.

Med kaštelanove pravice je sodilo predvsem nižje sodstvo. Vse civilne pravde so z listino prišle pod njegovo kompetenco. Sodstvo je v celoti prepuščeno kaštelanovi vesti. Edina omejitev, ki mu je bila dana, je bila v obveznosti, da je sestavil zapisnik o vsaki sodbi, da bi lahko obsojenci vložili priziv pri podedatu v Piranu, če bi imeli sodbo za nepravično.

Konstitucija je bila namenjena kmečkemu ozemlju, zato je povsem razumljivo, da se je ustavila predvsem na škodah, ki jih je povzročala živina (našteti so konji, kobile, osli, oslice, mezgi in mule, svinje in merjasci, koze in kozli, krave in voli) na tujih zemljiščih predvsem vinogradih, vrtovih in njivah. V takšnem primeru je lahko kaštelan obsodil gospodarja na globo, ki je znašala 10 soldov za vsako glavo, ki so jo našli v škodi. Poleg tega je bil gospodar živine obsojen na povrnitev povzročene škode. Izjema so bili voli in krave, za katere je smela znašati globa le 4 solde. Cenitev škode je sestavljalca konstitucije zaupal »zaupanja vrednim ljudem«.

Sledi določba, ki garantira kaštelanu delno prodajo vina iz grajske kleti. Listina je namreč prepovedala prebivalcem Momjana prodajo vina pred dnevom sv. Štefana, če bi kaštelanu v tem času ne uspelo prodati vsaj 24 urn grajskega vina po pravični, vendar primerni ceni.

Dalje so tu določbe o sejnih. Momjanu kot centru grofije je konstitucija dovolila samo en sejem na leto in to na dan sv. Janeza Krstnika. V Brdu sta bila dovoljena dva sejma. Predpis je garantiral kaštelanu ob sejmu v Momjanu po dva solda od vsake trgovine ali stojnice ter po en sold od gostilne in od vsakega ražnja (tj. ognja, ki je bil namenjen peki mesa za prodajo). Enake dohodke je dobival na sejnih v Brdu. Na vsakem sejmu

je imel pravico do prvega plesa. Sejmi so bili navadno združenj s plesom. Vendar se plesi niso smeli prirediti brez njegovega dovoljenja. V mlinih je občina garantirala kaštelanu brezplačno mletje grajskega žita.

Med pravicami, ki jih je listina določila kaštelanu, pridejo v poštev še regalije. Sem spada enodnevni proizvod mleka in mlečnih izdelkov v mesecu maju, ki so ga morali oddati vsi kmetje. Prav tako spada sem obvezna oddaja različna oz. pratne pečenke ob zakolu prašičev in oddaja jezika ob zakolu govedi. Končno so tu še obvezni prevozi grajskega žita in drugih pridelkov, ki so jih bili dolžni opravljati vsi posestniki konj. Regalije so veljale za vse gradu podložne kraje razen Sorbarja.

Nujno je treba poudariti še eno pravico, ki bi jo lahko imeli tudi za dolžnost. Kaštelan je smel vsem obsojenim tatovom in drugim zločincem prepovedati bivanje na ozemlju Momjana. Med zločince je sestavljal listine vključil tudi politične izgnance iz Pirana in drugih občin. V zvezi s tem je bila kaštelanova dolžnost prepovedati shajanje zločincev na svojem ozemlju. Kolikor pa bi le dajal dovoljenje za bivanje in shajanje zločincev v svoji grofiji, ga je smela občina razveljaviti in kaštelana odpoklicati. Čudno prepletanje pravic in dolžnosti! Vendar nam postane razumljivo, če pomislimo, da je bil kaštelan predvsem piranski uradnik, tj. čuvar gradu in ozemlja, ki ga je Piran osvojil v vojni in za katerega je že tekla pravda med občino in Ravnikarjevimi nasledniki. V tem pogledu je imel predvsem dolžnosti, ki mu jih je diktiral Veliki svet občine. Po drugi strani pa je bil kaštelan trenutni naslednik grofov, ki so bili na svojem ozemlju suvereni, ki so se — vsaj v preteklosti — velikokrat vmešavali v notranje zadeve Pirana. Iz tega političnega prepletanja službe in suverenosti izhaja pravno prepletanje pravic in dolžnosti. To je tudi dokaz, da je ta člen nastal na podlagi nekega starega zakona ali običaja, ki je veljal v času momjanskih grofov in je dajal pravico do azila predvsem političnim izgnancem. Iz te pravice je nastala »pravica« do izгона in dolžnost prepovedi shajanja vseh zločincev na ozemlju grofije.

Poleg dajatev, ki jih listina navaja kot kaštelanove pravice, so imeli kmetje vse grofije (zopet z izjemo Sorbarja) v njenih določenih še celo vrsto drugih obveznosti in dolžnosti. Tako so morali vsi kmetje opraviti sedem dni tlake na leto. Tlako so opravljali na grajskem zemljišču. Kaštelan pa je smel predpisati še potrebno število delovnih dni, ko je bilo treba popravljati grajska poslopja in oljne mline. Druga dolžnost, ki verjetno izhaja iz prvih let piranske okupacije, je bila splošna obveznost do straže, ki so jo morali oprav-

Grb momjanskih gospodov. Grb je datiran z letom 1538. Danes je vzidan na stransko fasado propadajoče hiše pri vhodu v Momjan

ljati vsi odrasli moški iz kmečkih družin. Kaštelan je razporedil vse kmete v pare. Vsak dan je prišel na grad po en par in prevzel stražo na grajskem obzidju. Straža je trajala 24 ur. Ko so se zvrstili vsi pari, je spet prišel na vrsto prvi par in tako izmenoma (a rodulo) vse leto.⁹

Ker so običajno stražili tudi polja, posebno pa vinograde, domnevam, da so kmetje opravljali tudi to stražo, kar pomeni, da je bila vsaj nekaj mesecev na leto ta obveznost dvojna. Gotovo pa je, da je veljala straža na polju samo za nočne ure in da so stražarji opravili le obhod zaupanega jim obdelovalnega zemljišča.

Lastniki volov in druge vprežne živine so bili dolžni tri dni orati na grajskem zemljišču. Za te posestnike je veljala tudi obveznost pospravljanja kaštelanovih pridelkov. Na svoje stroške so zvozili vse grajske pridelke v grad in ko je bilo potrebno, tudi v mlin in nazaj. Obveznost prevoza je veljala tudi za sočivje in seno.

Kmetje brez vprežne živine so bili dolžni očistiti grajske njive vsega plevela in grmičevja, vendar jim je moral kaštelan preskrbeti hrano za vsak delovni dan. Če je bilo treba, so taki kmetje opravljali tudi posle slov, kar pomeni, da so prenašali grajsko pošto, vendar samo v Piran in samo uradno tj. občinsko pošto.

Glede prodaje živilskih pridelkov in izdelkov je obveljala obveznost, da so kmetje ponudili svoje pridelke najprej gradu in podložnikom neposestnikom po ceni, ki naj bi ve-

ljala za pravično. Šele, ko so se vsi prebivalci grofije oskrbeli s hrano, so smeli kmetje prodati svoje viške na prostem trgu tudi zunaj graščinskih in občinskih meja. Kakor v samem Piranu je tudi na področju grofije obveljala prepoved uvoza vina, olja in žitaric, če je bilo v gradu in na ozemlju, ki ga je upravljal kaštelan, teh pridelkov dovolj. Razumljivo je, da je iz te določbe zopet izvzet Sorbar, kjer je smela tak predpis diktirati samo občina Koper.

Sledi določilo, ki obvezuje kmete, da so javljali kaštelanu, kdaj se je katera od obstoječih hiš podrla.¹⁰ Kaštelan je smel dovoliti, da se takšne hiše obnovijo ali popolnoma prezidajo.

Med kmečke pravice v momjanski grofiji je spadala predvsem stara *pravica do zborovanja*.¹¹ Konstitucija je pooblastila kaštelana, da je to pravico nekoliko omejil, kajti z novim določilom so se smeli kmetje sestajati na zborovanjih in sestankih le v njegovih prisotnosti in z njegovim dovoljenjem. Čeprav omejena, je ta pravica ostala in kakor bomo videli, so jo kmetje tudi uporabljali. Na zborovanjih so smeli kmetje obravnavati vsa vprašanja, ki so se tikala njihovega gospodarstva, politike in življenja na sploh. Edina omejitev, ki se je uvedla na novo, je v tem, da niso smeli sklepati nobene zarote proti Benetkam kot državi, torej tudi ne proti Piranu kot sestavnemu delu države. Edino v takšnem primeru je imel kaštelan pravico in dolžnost javiti zadevo vladajočemu piranskemu podestatu, ki naj bi ukrepal na najprimernejši način. Kot rečeno, so imeli kmetje pravico do pritožbe proti kaštelanovim sodbam in pravico do hrane, ko so delali na grajskem zemljišču in na grajskih poslopih.

Med gospodarskimi pravicami pa je značilna predvsem tista, ki oprošča davka na vole vse tiste posestnike, ki so redili več kot dva vola. S tem je občina stimulirala živinorejo, kar je popolnoma razumljivo, če pomislimo, da je bil Piran, ki na svojem teritoriju ni mogel rediti dovolj živine, odvisen od uvoza mesa. Prav tako je občina stimulirala kmeta s tem, da mu je dovolila prosto prodajo živilskih viškov, da je na ozemlju grofije dovoljevala semnje in tržne dneve in tudi sama odkupovala viške kmečke proizvodnje.

Občina Piran si je v konstituciji zagotovila kot svojo pravico predvsem kriminalno sodstvo. Sem spadajo zločini, kot so umor, tatvina, pretepi, žalitve, rane oziroma poskusi umora in drugi takšni »ekscesi«. Takoj, ko se je zgodilo kaj takšnega, je bila kaštelanova dolžnost pismeno sporočiti ves dogodek podestatu, ki je imel nalogo začeti proces po predpisih piranskih statutov. Če so se držali statutov, je takšne zločince sodil sodni zbor, sestavljen iz podestata in štirih sodnikov.¹²

S tem, da je Momjan izvzel iz krajev, kjer so po statutih lahko bivali politični izgnanci in kriminalci, torej s prepovedjo bivanja le-teh na območju grofije, si je Piran zagotovil skoraj popolno inkorporacijo grofije v občinsko ozemlje. Določilo, ki nam pove, da je moral kaštelan ob nastopu službe predložiti občini štiri zadovoljive garante, je še en dokaz, da je bil kaštelan občinski uslužbenec s popolnoma določenimi funkcijami, kar pomeni, da je občina upoštevala grofijo kot popolnoma svoj teritorij, čeprav s posebnim statusom. To nam potrjuje tudi določilo listine, ki obvezuje prbivalce grofije, da so prispevali svoje delo v obliki tlake ali robote tudi na občinskih objektih, po vsej verjetnosti na cestah, kar je bil takrat običaj za vse piransko odraslo prebivalstvo.

Podestatu priznava listina kot regalijo dva para kokoši, ki mu jih je moral kaštelan izročiti iz svojega imetja za božične praznike.

Beneška vlada, ki je edina mogla izročiti osvojeno ozemlje občini, si je v tej listini zagotovila samo dve pravici. O eni je bil že govor pri obravnavanju kmečke pravice do zborovanja, kjer se ni smelo sklepati nič, kar bi lahko označili kot protidržavno. Druga pravica Benetk pa je zadevala momjanske gozdove. Benetke prepovedujejo sečnjo hrastov brez dovoljenja providurjev oziroma upraviteljev državnega arsenala. Prekrške je moral kaštelan sporočiti podestatu. Vendar ta ni smel soditi kmetov zaradi sečnje. Takšne sodbe si je rezervirala direktno vlada tj. Svet desetih z dožem na čelu. V dobi, ko se je beneška mornarica znašla na razpotju, ker so bili v glavnem iztrebljeni tako na italijanskem kopnu kakor v Dalmaciji vsi veliki hrastovi gozdovi, je bila takšna prepoved popolnoma razumljiva. Poleg tega ima istrski hrast za ladjedelstvo lepo lastnost, da raste počini ukrivljen in je torej predvsem uporaben za gradnjo ladijskega ogrodja, tj. reber. Razumljivo je torej, da so si hotele Benetke zagotoviti tak les.

To so v glavnem vsa določila listine, ki jo imenujemo »Constitutio Momiliani«. Čeprav je stilistično neurejena in jezikovno silno nepopolna, iz nje dokaj jasno razvidimo, da je Veliki svet občine Piran hotel dokaj liberalno urediti vprašanje kmečkega podeželja, ki ga je osvojil leta 1508. V primerjavi z zakonom o naselitvi Kaštela iz leta 1476¹³ so dobili kmetje momjanske grofije res nekoliko manj pravic in več obveznosti oziroma obremenitev, vendar je treba poudariti, da je šlo v primeru Kaštela za ozemlje, ki ga je bilo treba naseliti, torej pritegniti kmečke naseljence s pravicami, ki jih drugje ne bi mogli dobiti, v primeru Momjana in okolice pa je šlo za že naseljeno ozemlje, kjer so kmetje živeli po zakonih fevdalnega reda. Če vzame-

mo v obzir to dejstvo, potem je bil status momjanskih kmetov s konstitucionalno listino, o kateri je govor, nedvomno izboljššan, kar se tiče tlake in dajatev. Gotovo so kmetje to od Pirana tudi pričakovali, ko so se leta 1508 prostovoljno predali četi, ki je odhajala v Pazin. Po drugi strani je med dodelitvijo grofije Piranu in podpisom konstitucionalne listine minilo 11 let. To pa je doba, ki so jo momjanski kmetje gotovo izkoristili, da so izboljšali svoj gospodarski položaj predvsem s tem, da so uspeli zmanjšati tlako in druge dajatve ter obveznosti do gradu, ki so jim jih nalagali stari zakoni. Da je bil položaj kmetov izboljššan, dokazuje tudi določilo, s katerim je občina, da bi nekoliko zvišala kaštelanove dohodke, nanj prenesla civilno sodstvo tj. v glavnem drobne spore med lastniki zemljišč, ki so prej »po starem običaju« spadali v kompetenco vaških županov in verjetno njihovih zapriseženih zaupnikov.¹⁴

Gotovo je, da zakonodajalec ni zapisal »po podložnikih potrjenih starih običajev«, o katerih govori v uvodnem delu listine, saj poglavja konstitucije niso uzakonila niti vaških županov. Še več: županom je bilo odvzeto nižje sodstvo. Čeprav abstrahiramo dejstvo, da je bilo sodstvo prenešeno na kaštelana v glavnem zato, da bi se njegovi dohodki povečali, je to pomenilo zmanjšanje županske oblasti in s tem seveda pomena županov v vaški samoupravi, kar pomeni, da je konstitucija omejila zakonsko moč »starih običajev«. Vendar nam kasnejši dokumenti nesporno dokazujejo, da so župani tudi po podpisu in objavi konstitucije ostali člen vaše oblasti, saj so bili v nekaterih primerih prav oni tisti, ki so zagovarjali kmečke pritožbe proti kaštelanom. Po drugi strani ni bil zapisan običaj, da so kmetje pobirali pol pašnine za pašo tujcev na srenjskih pašnikih in jo uporabljali za popravilo in opremo cerkva. Tako se je zgodilo, kakor bomo videli, da je tudi pašnina prešla v roke kaštelana. Najbrž so iz konstitucionalnega dela listine izpustili tudi druge stare običaje. Vendar pa lahko rečemo, da je tradicija ostala živa tudi po objavi listine in da so kasnejše pritožbe prebivalcev grofije zasnovane na starih običajih, ki jih kaštelan ni priznaval, morala pa jih je upoštevati piranska oblast, ki je reševala pritožbe.

Momjančani so hoteli svoj položaj izboljšati tudi po letu 1521, vendar se iz pritožb, ki jih je 27. maja 1523 zabeležil podestat Silvester de Leze, vidi, da so se pritožili skoraj izključno proti dragi piranski birokraciji in izrabljanju položaja, ki si ga je privoščil kaštelan. Podestat je sicer že prej »slišal« nekatere pritožbe na račun kaštelanov, zabeležil pa jih je šele, ko se je v njegovi pisarni oglasil Bertold Modruša, kmečki župan v Mo-

mjanu. Ta se je najprej pritožil proti dragi birokraciji. Kaštelani, pravi pritožba, si prizadevajo, da bi z zavlačevanjem tožb iztisnili iz ljudi čimveč denarja. To izhaja iz dejstva, da ne spoštujejo starih običajev, ko so vse civilne tožbe do vrednosti 8 lir brezplačno reševali vaški župani brez dragih pravnih, papirjev in drugih stroškov. Pravde, ki jih vodijo kaštelani, pa so vezane na drage dokumente, sodne izreke in druge stroške. Sodbam sledijo pritožbe, ki so prav tako drage kot pravde same.

Sledi pritožba proti določilu o prodaji 24 urn kaštelanovega vina, preden se naj začne prodaja kmečkega vina. Kaštelani so namreč zahtevali, da bi se v gostilnah prodal ves višek grajskega vina, preden bi kmetje začeli prodajati svojega. Dalje so sledile pritožbe proti novim obremenitvam, ki so jih uvajali podestati; te pa niso točno specificirane. Gre verjetno za pritožbe proti odvečnim robotam, ki so jih podestati navadno ukazali na osnovi sklepov Velikega sveta. V tem primeru gre najverjetneje za prepogosto delo na cestah.¹⁵

V skrbi, da bi »občina obdržala omenjene občane v svojih mejah«, je podestat de Leze skupaj s sindikoma Frančiškom Goino in Reynaldom Colombanom sklenil razveljaviti določilo obravnavane konstitucije, ki je predajalo kaštelanu civilno sodstvo, in prepovedati vse nove obremenitve. Civilno sodstvo je prevzel sam podestat. Ker pa je bilo praktično nemogoče, da bi podestati tako pogosto bivali na terenu, je upravičena domneva, da je de Leze z obema sindikoma pooblastil vaše župane, da »sodijo po starih običajih«, kar pomeni, da je bila obnovljena ena od starih pravic momjanskih kmetov. Po drugi strani je bila nekoliko omejena kaštelanska oblast. Glede vina je bilo sklenjeno, da so ga smeli kmetje prodajati istočasno s kaštelanom. Če pa je bilo treba vino kupiti, so ga lahko kupili kjerkoli v občini, vendar šele potem, ko je kaštelan prodal omenjenih 24 urn.

Potem ko so momjanski kmetje tako uspeli v vprašanju civilnega sodstva, so poskusili še bolj omejiti kaštelanovo oblast in si — čeprav posredno — zagotoviti del tistih dohodkov, ki si jih je prisvojil v nasprotju s konstitucijo. Tako so se 12. marca 1533 pritožili vaščani Brda proti odvečni tlaki, ki so jo opravili 4. februarja tistega leta. Podestat ni zabeležil, kakšno delo so kmetje opravljali omenjenega dne.¹⁶ Tej je 17. maja sledila nova pritožba. Kmetje Momjana so se pritožili proti kaštelanu Janezu Krstniku de Castru, ki je prepovedal pašo tujcev na ozemlju grofije, ker so mu kmetje odrekli pravico do pobiranja pašnine, katere polovico so po starih običajih smeli pobirati sami in so z izkupičkom opremljali in popravljali cerkve. Po-

destat Angel Morosini je zahteval in pregledal predloženo dokumentacijo in po podrobnem pregledu kaštelanovih listin ugodil obema pritožbama. Najprej je prepovedal vsako odvečno tlako, nato je preklical de Castrovo prepoved paše tujcev na momjanskem ozemlju. Razsodba pravi, da je Morosini »zvedel, da se je kaštelan de Castro proti starim običajem polastil vse pašnine, ki so jo plačevali tujci v grofiji.« Zato je z zakonskim dopolnilom potrdil stare običaje s tem, da je razdelil pašnino na dva enaka dela, tako da je dodelil polovico kaštelanu, drugo polovico pa župni cerkvi sv. Martina v Momjanu.¹⁷

Podestat Morosini, ki je bil maja 1533 šele na začetku svojega vladanja v Piranu, je moral reševati nove pritožbe leta 1534. Dne 17. maja tega leta se je pojavil v njegovi pisarni mojster Candi in se v imenu momjanskih kmetov pritožil proti dejstvu, da novi prebivalci Momjana niso podvrženi tlaki in drugim dajatvam in obveznostim. Kmalu nato so se momjanski kmetje pritožili proti kaštelanu Petru Foi. Foia je namreč »dal izvoliti« pod pritiskom svoje oblasti že omenjenega mojstra Candija za župana v Momjanu ter s tem ponovno kršil stare običaje vasi. V dokumentu je rečeno, da so se vaščani uprli pod vodstvom Tomaža Sosiča in zahtevali razveljavitev volitev. Čeprav je bila druga pravda bolj komplicirana, ker je direktno zadevala vaško samoupravo, se je Morosini lotil najprej prve. Vendar, ker sta bili obe prepleteni z imenom vsiljenega župana Candija, je tudi prvo reševal dokaj dolgo. Z razsodbo 3. avgusta 1534 je odločil, da je treba

novi naseljenim prišlekomi izročiti pol kmetije iz grajskih izpraznjenih posestev in jih podvreči tlaki in vsem drugim dajatvam, ki so jim podvrženi vaščani kraja, kjer so se naselili.¹⁸

Trenutno je bila druga pravda važnejša, ker je zadevala stare pravice svobodne volitve vaških županov. Iz dokumenta izvemo, da so momjanski kmetje zaradi vsiljene volitve Candija odpovedali kaštelanu vse služnosti in odrekli vse obveznosti. Morosini, ki so mu bile pri srcu tako koristi občine kakor države in ki je verjetno že vedel, da se tehtnica tridentinskega procesa med občino in Ravnikarjevimi dediči ne nagiblje v korist Piranu, se je hotel izogniti morebitnim novim sporom s kmeti in je sodil popolnoma v njihovo korist. Tako je dal razveljaviti vsiljene volitve in vnesel v konstitucijo iz leta 1521 sledeče dopolnilo: »Vaščani morajo vsako leto neposredno izvoliti svojega župana. Kdor je svojo funkcijo dovršil, nastopi kontumacijsko dobo enega leta. Ves ta čas zanj ne sme biti reelekcije.«¹⁸ S tem je bil uzakonjen star običaj o volitvah vaških županov in še nekoliko zmanjšana kaštelova oblast. Vendar je prišla razsodba v Momjan dokaj pozno. Šele 8. decembra so na občini v Piranu zabeležili sporočilo kaštelana Foie, da so se kmetje nehali upirati in da bodo ponovno opravljali svoje obveznosti do gradu in kaštelana.¹⁹

Tako je bila Constitutio Momiliana dopolnjena. Listina, ki je že sama po sebi dokaj liberalno uredila vprašanje kmetov na področju majhne, osamljene grofije v severni Istri in ki je bila do leta 1508 obkoljena od beneških posesti, je postala z dopolnili, razsodbami in sklepi, ki smo jih omenili, še liberalnejša. Res je, da je tlaka ostala in da so ostale vse druge dajatve in obveznosti, da imamo torej opravka s svojevrstno fevdalno ureditvijo v neposredni bližini obale, kjer je že stoletja v življenju mestna samouprava. Vendar je ta fevdalizem v primerjavi s fevdalizmom v habsburških deželah dokaj mil. Normalno gospodarsko življenje kmetov garantira na kmetijskih proizvodih zainteresirana občina. Občina garantira tudi legalnost, štiti kmeta proti samovolji kaštelana, ki se vedno bolj spreminja v občinskega uradnika in nepomembnega vojaškega funkcionarja brez političnih pravic.

Iz pritožb, ki smo jih omenili, lahko sklepamo, da se kmetje niso pritoževali proti sistemu, ki ga je Piran deloma prevzel od Ravnikarjev in omilil, deloma pa ustvaril v piranski dvorani Velikega sveta in podestatski pisarni. Kmetje so se pritoževali le proti samovolji kaštelanov, proti tako imenovanim »novostim«, ki jih je povzročala njegova birokracija, proti kršenju starih običajev, kar je pomenilo tudi kršenje vaške samouprave ali v

Cerkvica v Brčeni (sedaj Brič). Stavba je verjetno iz 14. stoletja. Popolnoma je bila prezidana proti koncu 17. stoletja. Pred cerkvijo je še zaznaven tržni prostor

širšem smislu vaške demokracije. Toda to kršenje je pravzaprav povzročila konstitucija sama s tem, da je vaškim županom odvzela pravico do nižjega sodstva, torej tudi vse pravde do »8 lir vrednosti«, kakor se izraža tozadevna pritožba, ki so bile po starem običaju v pristojnosti županov. To pomeni, da so se kmetje upirali proti tistemu sistemu, ki so ga — na podlagi lastnega tolmačenja listine — ustvarjali kaštelani sami, da bi si povečali dohodke. Da so tak sistem ustvarjali kaštelani, lahko sklepamo tudi po tem, da je npr. Peter Foia »dal izvoliti« svojega poslušnega župana; ta bi mu mogel pomagati pri kršenju starih običajev, ki so bili po uvodu konstitucije del kmečkih pravic. Vse kmečke pritožbe so torej nastajale zaradi obrambe starih običajev. Obenem pa so te pritožbe branile interese Pirana kot občine proti samovolji njenih uradnikov. Podestatske razsodbe dokazujejo, da so kmetje uspeli na vsej črti. Zato je bila listina v končni fazi izboljšana v prid kmečkih pravic. Toda v tistem trenutku so kmečke pravice predstavljale tudi interese občine.

S tem nastane vprašanje, zakaj je podestat ali bolje Veliki svet po podestatu tako naglo in brez prigovora popuščal momjanskim kmetom. Omenil sem, da je v Tridentu pred cesarskim sodiščem potekala pravda med občino Piran, ki so jo zastopale Benetke, in dediči Ravnikarjev, ki so jih verjetno zastopali predstavniki Habsburžanov, zaradi momjanskih posesti. Ni dvoma, da so si Benetke, ki so bile na gradu v Momjanu prav tako zainteresirane kakor na drugih svojih posestih, hotele zagotoviti podporo najbolj prizadetih tj. prebivalcev bivše grofije. Ti so bili vsaj v nekem pogledu jeziček na tehtnici. Res je, da tu še ne more biti govora o neki samoopredelitvi momjanskega prebivalstva za Piran ali proti njemu, za beneško državo ali za bivše grofe, vendar je v Benetkah verjetno vladalo mnenje, da bi znala podpora kmetov nagniti tehtnico v prid beneškim, torej piranskim interesom. Prav zaradi tega imamo tako naglo popuščanje podestata in seveda Velikega sveta in sindikov, ki sodelujejo s podestatom pri reševanju momjanskih pritožb. To pomeni, da je iz Benetk prišel vsaj namig, naj si občina zagotovi podporo prebivalstva, predvsem pa kmetov bivše grofije s tem, da se vrne iz togega zakona, ki je zagotavljal kaštelanove dohodke, na stare običaje, ki so zagotavljali delno vaško demokracijo; ta beneškim in piranskim interesom ni mogla škoditi. Po drugi strani so lahko kmetje izkoristili takšno razpoloženje vlade v dveh smereh. Prvič jim je vrnitev na stare običaje v nižjem sodstvu olajšalo neko novo breme in drugič so bili v igri Benetke — cesarstvo oziroma Piran — nasledniki Ravnikarjev zainteresirani, da

bi si tudi v primeru vrnitve fevdalca zagotovili obstoječo konstitucijo, izboljšano z obnovitvijo tistih starih običajev, ki so jim zagotavljali tudi nasproti graščaku večjo samostojnost v sodstvu in lokalni samoupravi. Prav zaradi tega, ker je grozila nevarnost vrnitve fevdalca, ki pa politične pripadnosti ozemlja ni mogel več spremeniti, si je bilo treba zagotoviti zakon, ki ga on ne bi mogel več spremeniti brez dovoljenja osrednjih državnih oblasti. V bistvu so momjanski kmetje to dosegli s podporo Benetk v letih 1533 in 1534. Dopolnila in razsodbe, ki smo jih omenili, so predstavljala trajen uspeh. To pa spet pomeni, da so imeli kmetje v svojih računih popolnoma prav.

Ohranjeni piranski viri nam ne povedo, kako je potekal proces v Tridentu. Njegov zaključek pa je neznani notar — razočarano — takole zabeležil v repertorij: »Primer poglavja, ki ga vsebuje razsodba, naznanjena v Tridentu: Dne 17. junija 1535 v pravnih in razlikah, ki so obstajale med podložniki prejasnega rimskega kralja (tj. cesarja) in presvetlega gospostva Benetk: Dediči gospoda Bernardina Ravnikarja naj se vrnejo v momjanski grad s pravico do sodstva v prvi inštanci in drugimi svojimi pristojnostmi.«²⁰

Takšna je bila razsodba tridentinskega sodišča. Piran je moral izročiti grofijo Momjan Ravnikarjevim dedičem. V razsodbi je rečeno, da so novi momjanski gospodje dobili pravico do sodstva v prvi inštanci. Torej je inkorporacija momjanskega ozemlja v beneško državo, ki jo je leta 1508 opravil Piran, popolnoma obveljala. Grofom so bile vrnjene tiste pravice, ki jih je konstitucija uzakonila kot pravice kaštelana. Gotovo je, da so kmetje obdržali vse pravice iz konstitucije same in iz razsodb iz leta 1523, 1533 in 1534. Torej je skoraj celotna konstitucija ostala v veljavi tudi po vrnitvi grofov. Res je, da so ti imeli v svojih rokah tudi kriminalno sodstvo, vendar samo v prvi inštanci. Druga inštanca je pripadala beneški državi in po njej piranskemu podestatu. To pa dokazuje, da je bila grofija Momjan tudi po vrnitvi dedičev Bernardina Ravnikarja v delni odvisnosti od Pirana. Da je to tako, dokazujejo kasnejši dokumenti, ki so jih dali piranski podestati prepisati v repertorij. Vendar so to vprašanja, ki ne za devajo več obravnavane konstitucije.

OPOMBE

1. L. Morteani: Pirano per Venezia. Trst 1906, str. 20 in nasl. Prim. tudi M. Pahor: Socialni boji v občini Piran... Ljubljana 1972, str. 26. — 2. Pismo flotnega providurja 7. jul. 1508 beneškemu dožu. Prepis v Repertorium rerum notabilium... fo. 4. Mestni arhiv Piran. Prav tako v kodeksu: Copie di documenti dal 1302 al 1602, str. 10 in 10'. — 3. Prav tam. — 4. Dukal Leona-

da Loredana 28. maja 1510. Prepis v Repertorium rerum notabilium... fo. 4 in 4'. In Copie di documenti dal 1302 al 1602. Str. 10 in 11. — 5. Listina 5. avgusta 1521. Listino je izdal podestat Jernej Morosini. Gl. Mestni arhiv Piran, III. zaboje listin. — 6. Brčeniška je bila vas nedaleč od Brda. Danes je to kraj Brič s cerkvijo približno 1 km od vasi, kjer je še viden tržni prostor. — 7. »Tutti quelli hanno masi in Mumian; più e men che siano n°. L.V.« Enrico Rosamani v svojem Julijskem slovarju (E. Rosamani: Vocabolario giuliano. Bologna 1958, enači *maso*, lat. mansum, z dvorom ali kmetijo. Če naj potemtakem iščemo v bližini neko paralelo, potem bi bil momjanski maso približno enak velikosti kmetije okoli stancij na Savudrijskem krasu. Takšna kmetija naj bi imela ca. 13 na zemljišča vključno z gozdovi in travniki. Poizvedovanja v Momjanu in Brdu so mi to domnevo potrdila z razliko, da so današnje kmetije nekoliko manj uniformirane po velikosti, saj imamo kmetije pod 10 ha pa tudi take, ki presegajo 15 ha. — 8. Kupljenik (v listini coplenico ali tudi cuplenico. Predpisi uporabljajo prav tako oba termina s to razliko, da prepis v Repertoriju uporablja vztrajno samo termin cuplenico) je votla mera. Po S. Vilfranu (prim; Zgodovinski časopis VIII. 1954. str. 51) naj bi držala 15—20 litrov. Sam sem našel še ohranjeno v Merišču. S poskusom sem ugotovil, da drži 12 kg pšenice. Mera je lesena, cilindrične oblike z lesenimi obroči in ornamentirana z vencem hrastovih listov. Po pripovedovanju kmetov v Momjanu je imel »koplenik«, kakor ga tam imenujejo, sko-

raj vsaka boljša hiša. Velikosti momjanske urne nisem mogel ugotoviti. — 9. Listina pravi: »... far la guardia doi de loro per rodulo quando accaderà et li sarà comandato per il Castelan«. Tu ni razumljivo, ali gre samo za stražo na gradu ali tudi na polju. V Momjanu pravi izročilo, da so stražili tudi vinograde. — 10. V tekstu je notar uporabil besede »andà in pustota«, kar bi v našem primeru pomenilo hiše, »ki so postale pušča«. V tem primeru bi mogli govoriti o hišah, ki so jih prebivalci zapustili. Iz konteksta pa je razvidno, da gre za podrte ali podirajoče se hiše, ker se niso smele obnavljati ali prezidati na novo, kakor pravi predpis, brez kaštelanovega dovoljenja. — 12. Notar uporablja izraz »far conseglio over regulla«. V lokalnem dialektu pomenita besedi isto tj. sestanek ali zborovanje. Tu lahko nastane domneva, da so bila zborovanja dvojne narave. Tako imenovani »conseglio« naj bi bil letno zborovanje, ko naj bi kmetje Momjana, Brda in Brčeniške volili svoje župane. »Regulla« ali »regula« ali »regola« pa naj bi bili sestanki, ko so kmetje določali vrstni red tlake, straže in drugih delovnih obveznosti, kjer so torej določili tako imenovani »rotulus« tj. izmeno stražarskih in delovnih dni. — 12. Statuta communitatis Pirani 1384. Prim. poglavje o sodnikih. — 13. Repertorium rerum notabilium. Na fo. 53 in 53' je beležena pritožba vaškega župana Bertolda Modruše z dne 27. maja 1523. — 14. Prav tam. — 15. Prav tam. 16. Repertorium rerum notabilium... fo. 54.' 17. Prav tam, — 18. Prav tam. — 19. prav tam. — 20. Repertorium rerum notabilium... fo. 4.

ODLOMKI IZ KOROŠKE ZGODOVINE

ANTON SVETINA

Pričujoči podatki so povzeti deloma iz osnutka razprave o koroški zgodovini, ki jo pripravljam, deloma iz razprav v koroški zgodovinski reviji *Carinthii*, ki jo izdaja zgodovinsko društvo v Celovcu. Razprava, ki jo pripravljam, bo obdelala neposredno zgodovino koroških župnij, ki so bile od leta 1461 do leta 1787 inkorporirane ljubljanski škofiji, posredno pa socialno in gospodarsko zgodovino slovenskega prebivalstva na Koroškem v tem času; podatki, posneti iz *Carinthie*, pa naj izpričajo, kako je bilo še do konca 19. stoletja vse ozemlje južne Koroške od Osojskega jezera do Spodnjega Dravograda strnjeno naseljeno s prebivalstvom, ki je priznavalo slovenščino kot svoj materin jezik.

Za uvod nekaj besed o političnem in gospodarskem položaju prebivalstva južne Koroške v obdobju od 15. do 18. stoletja. Vojvodina Koroška je spadala v sklop dednih notranjeavstrijskih dežel pod absolutistično vladavino Habsburžanov. Kakor po vsej Evropi je prevladoval tudi v koroški deželi fevdalni red, to se pravi, da je bila vsa zemlja razen nekaj izjem kmetov-svobodnjakov v rokah fevdalne gospode. Razen tega je bilo prebivalstvo razdeljeno na sloje. Avstrijski vladarji so izdajali več uredb¹ zaporedoma, v katerih so z izjemo najvišjega plemstva, najvišjih cerkvenih dostojanstvenikov in pravih dvornih svetovalcev razdelili prebivalstvo na pet slojev in za vsak sloj predpisali, kako se sme oblačiti in koliko sme izdajati denarja pri porokah, krstih in drugih podobnih praznikih. Podeželsko prebivalstvo, ki so ga sestavljali povečini podložniki zemljiških gosposk, so se ukvarjali razen s poljedelstvom in živinorejo tudi z domačo obrtjo, predvsem s tkalstvom in z varjenjem piva — kamenega ola, o čemer bo pozneje govor. Vidno vlogo na podeželju je igrala duhovščina. Posebno v času po rekatolizaciji, ko je postala Avstrija po izreku »cuius regio, eius religio«² izrazito katoliška država, so imeli duhovniki nad prebivalstvom ne le materialno, temveč tudi družbeno-politično in duhovno nadoblast. Ker je imela vsaka farna cerkev, vsaka podružnična cerkev in vsaka župnija eno ali več podložnih kmetij kot dotacijo za svoje vzdrževanje, je spadala duhovščina med fevdalno gospodo. V teh časih je država priznavala zakon kot zakrament, zato je bilo vse zakonsko in rodbinsko pravo v rokah cerkvenih oblasti. Razen tega je moralo vse prebivalstvo, staro nad 12 let, ob velikih noči opravljati spoved in obhajilo. Med prebivalstvo so razdelili spovedne listke in kdor ga ni oddal, je lahko zapadel cerkveni kazni eks-

komunikacije, ki je bila v tistih časih ena najhujših cerkvenih kazni in so izvršitev te kazni podpirale tudi posvetne gosposke. Cerkev je imela v tem obdobju nadzorstvo tudi nad vsem šolstvom. Na podeželju je bilo malo šol, duhovniki pa so pri verouku poučevali tudi druge predmete, kakor pisanje in računanje, nadarjene dečke pa tudi v latinščini in jih pripravljali za duhovniški poklic.

Ljubljanska škofija je bila ustanovljena leta 1461 z listino cesarja Friderika III., izdano v Gradcu dne 6. decembra 1461, papež Pij II. pa je ustanovo nove škofije potrdil z bulo, izdano v Pienci dne 4. septembra 1462.³ Obe listini nas tu zanimata le toliko, da sta bili kot dotacija nove škofije med drugimi določeni tudi koroška župnija sv. Mihaela pri Pliberku s pripadajočimi vikariati in koroška župnija sv. Nikolaja pri Beljaku s pripadajočimi vikariati, prva v dotacijo škofovi menzi, druga kot beneficij škofijskemu kapitlju. K nadžupniji Šmihel pri Pliberku sta spadala vikariata Pliberk in Črna ter župnija Vogrčec, k nadžupniji Šmiklavž pri Beljaku pa vikariati Šent Rupert, Dvor, Skočidol in Lipa. Kmalu po ustanovitvi škofije je bil sedež nadžupnije Šmihel pri Pliberku prenesen v Pliberk, tako da je postal vikariat Pliberk vodeči vikariat za ta okoliš; v drugi polovici 18. stoletja pa sta bila iz župnije Priberk izločena okoliša Mežice in Šent Danijela, kjer sta nastali samostojni župniji.

V Pliberku je imel leta 1239 svoj grofovski sedež vovbrški grof Viljem drugi. Ko je rodbina vovbrških grofov izumrla, so gospostvo Pliberk podedovali grofje Pfannenberški, za njimi pa je prišlo mesto in gospostvo Pliberk v last grofov Auffenstein. Leta 1368 so bili Auffensteini zaradi veleizdaje oblegani v gradu Pliberk in poraženi. Tedanja lastnika grofa Konrad in Friderik sta bila obsojena na dosmrtno ječo, mesto, grad in gospostvo Pliberk pa je tega leta prišlo v last Habsburžanov. Mesto Pliberk je prejelo mestne pravice leta 1370, pravico do volitve mestnega sodnika iz vrst meščanov pa leta 1393. Habsburžani so dajali grad in gospostvo Pliberk v zakup. Leta 1523 je prišlo to gospostvo v zastavno posest Andreja barona Ungnada, po njegovi smrti pa njegove vdove Ane Marije in sina Davida barona Ungnada, ki je bil zakupnik do približno leta 1573. Leta 1601 pa je avstrijski nadvojvoda Ferdinand prodal grad in gospostvo Pliberk Ivanu Ambroziju grofu Thurnu, lastniku grada in gospostva Radovljica, za visoko kupnino 80.000 goldinarjev, medtem ko je mesto Pliberk ostalo še nadalje deželno-knežje.³

Ti dve veji visoke koroške fevdalne družbe omenjam zato, ker se njeni člani niso sramovali slovenskega jezika. Člani rodbine baronov Ungnadov, ki so bili od leta 1444 dalje lastniki grada in gospostva Žonek (Sonneg) med Globasnico in Žitarjo vasjo v Podjuni, so postali v 16. stoletju protestanti in so, kakor je znano, podpirali izdajo in tiskanje slovenskih protestantskih knjig, ki so jih razpečevali tudi med slovenskim prebivalstvom Koroške. Baron David Ungnad je bil dolga leta avstrijski diplomatski zastopnik na turškem dvoru v Carigradu in mu je znanje slovensčine v njegovi službi mnogo koristilo. Janez Ambrož grof Thurn, ki je leta 1601 kupil pliberško gospostvo, pa je bil v svoji mladosti, kakor je to razvidno iz njegovega življenjepisa,⁴ posebno nadarjen za študij jezikov, tako da se je na dunajskem dvoru razen dveh jezikov, ki sta mu bila prirodjena, to je nemškega in slovenskega (podčrtal pisec), učil latinščine, italijanščine in češčine. Ta visoki funkcionar na dunajskem cesarskem dvoru je bil tudi najvišji dedni dvorni mojster za Kranjsko in Slovensko marko ter najvišji dedni maršal goriške grofije in se ni sramoval, da se po narodnosti ni čutil le Nemca, temveč tudi Slovenca. Starost je preživljal na pliberškem gradu, kjer je v visoki starosti 84 let dne 14. septembra 1621 umrl in je tam pokopan v grajski kapeli.

Enajsti ljubljanski škof Oton Friderik grof Buchheim, ki je v začetku leta 1641 nastopil to službo, se je napotil dne 1. julija 1641 iz Gornjega grada, da opravi škofijsko vizitacijo svojih štajerskih in koroških župnij. Ker je njegovo potovanje zanimivo, ga bom tu prikazal: 1. julija je v Ljubnem, 2. julija v Solčavi in v Lučah; 3. julija v Rečici, 4. julija v Braslovčah in na Vranskem, 5. julija v Preboldu in v Trbovljah; 8. julija je škof v Mozirju, 9. julija na Sladki gori, 10. julija v Podčetrtku in Sv. Petru pod Svetlimi gorami, 11. julija obišče Podsredo, Kozje in Pilštanj, 12. julija Planino, 19. julija Šoštanj, Stari trg pri Slovenj Gradcu in Slovenj Gradec ter prispe 20. julija popoldne v Pliberk. Tu so ga slovesno sprejeli in so ga med drugimi pozdravili tudi mestni sodnik s člani mestnega sveta, ki so škofa prosili, da bi smeli priti prihodnji dan k njemu v avdienco. Pri avdienci so škofu najprej čestitali za imenovanje, nato pa so ga med drugim prosili, če bi smelo biti ob nedeljah in praznikih bogoslužje v župni cerkvi tudi v nemškem jeziku. Škof jim je odgovoril, da to ni tako težka zadeva, da bi se ji ne moglo ugoditi.⁵ Iz te prošnje sledi, da je bilo do leta 1641 v vsej pliberški župniji, tudi v mestni župni cerkvi, bogoslužje le v slovenskem jeziku.

Ko je leta 1650 tedanji pliberški vikar zbolel in prosil za upokojitev, so prosili za žup-

nijo Pliberk trije kompetenti, in sicer Jurij Stergar, kaplan v Slovenj Gradcu, Tomaž Banko, bivši kaplan v Pliberku in tedanji vikar v Črni, ter celjski kaplan Prešeren. Takratni nadžupnik v Braslovčah Filip Terpin, poznejši dolgoletni generalni vikar ljubljanske škofije, je bil od škofijskega ordinariata pozvan, da dá k tem prošnjam svoje mnenje. Terpin priporoča v svojem odgovoru na škofijski ordinariat za župnijo Pliberk Jurija Stergarja in piše med drugim tole: »Eo quod Slavigraecii in germanica et slavonica lingua exercitatus est, quid etiam Pleyburgensis parochia requirit...«, kar se pravi, da se je kaplan Stergar v Slovenj Gradcu izuril v nemškem in slovenskem jeziku, kar se zahteva tudi za pliberško župnijo.⁶ Vikar Stergar, ki je bil doma iz Kranja, je to mesto res dobil in je bil 40 let vikar župnije Pliberk.

Leta 1680 je razsajala po vsej Koroški huda kuga, ki je prizadela tudi mesto Pliberk in okolico. Mesto samo je bilo pod karanteno, to se pravi, da prebivalci niso smeli zapustiti mesta, pa tudi v mesto niso smeli prihajati ljudje brez dovoljenja. 15. septembra 1680 je poslal koroški deželni glavar pliberškemu vikarju Juriju Stergarju pismo, v katerem ga dolži, da dovoljuje obema mestnima kaplanoma hoditi zunaj mesta podeljevat zakramente na kugi obolelim osebam v Mežico, Šent Danijel in Libuče. O tem je bil obveščen tudi škofijski ordinariat v Ljubljani in je škof zaradi tega suspendiral Jurija Stergarja kot vikarja v Pliberku. V zvezi s to odstavitvijo pa je prevzel krivdo v zadevi odrejanja cerkvenih opravil v okuženih krajih župnije Pliberk na sebe tedanji zastopnik ljubljanske škofije v Celovcu Wolfgang Jacobus Wöllacher, razen tega pa sta sodnik in mestni svet mesta Pliberk v pismu z dne 11. julija 1681 prosila škofa, naj pusti vikarja Stergarja, ki že več kot 30 let uspešno upravlja župnijo, na svojem mestu. Škof je tej prošnji ugodil; tako je ostal Jurij Stergar pliberški vikar do svoje smrti v začetku leta 1691.⁷

35 let pozneje, leta 1715, je zopet razsajala po Koroški kuga, ki je terjala takrat še več človeških žrtev. V letnem poročilu pliberškega župnega urada na škofijski ordinariat o gibanju prebivalstva navaja vikar za leto 1715 za vso župnijo 3.800 prebivalcev, umrlo pa je to leto 394 oseb, od tega 61 ljudi naravne smrti, za kugo pa 333 oseb, in sicer na deželi 97, v mestu samem pa 236. Ker je v mestu Pliberku živelo le 500 do 600 ljudi, je odstotek mortalitete zaradi kuge umrlih oseb zelo visok.⁸

Iz leta 1754 je ohranjen seznam vseh faranov župnije Pliberk z navedbo bivališča, imena in priimka, spola, poklica in starosti posameznih oseb. V tem seznamu je najzanimivejša ugotovitev, da so imena oseb ženskega

Beljak leta 1738

spola, tudi imena žena pliberških meščanov, vpisana skoraj brez izjeme v slovenski izgovorjavi, kakor npr. Minka, Mojca, Meta, Alenka in Lenka, Špela i. p. Iz tega sklepamo, da so se meščani, tudi tisti, ki so bili po poreklu Nemci, ženili s Slovenkami in da je bila slovenščina poleg nemščine občevalni jezik pliberškega prebivalstva.⁹

Iz tega seznama je tudi razvidno, da je bilo prebivalstvo razdeljeno v tri starostne razrede, v prvem so bili otroci od 1. do 7. leta, v drugem mladina od 7. do 12. leta, ki je zmožna hoditi k verouku, v tretjem ostalo prebivalstvo. V mestu Pliberku, to je v mejah mestnega pomerija, je v letu 1754 stanovalo 711 oseb, in to 104 iz prvega razreda, 91 otrok iz drugega razreda in 516 odraslih oseb tretjega razreda. Od teh 516 prebivalcev je bilo okoli 90 meščanov, ki so imeli tele poklice: 1 ranocelnik (padar), 1 belilec platna (Weissgärber), 1 medičar, 5 usnjarskih mojstrov, 2 mizarska mojstra, 5 zidarskih mojstrov, 12 gostilničarjev, od katerih so nekateri označeni le za prodajalce piva in so verjetno sami varili kameni ol, 9 krojaških mojstrov, 5 mesarskih mojstrov, dva ključavničarska mojstra, 9 tkalskih mojstrov, trije mestni muzikantje, 2 lovca, 5 mestnih tesarskih mojstrov, 9 čevljarjskih mojstrov, 2 sodarja in tesarja, 1 sedlarski mojster, trije barvarski mojstri, 1 varilec piva, 1 jermenarski mojster, 1 trgovec z belo posodo (Weissgeschirrhändler), 1 podkovski mojster, štiri pasarski mojstri, 2 klobučarska mojstra, 1 glažutar in 1 krznar. Zanimiva je po tem seznamu ugotovitev, da ni bilo v mestu nobene trgovine z živili. Meščani so se poleg obrtne dejavnosti ukvarjali tudi s poljedelstvom in živinorejo in je potreba po taki trgovini odpadla.

V pliberški župni cerkvi in pri podružnicah so poučevali slovensko mladino v slovenskem jeziku. To izhaja iz poročil pliberškega vikarja Franca Leopolda pl. Schlangenberga, po rodu brez dvoma Nemca, o gibanju prebivalstva v letih 1761 in 1763 na škofijski ordinarijat v Ljubljani.¹⁰ V farni cerkvi je prihajalo ob nedeljah in praznikih k nemškemu verouku do 70 otrok, k slovenskemu pa do 100; v Mežici in pri Šent Danijelu pa k slovenskemu verouku do 100 otrok. Prvič poroča vikar takole: »... et etiam traditur doctrina christiana ad ecclesiam parochialem, in qua divina peraguntur Schlavonico idiomate, pariter certis diebus dominicis et festivis per annum, ad quam parvuli Schlavonici comparent ad summum centum...«, to se pravi, da se poučuje v župni cerkvi, v kateri se služba božja opravlja v slovenskem jeziku, ob vsakoletno enako določenih nedeljah in praznikih, verouk, h kateremu prihaja do največ sto otrok. Drugič pa poroča vikar ta-

kole: »... uti etiam traditur doctrina christiana ad ecclesiam parochialem, in qua divina peraguntur Schlavonico idiomate, pariter omnis diebus festivis et dominicis maxime feria tertia paschalis et in festo S. Michaelis, ad quam magni et parvi comparent ad summum 600; examinantur et remunerantur in Schlavonico idiomate...«, to se pravi, da se razen ob določenih nedeljah in praznikih, ko se opravlja služba božja v slovenskem jeziku, poučuje verouk tudi na tretji velikonočni praznik in na praznik sv. Mihaela, ko prihaja k župni cerkvi do 600 odraslih in otrok; izprašujejo in nagrajujejo se v slovenskem jeziku.

Tudi petje je bilo tako pri župni cerkvi kakor pri podružnicah v slovenskem jeziku, kar dokazuje poročilo istega pliberškega vikarja na ordinarijat: »... Domenica resurrectionis qua pomeridiano tempore ducitur processio ad filialem S. Andreae in Loybach ubi Schlavonico sermone cantantur vesperae«, kar pomeni, da je bila na velikonočno nedeljo v popoldanskem času procesija k podružnici sv. Andreja v Libučah, kjer so peli večernice v slovenskem jeziku.¹¹

Nadžupnija in cerkev sv. Nikolaja pri Beljaku sta bili v predmestju Beljaka na levem bregu Drave. Mesto Beljak je bilo od leta 1239 do leta 1759 v lasti bamberskih škofov. Zaradi tega je predmestje Beljaka na levem bregu Drave spadalo od leta 1461 javno-pravno pod oblast bamberskega škofa, cerkveno-pravno pa pod oblast ljubljanskega škofa; ljubljanski škof pa je opravljal to oblast le do leta 1787, ko so bile meje vseh avstrijskih škofij po uredbi cesarja Jožefa II. na novo postavljene in so bile vse koroške župnije izločene iz jurisdikcije ljubljanskega škofa. Cerkev sv. Nikolaja sama pa je kratko pred tem, to je na dan 15. maja 1786 do tal pogorela, ko je nastal v beljaškem predmestju požar, in je niso nikoli več obnovili.

Leta 1632 je bamberski škof Janez Jurij potoval skozi Koroško in je službeno obiskal vsa bamberski škofiji podložna mesta in gospostva na Koroškem. 6. septembra je prišel v mesto Beljak, kjer so ga slovesno sprejeli in mu je vse prebivalstvo s prisego potrdilo svojo zvestobo. Slovenci so škofu prisegali v svojem jeziku, moški s privzdignjenimi tremi prsti, ženske s polaganjem desne roke na prsi, knapi pa po običajih rudarjev z vzdignjeno desno pestjo.¹² To dokazuje, da je v rudniku svinca Plajberku blizu Beljaka delalo v tistih časih še mnogo rudarjev slovenske narodnosti.

Pri cerkvi sv. Nikolaja se je od ustanovitve te župnije dalje opravljal bogoslužje tudi v slovenskem jeziku. To izhaja iz navodil, ki jih je izdal leta 1494 takratni vikar župnije sv. Nikolaja vikarju župnije Lipa nad Vrb-

skim jezerom. V teh navodilih je bilo vikarju iz Lipe med drugim naročeno, da »...debebit venire ad missam in dedicatione ecclesiae et in die S. Nicolai praedicare in Schlavonico, si Vicarius requerivit...«, to se pravi, da je bil vikar iz Lipe dolžan prihajati k cerkvi sv. Nikolaja v Beljaku na dan proščenja cerkve in na dan sv. Nikolaja in tam pridigati v slovenskem jeziku, če šentklavžki vikar to zahteva. Proščenje pri cerkvi sv. Nikolaja se je obhajalo na belo nedeljo, to je prvo nedeljo po veliki noči, praznik sv. Nikolaja pa se obhaja 6. decembra.¹³

V beljaškem predmestju so imeli svojo cerkev in samostan tudi patri kapucini. 15. decembra 1645 prosi tedanji vikar župnije sv. Nikolaja Janez Vidmar v pismu ljubljanskega škofa med drugim za dovoljenje, da bi smel dajati pri spovedi odvezo tistim osebam slovenske narodnosti, ki jih pošiljajo patri kapucini k njemu na spoved, da naj jih izpove v našem jeziku; tisti patri namreč, ki imajo pravico do izpovedovanja, so Nemci. Škof je izdal to dovoljenje pod pogojem, da med patri res ni nobenega Slovenca in da so tiste osebe slovenske narodnosti, ki jih je treba izpovedati, farani župnij akvilejske in solnograške škofije.¹⁴

Ko je leta 1690 bila škofijska vizitacija župnij beljaškega okrožja, so se farani župnije Skočidol iz okolice grada Vernberg pritožili, da njih vikar ne zna dobro slovensko. Škofijski ordinariat je vikarju naročil, naj v roku treh mesecev predloži dokaze, da se je naučil slovenskega jezika, v nasprotnem primeru bo razrešen službe v tej župniji.¹⁵ V župniji sv. Nikolaja pri Beljaku pa je vizitator ugotovil, da tamkajšnji kaplan ne obvlada dobro slovenskega jezika. V župniji namreč živi večje število slovenskih faranov, ki morda razumejo nemški, ne znajo pa v tem jeziku govoriti, «...ideo videt necessarium, ut curatus huius loci intelligat Schlavonice...«, to se pravi, da vizitator sodi za potrebno, da kaplan tega kraja razume slovensko.¹⁶

Še v 18. stoletju so farani vseh petih župnij beljaškega okrožja ljubljanske škofije ob imenovanju in namestitvi novih vikarjev zahtevali, da vikarji obvladajo »linguam loci«, to je jezik kraja. Ko je spomladi leta 1722 umrl vikar župnije sv. Nikolaja pri Beljaku, je bil na njegovo mesto imenovan Janez Adam Pistl, dotedanji vikar župnije Šent Rupert. Pistl piše dne 23. maja v zadevi imenovanja naslednika za župnijo Šent Rupert škofijskemu kapitlju v Ljubljano, da mora biti njegov naslednik več slovenskega jezika, »...quod curato quodam subvicario ad S. Rupertum moderno tempore peritica Schlavonicae linguae ob Clavicornum copiam summe necessaria sit...«, to se pravi, da mora

vsak vikar šentruperske župnije po listini, ki jo hranijo cerkveni ključarji, biti podkovan v slovenskem jeziku.¹⁷

V župniji Šent Rupert je bila v kraju Jezernici (Seebach) blizu Osojskega jezera tovarna žebļev, ki jo je dal nekaj let poprej, ker je bila porušena, na novo postaviti beljaški meščan in član mestnega sveta Jurij Sigmund Seitner, ki je tja naselil 140 slovenskih družin. Tudi Seitner je pisal maja leta 1722 škofijskemu kapitlju v Ljubljano v zadevi imenovanja novega vikarja za faro Šent Rupert, da mora biti nameščen duhovnik, ki obvlada slovenski jezik. Med drugim piše: »...und weillen in gesagter Pfarr sehr viele Naglschmide und Hamerarbeiter wie auch andere mehr der teutschen sprach ganz ohnkündige sich befinden, ... es ist auch zu bedauern, dass niemand derselben Jugend, welche gleich ihrer Eltern ganz windisch, mit den höchstnötigsten Glaubenssachen unterweist, sondern wie das unvernünftige vieh aufwächst...«, to se pravi, da je v tej župniji mnogo žebļarskih mojstrov in fužinarjev kakor tudi drugih oseb, ki so popolnoma nevešči nemškega jezika; obžalovati je tudi, da njihovo mladino, ki je kakor njih starši čisto slovenska, nihče ne poučuje v potrebnih cerkvenih zadevah, da dorašča kakor brezumna živina. Za vikarja v Šent Rupertu je bil nato imenovan Nikolaj Weis, ki je dal pisмено izjavo in obljubo, da bo, ker je več slovenskega jezika, osebe, ki ne znajo nemško, vedno izpovedoval v slovenskem jeziku.¹⁸

Leta 1752 je bil po smrti dotedanjega vikarja imenovan za župnijo Lipa Primož Reauz. Farani župnije Lipa so se zoper imenovanje Reauza najprej pritožili s temle besedami: »Le ta gospod ni za nas, dokler ne zna nascho spracho«, kmalu nato pa poroča tedanji vikar pri sv. Nikolaju škof. ordinariatu v Ljubljano, da so farani župnije Lipa nehali rovariti proti vikarju Reauzu in ga začeli hvaliti, da ga dobro razumejo.¹⁹

V naslednjem bom prikazal dva primera iz koroške slovenske folklore 17. stoletja. Prvi primer bo obravnaval kresovanje. Primuž Peer, po rodu iz Kranja, ki je v začetku leta 1659 nastopil službo vikarja župnije Šmihel pri Pliberku, piše 9. avgusta 1659 škofijskemu ordinariatu v Ljubljano, da je prišlo na dan kresovanja v vasi do strašnega hrupa in nemira. Na ta dan zvečer so namreč sinovi faranov in fantje iz šmihelske soseščine zažgali po starem običaju velikanski kres na polju blizu pokopališča ob kraljevi cesti, kjer je cesta najožja. K temu kresovanju je prišlo mnogo ljudstva in so tam ob piskanju na pastirske piščali in ob igranju na citre plesali in peli. Najprej sem jih iz župnišča ven kot njihov dušni pastir trikrat, štirikrat pozval, naj prenehajo z veseljačenjem, ko pa to ni

Pliberk po delu Matth. Meriana Topographia provinciarum Austriacarum, 1649

pomagalo, sem šel osebno med nje in jih opominjal, naj zaradi bližine najsvetejšega, zaradi posvečenega pokopališča in da bi imeli umrli svoj mir, prenehajo z rajanjem. Ko sem jih tako miril, je eden izmed fantov, sin kmeta Stržarja iz Šmihela, začel kričati »ubijmo farja«, in to ne enkrat, temveč večkrat. Nato je začela mladina metati name kamenje iz treh strani, zadel pa me ni noben kamen, ker so me starejši farani zaščitili. Ko sem se vrnil v župnišče, je mladina metala čez streho na dolge palice navezane »arbiculos Crystalinos« (kristalne obročke) v malo izbo (verjetno je v tej sobi spala ženska služinčad župnišča). Ob koncu prosi vikar v pismu škofa za nasvet, kaj naj stori, ker so vsi farani kazensko odgovorni škofu. Ta primer nam dokazuje, da je bilo kresovanje na Koroškem star slovenski ljudski običaj. Pa tudi kristalni obročki so spadali med koroško folkloro.²⁰

Drugi primer zadeva incident, ki se je pripetil 25. oktobra leta 1682 v župnišču pri Šent Štefanu (Šteben) v Ziljski dolini. Ta župnija je spadala pod oglejski patriarhat, župnikoval pa je tisti čas Andrej Tollomainer (naš Tolminec), ki je bil po rodu iz Kranja. Imel je naslov cesarskega župnika, to pa zato, ker so si župniki tistih župnij, za katere je imel deželni knez prezentacijsko pravico, nadevali naslov parochus caesareus. Tisti dan sta bila pri župniku na obisku župnikov brat Jakob Tollomainer, meščan in trgovec iz Kranja, ter prijatelj tega brata Markus Kompar, duhovnik iz Kranja. Za tisti popoldan je župnik povabil kot goste še oba cerkvena ključarja ter tri ženske osebe in je ta družba v župnišču veseljačila. Okoli 7. ure zvečer se je vrnil v župnišče domači kaplan Julij

Patribusch (njegov priimek je enkrat napisan Patrowoisch, enkrat Petteerbuiesch, verjetno se je pisal Petrovič), ki je prišel močno njen domov. Kmalu po njegovem prihodu je prišlo med kaplanom Patribušom in bratom župnika Jakobom Tollomainerjem v župni kuhinji do hudega prepira, v katerem sta se spopadla z besedami in tudi dejansko. Kaplana so našli drugi dan nezavestnega v postelji in je zvečer umrl. Preobširno bi bilo, da bi ta incident podrobneje opisal. Zaradi smrti kaplana se je moral kranjski meščan in trgovec Jakob Tollomainer zagovarjati pred škofijskim sodiščem v Ljubljani. Duhovnik Marko Kompar je v tem procesu kot priča podal izjavo, v kateri med drugim piše: »Eramus laeti cum aliqua musica Carinthia«, to se pravi, da so se razveseljevali z razno koroško glasbo, v nekem poročilu na škofijski ordinariatu pa je med drugim napisano, da je tista družba v župnišču prepevala »melodias Carinthias«, to se pravi, koroške melodije. Ker je bilo v tistih časih še vse ozemlje ziljske doline tja do Šmohorja strnjeno naseljeno s slovenskim prebivalstvom, smemo sklepati, da so prepevali slovenske koroške narodne pesmi in da so bile koroške pesmi že takrat znane kot posebnost.²¹

V nadaljevanju bom prikazal še dva primera iz gospodarske zgodovine koroških Slovencev. V urbarjih koroških gospostev, cerkev in župnij in v raznih listinah sem našel za merico žita slovenski izraz »piskrič«. Po tej meri so oddajali podložniki zemljskim gospostvom davek v žitu in desetino. Leta 1581 je bila izdana za deželo Koroško nova uredba o merah.²² Po tej uredbi je znašala merica žita 3,41 l, pol merice pa 1,75 l. Zanimivo bi

bilo ugotoviti pri današnjem kmečkem prebivalstvu na Koroškem, ali poznajo posode pod imenom piskrič in koliko taka posoda meri.

Druga posebnost slovenskega dela Koroške je bila varjenje piva, tako imenovanega kamenega ola, nemško Steinbier, po Wolfovem slovarju kamni ol ali kamba, izdelek sam pa koritnjak. Vsi nemški pisci na Koroškem, ki opisujejo izdelovanje tega piva, so enotnega mnenja, da so izdelovali in pili to pivo izključno v tistih krajih, kjer so prebivali Slovenci in da je to bila nekaka koroška domača obrt.²³ Preobširno bi bilo, da bi na tem mestu opisal način pridelovanja tega piva, pojasniti hočem le, zakaj so to pivo imenovali kameni ol. V velika lesena vedra, v katerih je bila zmes surovin, obstoječih iz vnaprej določene količine ječmena, ovsa, hmelja in kvasa, so namreč vrgli posebno vrsto kamena, ki se je dalo segreti do take stopnje, da je potem pripravljena zmes v vedrih nekaj ur vrela. Še v zadnjih desetletjih 19. stoletja je bilo v nekaterih slovenskih krajih v bližini Celovca ugotovljeno, da so varili to pivo, po letu 1900 pa je ta domača slovenska obrt popolnoma prenehala, ker so jo izpodrinile vedno številnejše tovarne piva.

Za konec pa naj navedem še dva primera opisov slovenskega dela Koroške v zgodovinski reviji Carinthia. V letniku 1962 je objavljen spominski spis avstrijskega nadvojvode Ivana iz leta 1807 o nižjeavstrijskih deželah.²⁴ O Koroški piše nadvojvoda tole: Dva med seboj povsem različna naroda prebivata v tej deželi, Nemci in Slovenci; prvi severno od zgornje Zile in Drave, drugi južno od Drave. Med Slovenci se en del posebno odlikuje; to je tisti del, ki ga sestavlja med nemškim prebivalstvom Ziljske doline sedem občin. Kot na Štajerskem se Nemci in Slovenci razlikujejo po jeziku, obleki, značaju in običajih. Ljudski značaj Korošca je značaju Štajerca zelo sličen. Nemški Korošec in nemški Štajerec sta si enaka, le da prvi ni tako živahen in poučen kot drugi, zato pa bolj pridnen. Koroški Slovenec popolnoma enači štajerskemu Slovencu in njegovemu sosedu Kranjcu; med njimi se izkazuje slovenski Ziljan po čvrstem telesu in po tem, da rad veseljači; odlikujejo se tudi prebivalci hribovitih krajev Železne Kaple in Jezerskega, ki visijo na starih običajih in predpravica in kjer je pribežališče vseh ubežnikov in azil pred novačenjem. Korošec, naj bo Nemeč ali Slovenec, se je vedno odlikoval.

V letniku 1825 Carinthije je opisana tovarna za izdelovanje pušk in jeklenih predmetov v Borovljah.²⁵ Iz tega opisa je razvidno, da je bila v 19. stoletju še vsa Spodnja Koroška slovenska. Med drugim je tam povedano tole: Sicer pa so prebivalci v Borovljah Slovenci,

ki govorijo dialekt slovenskega jezika in je med njimi veliko število poštenih in pridnih obrtnikov...; znano je tudi, da je bil tu rojen marsikateri znameniti Korošec.

Ti kratki odlomki iz Koroške zgodovine nam dokazujejo, da so se koroški Slovenci v stoletjih svoje zgodovine zavedali svojega jezika, da so se, kakor je to razvidno iz opisa nadvojvode Ivana, razlikovali od Nemcev po jeziku, obleki, značaju in običajih in da je znašalo njih število v začetku 19. stoletja po navedbi nadvojvode Ivana skoraj polovico vsega koroškega prebivalstva. Šele, ko je začela v stari avstroogrski državi prevladovati nemško-nacionalna politika in ko je bil na Koroškem izglasovan nesrečni zakon o utrakvističnih šolah, se je začela postopna germanizacija slovenskega prebivalstva na Koroškem, ki se je stopnjevala s prihodom Hitlerja na oblast in ki se nadaljuje še danes. Mržnja nemškonacionalnih in šovinističnih krogov na Koroškem proti vsemu, kar je na Koroškem slovenskega, je dovedla do znanih jesenskih dogodkov leta 1972, ko so podivjane fašistične tolpe razbile nemško-slovenske krajevne napisne table. Na vhodnem portalu bivšega cesarskega dvora na Dunaju je z velikimi črkami vklesan napis »Justitia est fundamentum regnorum«, pravica je temelj vsake vladavine. Ali se današnja Avstrija zaveda tega gesla? Nemško-nacionalna politika je bila deloma kriva razpada avstroogrsko monarhije leta 1918, nemški nacizem je bil kriv razsula prve avstrijske republike leta 1938, današnja avstrijska vlada pa po osemnajstih letih podpisa mirovne pogodbe dovoljuje nemško-nacionalnim šovinističnim silam, da zatirajo narodne manjšine v Avstriji in da onemogočajo izpolnitev določil mirovne pogodbe glede državljanskih pravic teh narodnih manjšin.

OPOMBE

1. Policijski red cesarja Leopolda iz leta 1673, Kapiteljski arhiv v Ljubljani (v nadaljevanju KALj.), fasc. 71/7. — 2. Ponatis obeh listin v Zgodovinskem zborniku, prilogi k »Laibacher Diözesenblatt«, št. 1, str. 6, št. 2, str. 18 in str. 122 ss. — 3. August Jaksch in Martin Wutte v »Erläuterungen zum historischen Atlas der österr. Alpenländer«, Wien 1914, VIII Kärnten, str. 158 ss. — 4. Die Grafen von Thurn — Valle — Sasina — Como — Vercelli Freiherrn von Kreuz, Car. 1863, str. 385 ss. — 5. KALj., fasc. 51/9. — 6. KALj., fasc., 68/1. — 7. KALj. fasc. 85/42. — 8. KALj. fasc. 149/5. — 9. KALj., fasc. 117/5. — 10. KALj., fasc. 148/1 in 150/1. — 11. KALj., fasc. 129. — 12. M Mayer, Huldigungsreise Johann Georg's Bischof's zu Bamberg, durch Kärnten im Jahre 1632, Car. 1820/3. — 13. KALj., fasc. 217/11. — 14. KALj., fasc. 175/16. — 15.

KALj., fasc. 71/1. — 16. KALj., fasc. 71/2. —
17. KALj., fasc. 176/29. — 18. KALj., fasc. 176/30.
— 19. KALj., fasc. 213/5. — 20. KALj., fasc.
134/3. — 21. KALj., fasc. 64/17. — 22. Walter
Fresacher, Die Grösse des Landvierlings in Kärn-
ten, Car. 1964 str. 152 ss. — 23. H.K.M. Das Stein-
bier, Car. 1822/31; Rud. Waizer, Kulturbilder

und Skizzen aus Kärnten, Klagenfurt 1890, str.
130 ss; R. Dürnwirth, Vom Steibier, Car. 1905,
str. 10 ss. — 24. Erika Weinzierl — Fischer, Eine
Denkschrift Erzherzogs Johans über Inner-
österreich 1807, Car. 1962, str. 13 ss. — 25. Ge-
wehr — und Stahlwarenfabrik Ferlach in
Kärnten, Car. 1825/51.

IZ NEKE JEZUITSKE ANKETNE KNJIGE

JANEZ HÖFLER

Rokopisni oddelek Avstrijske nacionalne knjižnice na Dunaju hrani med drugo bogato jezuitsko zapuščino tudi tri zvezke latinskih zapiskov o prosilcih za vstop v jezuitski red, ki jih je pripravljalo vodstvo Preskusnega oziroma prehodnega doma sv. Ane (*Domus probationis S. Annae*) na Dunaju.¹ Anketnemu spraševanju so se morali podvreči vsi prosilci, bodisi kandidati za klerike ali pa le neredovne pomočnike (koadjutorje), ki jim je bilo namenjeno praktično oziroma obrtniško delo. Strog režim pri ustvarjanju naraščaja je bila pač posledicā sistematične skrbi, ki so jo jezuiti posvečali nraavnemu in duhovnemu profilu svojih vrst, in v tem so bili, kot je znano, kar se da neizprosni; ne nazadnje nam o tem govorijo tudi omenjeni zvezki, ne nepomemben del v arhivski zapuščini avstrijske jezuitske province, ki se je slovenski raziskovalci pravzaprav še niso lotili.²

Obravnavane zvezke uvaja interna informacija v obliki vprašanj, namenjena vsakokratnim spraševalcem (*Informatio ā Professore ut alio viro prudente de candidatibus qui Societatem petunt*). V njej se razodeva pomen, ki so ga jezuiti dajali značajskim potezam kandidatov za svoje vrste. Zanimale so jih njihove celotne navade, omika, stopnja zrelosti, pa če so dovolj vdani in skromni. Dalje je bila pomembna njihova nraav, njihov temperament (koleričnost ali melanholičnost, omejenovitost ali slavohlepnost), če so dovolj vneti ali če so leni, če so morda trde nraavi, če so zadržani in plahi ali pa neobzrdani in divji. Spraševali so se tudi po njihovih umskih sposobnostih, delavnosti, sposobnosti presoje, sposobnosti pomnenja, celo po njihovem zunanem videzu, glasu in kretnjah, in na koncu po njihovih dotedanjih učnih uspehih. Tej informaciji sledi spisek dvanajstih vprašanj (*Examen eorum qui ad Societatem admitti cupiunt*), ki so jih zadajali prosilcem in na osnovi katerih so nastajali ti zvezki. Obsegali so osebne podatke (ime, poreklo, pripadnost katolicizmu), podatke o značaju in razumskih sposobnostih, ki jih nakazuje že uvodna informacija, o navadah, o dotedanjem šolanju in uspehih, pa na koncu še vprašanje za koadjutorje, če znajo brati in pisati.

V pričujočem prispevku se ne nameravamo ukvarjati z vsemi vprašanji, ki jih postavlja ta anketa, četudi nam dajejo zanimiv vpogled v idejno strukturo jezuitskega reda. Zanima nas le po vrsti deveta točka vprašalnika, ki sprašuje po znanju jezikov kandidatov. Po pregledu ustreznih odgovorov se namreč pokaže, da so jezuiti dajali znanju

jezikov določen pomen, da so bili pri tem dovolj natančni in da so tudi razlikovali med dobrim ali povprečnim obvladovanjem jezika ali le razumevanjem brez aktivnega znanja. Ker jih je bilo med kandidati tudi precej iz slovenskih dežel, je ta točka ankete zanimiva tudi za slovensko kulturno zgodovino, saj nam daje gradivo za eno najbolj medlih in neoprijemljivih poglavij naše preteklosti.

Kandidati so prihajali največ iz avstrijskih dežel, iz takratne Češke in Madžarske, deloma z nemškega, slovenskega in italijanskega obrobja (Bavarska, Poljska, Beneška), celo iz spodnjemških dežel in Skandinavije. Po rodni pokrajini so kandidati skoraj redno zaznamovani s historičnimi pokrajinskimi nazivi, npr. »Bohemus«, »Austriacus« (za Spodnjo in Zgornjo Avstrijo), »Bavarus«, »Styrus«, »Carinthus«, »Carniolus«, »Istrianus« ipd. Včasih srečamo tradicionalne humanistične izraze, ki se deloma ujemajo s sodobnimi narodnostnimi oznakami, npr. »Italus« iz italijanskih pokrajin, tudi če so bile pod nemško cesarsko krono, »Belga«, celo »Lyburnus« za Rečana,³ enkrat samkrat se pojavlja tudi »Slavus« za pripadnika slovanske etnične skupine v neslovanski historični pokrajini (Slovak iz sedanje Slovaške,⁴ ki je bila sicer del Madžarske in so se v zapiskih prebivalci te dežele tudi vedno označevali kot »Ungarus«). Velikokrat, ne pa vedno, je naveden kandidatov rojstni kraj, včasih pa samo ta in ne njegova rodna dežela. Za razlikovanje enega in drugega zemljepisnega pojma so zapisovalci neredno uporabljali besede »natione« ali »gente« oziroma »patriā«, pri čemer prvi seveda nista pomenili etničnega ali narodnostnega pojma (z izjemo omenjenega »Slavus«), marveč historično deželo, iz katere je kandidat prihajal, druga pa kraj (tako npr. »natione Bohemus« — tudi za pripadnika nemške etnične skupnosti, »gente Carniolus« ipd., »patriā Labacensis«).

Pisano zemljepisno poreklo kandidatov se odseva tudi v navedbah jezikov, med katerimi prevladujeta nemščina in latinščina (*Lingua germanica, latina, oziroma germanicè, latinè*), oziroma samo nemščina pri koadjutorjih, ki so bili praviloma brez gimnazijskega šolanja. V primerih, da je kandidat obvladal več jezikov, je na prvem mestu poleg morebitne latinščine skoraj vedno zapisan tisti jezik, ki ga lahko ocenimo za kandidatu najbolj domačega. To je pomembno zlasti takrat, kadar so kandidati prihajali z etnično mešanih ali nenemških ozemelj, med katerimi so največkrat bile Češka, Moravska, Madžarska s slovanskimi (slovaškimi, srbohrva-

škimi) in romunskimi področji (Transilvanija), pa seveda vse južnoslovansko ozemlje s Hrvaško, s slovenskimi pokrajinami ter istrskim in beneškim obrobjem. V teh primerih nastopa poleg nemščine ali namesto nje češčina (*l. bohémica*), madžarščina (*l. ungarica*), hrvaščina (*l. croatica*), slovenščina (*l. carniolica*), italijanščina (*l. italica*), le nekajkrat kot drugi ali tretji jezik romunščina (*l. valachica*). Med jeziki, ki jih lahko imamo za neobčevalne, ne da bi bilo to iz konkretnih formulacij tudi razvidno, nastopa precejkrat poleg italijanščine tudi francoščina (*l. gallica*).

Po formulaciji odgovorov, zapisanih v anketni knjigi, lahko presodimo, da nam dajejo zvesto in načeloma nedvoumno podobo o razširjenosti in obvladovanju jezikov med kandidati, ki nam lahko deloma pomeni odmev dejanskih razmerij v pokrajinah, od koder so ti prihajali. Rečeno je že bilo, da na prvem mestu običajno nastopa jezik, ki je bil kandidatu najbolj domač. Pri kandidatih iz nemško naseljenih avstrijskih dežel je ta prvi jezik izključno nemščina. Zlasti pri kandidatih iz Češke in Moravske in delno iz takratne Madžarske se nemščina še vedno pogosto pojavlja kot prvi ali celo edini jezik poleg latinščine, medtem ko npr. pri kandidatih iz Hrvaške ali iz italijanskih krajev nemščina kot prvi jezik komajda nastopa, če sploh. V tej zvezi je seveda zanimivo vprašanje slovanskih jezikov, posebej tistih, katerih označba v anketni knjigi ne daje enoumne razlage. S češčino, poljščino, hrvaščino in deloma slovenščino ni težav, ker se vedno zapisujejo z ustaljenimi izrazi (*l. bohémica, polonica, croatica, carniolica*), češčina kandidatov z Moravskega se pojavlja tudi kot »lingua moravica«; ker je za mnoge Moravce njihov jezik zaznamovan kot »lingua bohémica«, moramo pod prvim izrazom razumeti češčino. Podobno je z nekaterimi zapisi hrvaščine kot »lingua dalmatica«.⁵ Teže pa je z vsemi tistimi slovanskimi jeziki, ki se imenujejo »lingua s(c)lavonica«; rešitev tega izraza je odvisna od označbe pokrajine, iz katere je kandidat prišel. V našem primeru prideta v poštev predvsem slovaščina pri kandidatih iz Madžarske, zlasti iz »bratislavske« grofije (*ex comitatu Posoniensi*) in slovenščina iz slovensko naseljenih avstrijskih pokrajin, ob čemer se bomo pozneje posebej ustavili, delno pa tudi hrvaščina pri kandidatih iz Istre oziroma Hrvaškega primorja.

Pomuditi se moramo še ob pomembnem zaznamovanju jezika, ki se pojavlja v pretežnem delu drugega zvezka obravnavane anketne knjige: »lingua nativa«. Enkrat samkrat se tu ta jezik omenja tudi kot »lingua materna« (1677), v prvi knjigi tudi kot »est gentilitia« (1658).⁶ Gre za rodni (materni, tudi občevalni?) jezik, ki je tako označen z

razliko do drugih, priučenih jezikov. Da je takšna domneva pravilna, navedimo nekaj primerov: leta 1700 piše za Antonia Staucherja (nemški priimek!) iz Trenta, da »*callet nativam italicam, etquam Viennae didicit germanicam*«; med kandidati iz etnično mešane Češke, Moravske in sedanje Slovaške se kot »lingua nativa« izmenjujejo nemščina, češčina (oziroma »moravščina«), slovaščina in madžarščina: neki »Moravus« je znal »*linguam nativam germanicam*« (1680), drugi »*Ungarus ex comitatu Posoniensi*« pa »*latinam, ungaricam et nativam slavonicam bene*« (1690), »*Antonius Weimann, gente Hungarus patriâ Posoniensis*« je govoril »*linguam nativam solam germanicam et latinam*« (1693). Seveda je tudi med »Čehi« (»Bohemus«) bilo polno, ki so znali le »linguam nativam germanicam« in češko le povprečno (»mediocriter bohémicè«), samo nekaj (»aliquid de bohémica«) ali pa sploh nič. Navedeni in drugi navedeni primeri potrjujejo, da je pri označevanju jezikov resnično šlo za te, ki so jih kandidati govorili oziroma razumeli, in ne morebiti za pavšalne označbe, ki bi bile odvisne od zapisovanja pokrajine, od koder so kandidati prihajali.

Končno je na vrsti podoba, ki jo v zvezi z jeziki kažejo kandidati iz slovenskih dežel.⁷ Slovenščina se zapisuje kot »lingua carniolica«, predvsem pri ljudeh s Kranjskega, drugače pa kot »lingua s(c)lavonica« za one s Koroškega, Štajerskega ali primorskega obrobja. Pri tem je zanimivo menjavanje enega in drugega izraza za slovenščino oziroma sploh sestava jezikov pri kandidatih iz različnih pokrajin. Pomembna je ugotovitev, da so vsi kranjski kandidati govorili slovenščino, ki le v treh od dvajsetih primerov ni zapisana na prvem mestu pred nemščino (gl. dodatek št. 29, 38 in 41), pri enem kandidatu, ki se v anketni knjigi pojavlja na dveh mestih (št. 7 in 9), pa je prvič slovenščina zapisana za nemščino in drugič pred njo. Med »Kranjce« je všteti tudi neki plemeniti Tolminec (št. 40) — ali po pomoti ali pa po njegovem etničnem (slovenskem) poreklu — ki ima prav tako slovenščino kot »kranjščino« na prvem mestu. Nemško so kranjski kandidati pač vsi znali, ne pa vedno najbolje (prim. št. 11, 12, 19); formulacije v odgovorih dajo slutiti, da nemščina ni bila jezik, ki bi jo moral Kranjec brez nadaljnjega obvladati, ne glede na svoj slovenski ali nemški priimek, in včasih je njegovo primerno obvladanje tega jezika posebej omenjeno (prim. št. 2: *Novit carniolicè, latinè et commode germanicè*, tako tudi št. 5, št. 12: *Scit linguas latinam, carniolicam, commode etiam germanicam*). »Lingua nativa« se v drugem zvezku pojavlja tudi pri nekaterih kranjskih kandidatih in je v vseh primerih slovenščina (št.

19, 24, 26, 27) — med njimi sta dva z izrazito nemškimi priimki (Casparus Higl iz Ljubljane in Jacobus Scharpft iz Škofje Loke).

Slovenščina nastopa kot »kranjščina« zunanaj Kranjske le v treh primerih, v že omenjenem iz Tolmina, iz Maribora (št. 23) in z Reke (št. 20), drugače pa kot »lingua s(c)lavonica« in izpodrinjena na drugo mesto pred nemščino ali italijanščino. Sicer pa je znanje slovenščine pri teh kandidatih nihalo, saj so večinoma prihajali z ozemlja, ki ni imelo tako močnega slovenskega zaledja kot Kranjska ali pa sploh ne. Leta 1652 sta bila med jezuite sprejeta dva Celovčana s slovenskim oziroma nenemškim priimkom (Alexander Schurian, Simon Aloysius Janitsch), katerih nobeden ni omenil slovenščine. Malo sta slovensko govorila (ob prvem jeziku nemščini) neki Korošec z nemškim priimkom in brez označenega rodnega kraja (št. 3) in drugi z Raven (št. 8), samo razumel je slovensko plemič s slovenskim priimkom iz Ženeka (št. 39), medtem ko je leta 1720 v red sprejeti član plemiške družine Hellerstein iz Celovca vendarle še kar obvladal slovenščino poleg domače mu nemščine, latinščine in francoščine (št. 35). Med štajerskimi kandidati se dvakrat pojavlja kot drugi jezik hrvaščina (št. 1 — iz Ljutomera, in št. 33 — iz Leobna), vprašanje je, če ne gre pri tej označitvi za zamenjavo štajerskega dialekta s kajkavskim. Omenili smo že primer iz Maribora (št. 23) — tu se vidi, da je bil kandidatu kljub zadovoljivemu znanju slovenščine rodni jezik vendarle nemščina — poleg njih je en kandidat iz Herbersdorfa govoril nekaj slovensko (št. 25), drugi iz Radgone pa vsaj razumel (št. 36). Poleg navedenih primerov je v anketni knjigi seveda še nekaj kandidatov s Koroškega in Štajerskega, ki pa so prihajali iz severnejših krajev in se zato pri njih slovenščina ni mogla več pojavljati.

S slovenskega zahodnega obrobja so prišli neki »Italus« iz Tolmina z romanskim priimkom, ki slovenščine ni omenil (št. 10), neki Tržačan, ki je govoril tudi slovensko (št. 17), pa »Italus« iz Gorice (št. 21), popolnoma italijanskega priimka, ki je znal nekaj slovensko, vendar tako malo kot nemško — pri vseh teh nastopa kot prvi jezik italijanščina. Iz Gradiške pa je bil neki duhovnik, ki mu je bil glavni jezik italijanščina, pa je poleg nje vsaj povprečno obvladal tudi nemščino, francoščino in slovenščino (št. 31). Omenili smo že Rečana Štefana Dinariča (št. 20), ki mu je bil rodni jezik hrvaščina (sclavonica), ki pa je poleg italijanščine in nemščine znal tudi slovensko — ker je za svoj jezik uporabil besedo »sclavonica«, potem je pač moral za slovenščino zapisati »carniolica«, da bi jo tako ločil od hrvaščine. Drugače pa sta bila med

Istrani dva kandidata, iz Pazina in iz Žminja (št. 30 in 34), ki jima je obema bila hrvaščina za nemščino oziroma italijanščino, medtem ko slovenščine nista navedla. Petrus Antonius Cobavio, »Kranjec« iz Tolmina (št. 40) je zanimiv tudi zato, ker ima takoj za slovenščino navedeno furlanščino, kar je v vsej anketni knjigi edini primer tega jezika. Kot zanimivost lahko navedemo še dva primera znanja slovenščine iz daljnjih krajev, iz Kitzbühla na Tirolskem (št. 37) in Lembacha (Lambacha?) na Avstrijskem (št. 42); v prvem gre verjetno za sina obrtnika, ki je kdaj živel na Slovenskem, v drugem pa sploh za člana kranjske družine Codelli, ki je tudi na tujem ohranil svoj jezik, četudi ga je omenil kot drugega za nemščino. Skoraj gotovo pa je, da se je že rodil tam, saj bi si z dvaindvajsetimi leti, kolikor jih je imel, težko pridobil domovinsko pravico in se imenoval »Austriacus Lembachensis«.

Gradivo, ki ga v vprašanju jezika daje anketna knjiga Preskusnega doma sv. Ane na Dunaju, nam sicer le z nekaj raztresenimi, a dovolj zanesljivimi primeri slika položaj slovenščine in drugih jezikov v slovenskih deželah v drugi polovici 17. in prvi 18. stoletja in more po tej plati biti dragoceno dopnilo drugemu, še vedno skromnemu gradivu te vrste. Njegov pomen je med drugim tudi v tem, ker se nanaša večinoma na meščane, tudi na takšne s popolnoma nemškimi priimki, in ker uvaja tudi pojem rodnega oziroma maternega jezika. Pripomniti je treba, da je bilo navajanje jezikov ob spraševanju prepuščeno svobodni izbiri kandidata, če jih je seveda resnično obvladal ali razumel. Vendar, kot kaže, ni nihče čutil potrebe, da bi zatajil slovenščino kot svoj prvi in rodni jezik, če mu je to bila, tudi tistim iz obrobnih pokrajin se ni zdelo, da bi zamolčali znanje slovenščine, četudi jim ni bila domača in so večinoma govorili pomembnejšo nemščino ali italijanščino. Obvladanje nekega jezika je pač bila koristna veščina in tudi tu je bilo dobro priznati veljavnost starega humanističnega rekla, da kolikor jezikov človek zna, toliko velja.

OPOMBE

1. Österreichische Nationalbibliothek, Dunaj, Handschriftensammlung, Cod. 12407, 12408, 12409; nenaslovljeni, nepaginirani, razvrščeni le kronološko, kakor so nastajali. — 2. Prim. tudi J. Höfler, Janez Krstnik Dolar (ok. 1620—1673), Kronika XX (1972). — 3. Gl. dodatek, št. 20. — 4. Joannes Michalovich Slavus Nestichiensis ex comitatu Posoniensi (tj. Bratislava), Cod. 12407. — 5. Tako tudi v dodatku, št. 16 in 30. — 6. Cod. 12407: »Callet linguas moravicam, quae est gentilitia, latinam et germanicam utcunque«. — 7. V dodatku k pričujočemu prispevku so po vrsti

izpisani vsi ti kandidati in vsi drugi, pri katerih se pojavlja slovenščina, in sicer po imenu in označenem zemljepisnem poreklu ter z navedbo njihovega znanja jezikov. Tem so dodani še nekateri drugi ljudje z obrobni krajev ali z zanimivejšimi podatki.

D o d a t e k

Cod. 12407

1648

1. Petrus Stanislaus Mercas Lutemburgensis: Novit latinè, croaticè, bohemicè; habitavit extra patriam Graetij et Viennae studiorum causa; (umrl v kolegiju v Leobnu 1684).

1649

2. Joannes Matthias Madrian (!) Carniolus Labacensis: Novit carniolicè, latinè et commode germanicè;

1651

3. Joannes Bap. Weilschacher Carinthus: Novit linguam latinam, germanicam et aliquid ex Sclavonica;

1652

4. Alexander Schurian Carinthus Clagenfurtensis: Novit linguam latinam, germanicam et italicam;
5. Michaël Wessiack Nobilis Carniolus Labacensis: Linguam novit latinam, carniolicam et commode germanicam;
6. Simon Aloysius Janitsch Carinthus ex Reichenfels: Novit linguam vernaculam et latinam;
7. Georgius Meisrembl Carniolus Labacensis: Loquitur latinè, germanicè, carniolicè;
8. Joannes Andreas Markatz Carinthus Guetensteinensis: Novit linguam germanicam, latinam, aliquid de slavonica;

1653

9. (ponovno št. 7): Scit linguam carniolicam, germanicam et latinam;
10. Joannes Baptista Romanin... Italus ex Tollmain: Scit linguam latinam, italicam et germanicam;
11. Michael Bisiaki Carniolus: Scit linguas latinam, carniolicam et utcumque germanicam;

1654

12. Franciscus Fridericus Hofsteter... Carniolus Labacensis: Scit linguas latinam, carniolicam, commode etiam germanicam;

1661

13. Lucas Stersen... Carniolus Locopolitanus: Callet linguas carniolicam, germanicam et latinam;

1667

14. Joannes Andreas Kappus... Carniolus ex Steinpichl: Linguas novit carniolicam, germanicam et latinam;

1669

15. Joannes Erberus Carniolus Gottscheviensis: Linguam novit latinam, carniolicam et germanicam;

1672

16. Franciscus Coballius natione Carniolus: Linguam novit latinam, carniolicam, germanicam, italicam, aliquid dalmaticè;

1677

17. Joannes Jacobus Trojer Tergestinus nobilis: Callet linguam italicam, sclavonicam, latinam et commode germanicam;

1690

18. Antonius Zacharia Kappus Carniolus Stainpichlensis: Praeter linguam latinam scit carniolicam et germanicam utramque bene;

Cod. 12408

1679

19. Jacobus Dobroviz Carniolus Myrnensis: Callet linguam solam nativam carniolicam perfectè, et latinam, germanicam utcumque, de italicâ modicum;

1690

20. Stephanus Dinaricz Lyburnus Fluminensis: Linguas scit latinam et nativam sclavonicam, preaterea italicam, carniolicam et germanicam commode;

1691

21. Josephus Rizzardini Italus Goritiensis: Callet nativam italicam, latinam, parvum sclavonicam (et parvum etiam linguam germanicam);

1692

22. Adamus Kozar gente Carniolus, patria Reiffnizensis: Callet linguam latinam, carniolicam et germanicam utramque bene;
23. Joannes Jacobus Fanton Stirus Marpurgenensis: Callet linguam nativam germanicam, carniolicam commode, et latinam;

- 1693
24. R. D. Casparus Higl gente Carniolus, patria Labacensis:
Linguas callet nativam carniolicam, germanicam et latinam;
- 1695
25. Christianus Absenger Styru Herbersdorffensis:
Callet linguam germanicam, latinam et aliquid ex sclavonica;
- 1698
26. Jacobus Scharpft Carniolus Locopolitanus: (kot koadjutor-pisar)
Callet linguam nativam carniolicam et germanicam;
27. Martinus Lasnig Carniolus Labacensis: (kot koadjutor)
Callet linguam nativam carniolicam et germanicam;
- 1700
28. R. D. Martinus Sinkovich Carniolus Weixelburgensis, Presbyter:
Callet carniolicam et germanicam bene;
- 1701
29. R. D. Franciscus Michael Premegg Carniolus ex Sancto Martino, Presbyter:
Callet praeter latinam, linguam germanicam et carniolicam;
- 1705
30. Jacobus Godenich Istrianus Pisinensis:
Linguam callet germanicam et italicam; magna in parte etiam dalmaticam;
31. R. D. Joannes Baptista Pettinatj Forojulien-sis Gradiscanus:
Callet italicam; mediocriter etiam germanicam, sclavonicam, gallicam;
- 1706
32. R. D. Franciscus Sylvester Kernicz Carniolus Labacensis:
Callet praeter latinam etiam carniolicam et germanicam;
- 1707
33. Laurentius Wolfgangus Haydolt Styru Leobensis:
Callet linguam germanicam et commode croaticam;
- Cod. 12409
- 1715
34. D. Georgius Carolus Bianchi à Wießennaus, natus est Gimini in Istria:
Linguas callet latinam et italicam bene: germanicam verò, et croaticam commode;
- 1720
35. Wolfgangus Antonius L. B. de Hellerstein, natus est... Clagenfurti:
Callet linguam germanicam, latinam, gallicam bene, slavonicam commode;
- 1725
36. Michael Mösner Styru Rackerspurgensis:
Callet linguam germanicam et intelligit slavonicam;
- 1726
37. Paulus Weiss civis Tyrolensis ex Kizpichel: (koadjutor → sodar)
Callet linguam germanicam et carniolicam;
- 1727
38. R. D. Franciscus Gregorius Thoman Carniolus Labacensis:
Linguas callet germanicam, carniolicam, latinam;
- 1730
39. Joannes Ernestus Koschutnig Praenobilis Carinthus Soneggensis:
Loquitur linguam latinam et germanicam, slavonicam intelligit;
- 1731
40. Petrus Antonius Cobavio nobilis Carniolus Thulminensis Theologus:
Linguas callet carniolicam, furlanicam, germanicam, latinam et italicam;
- 1732
41. Joannes Josephus L. B. ab Erberg Carniolus Labacensis:
Linguas callet germanicam, latinam, carniolicam et aliquid gallica;
- 1737
42. Josephus Codelli Austriacus Lembachensis: (kot koadjutor)
Callet germanicam et carniolicam bene.
- Opomba:** izpiski so zaradi boljše preglednosti postavljeni v enotno obliko, okrajšave so izpisane, v pravopisju pa se drže izvirnika.

LADISLAU BENESCH

PRVENKA TURK

Grafični oddelek Narodnega muzeja v Ljubljani hrani okoli 350 risb slikarja Ladislava Benescha.

Prvo omembo, ki se nanaša na Beneschevo slikarsko zbirko, zasledimo v Poročilu deželnega muzeja Rudolfinuma v Ljubljani:¹ »8. V. 1911 je deželni odbor pristal predlogu muzejskega ravnateljstva, da naj se nabavijo slike in risbe od umetnika, podpolkovnika Lad. pl. Benescha na Dunaju. Tem potom je dobil muzej v posest 178 akvarelov, tuševih in drugih risb. Temu nakupu je dodal umetnik kot darilo muzeju še 107 pokrajinskih slik samo iz naše Gorenjske. Vse risbe in slike kažejo izključno kranjske motive.«

Prav tako iz leta 1911 je v muzejskih aktih² ohranjen duplikat pisma, ki ga je pisal Beneschu dr. Mantuani, takratni ravnatelj ljubljanskega muzeja. Iz pisma je razvidno, da je Mantuani posredoval na Beneschevo prošnjo pri deželni blagajni, da bi mu ta izplačala prvi obrok v zvezi z odkupom njegovih risb. To sta najstarejša dokumenta o nakupu Beneschevih risb, ki so od takrat ostale nedotaknjene v depojih muzeja. Leta 1959 je v Narodni muzej prišel del Beneschevih risb kot darilo Dore Herz z Dunaja, ki je po smrti slikarjeve hčerke Julije Benesch dobila umetnikovo zapuščino. Del zapuščine hrani Julija Černivec v Ljubljani.

O Beneschu kot slikarju je bilo le malo znane. Obširnejše literature o njem in njegovem slikarskem delu ni, razen skopih omemb v umetnostnih enciklopedijah in leksikonih.³ Nemški Čeh Ladislau Benesch se je rodil 10. januarja 1845 v Slavkovu na Moravskem. Po-

svetil se je vojaškemu poklicu, ki ga je opravljal do leta 1909, ko so ga upokojili kot podpolkovnika arsierskega oddelka cesarsko-kraljeve garde na Dunaju, kjer je umrl leta 1922.

Najstarejša risba v njegovi slikarski zapuščini je datirana z letnico 1861. Že kot 16-letni kadet ja narisal vojaško čuvajnico pri smodniškem stolpu v Celju. Risba je dokaz, da je Benescha zelo zgodaj pritegnilo upodabljanje okolja. V vojaško-zgodovinski knjigi 17. pešpolka⁴ zasledujemo Beneschevo ime od leta 1866 do 1887. Kot 21-letni podoficer se je udeležil bitke pri Custozzi in prejel prvo in poslednje odlikovanje — srebrni križec za hrabrost.⁵

Kot vojak je Benesch prišel v neposreden stik z našimi kraji. Na vsakoletnih vojaških vajah polka od Trsta preko Goriške, Notranjske, Gorenjske in Koroške je spoznal in občudoval lepoto teh krajev, h katerim se je vračal tudi pozneje, ko ga je vojaška služba ločila od njih. Benesch ni spoznaval samo naše kraje, temveč tudi naše ljudi in navezal z njimi prijateljske stike.

Leta 1869 je nastala Benescheva risba stare Ljubljane ob stolnici (slika 1). V ozadju se dviga ljubljanski grad. Pogled na stolnico zakriva skupina hiš, ki danes ne stojijo več, razen semenišča, škofije in Pogačarjevega trga. Na sliki je dobro viden stari ljubljanski špital, ki je bil ob potresu porušen in so namesto njega sezidali današnjo Kresijo. Risba je narisana s svinčnikom in prevlečena z vodeno barvo. Poslopja so rahlo obrisana, obrežje Ljubljance je le nakazano in nedovrše-

Sl. 1. L. Benesch: Predel stare Ljubljane ob stolnici (Narodni muzej v Ljubljani)

no. Slikar se bori s perspektivo, pomaga si z očiščem. Risba je topografsko zanimiv dokument, a brez umetniške vrednosti. V skicirki iz leta 1871 je Benesch že nakazal svojo bodočo slikarsko smer, da se bo posvetil krajini, predvsem upodabljanju gorskega sveta. Njegova skicirka je polna skic, študij in beležk s potovanja. Sveže učinkujejo njegovi prosojni akvareli, ki kažejo poglede na dolino Save s Šmarne gore, pogled na Stol iz Radovljice in na Mangart z Belopeških jezer. Z veliko marljivostjo izboljšuje znanje risarske tehnike, kar kaže natančno izrisano hribovje okrog Ljubljanskega barja.

Leta 1874 je Benesch prestavljen v vojaško zemljepisni inštitut na Dunaj, kjer se je mogel posvečati risanju v večji meri. Delo v vojaško-zemljepisnem inštitutu, ki je zahtevalo znanstveno preciznost pri izdelavi vojaških geografskih kart, je zapustilo sledove v Beneschovem slikarskem delu.

Benesch je kot vojaški kartograf ponovno obiskal naše kraje. Skicirka iz let 1875 in 1876 je polna motivov z naše Gorenjske. Gotovo se je Benesch pri kartografskem delu seznanil s takratnim kustosom ljubljanskega muzeja Karlom Dežmanom. To znanstvo je imelo v Beneschevem delu in življenju globoke posledice. Postal je Dežmanov sodelavec, prijatelj in sorodnik. Leta 1879 se je Benesch oženil z Dežmanovo nečakinjo Julijo Pauer, hčerko Dežmanove sestre Marije, poročene s priseljenim Tirolcem Karlom Jernejem Pauerjem.⁶

Še istega leta je bil Benesch prestavljen na Ogrsko v Güns, (Köszeg), kjer je služboval kot učitelj risanja na nižji vojaški šoli. Zaradi ženinega velikega domotožja sta vsako leto obiskala njeno ožjo domovino in dostikrat preživljala počitnice v Podkorenu v družbi z Dežmanom.⁷ Benescheva skicirka iz leta 1879 postaja prava beležnica umetnika turista, v katero si je s svinčnikom zabeležil polno trenutnih popotnih vtisov. Upodobil je poleg številnih motivov iz Podkorena tudi pogorje Triglava in Jalovca. Vse je risano z natančnostjo rojenega realista, linija risbe je trda in sklenjena, krajina vedno obdrži geografske značilnosti.

DEŽMANOV SODELAVEC

Dežman je spoznal Benescheve slikarske oziroma risarske sposobnosti in ga kmalu pritegnil k svojemu delu. Pod Dežmanovim vodstvom so se leta 1878 začela arheološka izkopavanja pri Vačah. Skupno s Hochstätterjem, ravnateljem prirodoslovno-zgodovinskega muzeja na Dunaju, je Dežman spisal obširno znanstveno razpravo o prazgodovinski naselitvi in grobiščih na Kranjskem, ilustriral jo je med drugimi tudi Benesch. Na-

risal je vse izkopane predmete in teren, kjer so se opravljala izkopavanja. Eksaktnost risbe je zahtevala odlično obvaladanje risarske tehnike. Poleg zemljevida in načrta izkopavanj je Benesch narisal pogled na grobišče pri Kleniku v bližini Vač. Podoben motiv je umetnik uporabil za veliko oljno sliko, ki jo hrani Narodni muzej v Ljubljani.⁸ V Dežmanovem vodiču kranjskega deželne muzeja Rudolfinuma⁸ beremo na strani 39. naslednji odstavek: «Oljno sliko, ki predstavlja največje grobišče na Slemškovem hribu, je upodobil cesarsko kraljevi konjeniški stotnik Lasslo Benesch in jo poklonil muzeju.»

Slikarjeva signatura z letnico 1883 govori, da je slika nastala nekaj let po izkopavanjih. Očitno gre za fantazijsko podobo. Umetno skonstruirano gomilo na sprednjem robu slike, sestavljajo lepo razvrščene cele posode, ki jih pri izkopavanjih le redkokdaj najdejo. Grobišče je le del krajine, na kateri je glavni poudarek.

Krajina je realistično upodobljena, toda slikarjevo občutje do prirode je ostalo deloma romantično.

V referatu, ki ga je Benesch imel v društvu »Prijateljev umetnosti« na Dunaju,⁹ omenja ilustrativno delo za Dežmanovo publikacijo v naslednjem odstavku: »Narisal sem okoli 150 izkopanih predmetov. To sem storil v čast gospodu Dežmanu, predvsem pa na ljubo izkopaninam. Najdbe sem dobil v takem stanju, kot so jih izkopali. Obdane so bile več ali manj s prstjo. Skrbno sem preiskal peščeno gručo in iz nje izluščil pet centimetrov veliko figurico. Predstavljala je prazgodovinskega vojaka, izrezljanega iz roževine. Iz druge gruče sem izločil posamezne roževinaste obroče, ki so tvorili 20 cm veliko fibulo. Ta dva predmeta spadata poleg znamenite situle v kranjskem deželne muzeju k najznamenitejšim prazgodovinskim najdbam.« Benesch ni gledal izkopanin z očmi hladnega risarja. Zavedal se je, kakšno kulturno vrednost imajo ti mali neogljeni predmeti. V njem se je porajal občutek, da jih reši nadaljnega propada.

KRAJINARSKI SLIKAR

Na Ogrskem so nastale številne Benescheve risbe in akvareli s pogledi na gradove in razvaline. Mnogo teh slik hrani Nacionalna galerija v Budimpešti.³

Benesch je kot slikar amater ustvaril nekaj odličnih akvarelov z motivi naših krajev še pred svojo akademsko slikarsko izobrazbo.

Leta 1884 se je vpisal na dunajsko slikarsko akademijo in postal Lichtenfelsov učenec. Lichtenfels je poučeval krajinarsko slikarstvo.¹⁰ Upodabljal je predvsem heroično kraji-

no (skale, slapove) z mnogimi detajli v različnih tehnikah: v olju, temperi, akvarelu, pastelu, kombinirano s perorisbo. Njegove oljne barve so meglene, akvareli zelo mikavni, čisti in jasni. Posebno cenjene so bile umetnikove perorisbe. Lichtenfels je sodeloval kot ilustrator pri velikem enciklopedičnem delu *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*. V zvezku *Krain* je samo ena Lichtenfelsova reprodukcija, ki kaže slap Peričnik v dolini Vrat. Toda ta skopa reprodukcija, ki ji je kliše odvzel vso izrazno samohotnost, ne zadostuje, da bi ugotovili, v kolikšni meri je učitelj vplival na svojega učenca.

Vsi realisti, tako tudi Lichtenfels in Benesch, so gojili trdo risbo. Benesch ni nikoli opustil pri svojem slikarskem stilu šolske ekskluzivne črte akademskega risanja. Medtem ko je pri Lichtenfelsu poudarek na heroični krajini, se ta pri Beneschu umakne poljubnim izrezom iz narave. Beneschovi akvareli so prava reportažna študija s potovanja po naši Gorenjski. Nizajo se številni kraji, ki jih je Benesch obiskal kot turist: Planica, Rateče, Kranjska gora, Kropa, Kamna gorica in nešteto njegov omiljeni Podkoren (slika 2), od koder je Benesch prinesel izredno mnogo akvarelov in risb s tušem. Vsakoletne počitnice na Gorenjskem so umetniku pomenile pravo ekskurzijo v krajinsko reportažo. Beneschevo zanimanje je izključno namenjeno krajini, ki jo upodablja z neomeje-

Sl. 2. L. Benesch: Podkoren (Narodni muzej v Ljubljani)

nim instinktom za realnost. Glede doslednosti moramo dati njegovim slikam prednost pred marsikatero umetniško podobo.¹¹

Po naših planinah je Benesch izdelal množico slik in risb. V njih se razodeva, da jih je naslikal z interesom znanstvenika in raziskovalca. Med oljnimi podobami je na prvem mestu omeniti triglavski vrh. Podoba Triglava je ena najbolj znanih Beneschevih slik, saj je bila nešteto krat reproducirana v Planinskih vestnikih.¹²

Koliko laže je bilo Beneschu slikati naše planine, kot pred dvema desetletjema Pernhartu. Sedaj so bile speljane številne planinske poti, ki so omogočale varnejši dostop na gorske vrhove. Ustanovljena so bila planinska društva, ki so postavljala planinske kočice.¹³ Dežmanu kot soustanovitelju nemškega planinskega društva na Kranjskem ni bilo težko navdušiti Benescha za naše planinske vršake, saj je moral nekoč kot kartograf premagati marsikatero gorsko vzpetino.

Benescheva podoba Triglava je nastala po vsej verjetnosti po otvoritvi Dežmanove kočice, kar sklepamo po akvarelni sliki, kjer je poleg Triglava upodobljena tudi kočica.¹⁴ Triglav je upodobljen s severovzhodne strani. V ospredju je mogočno skalovje, ki učinkuje na gledalca nekoliko nenaravno. V ozadju je triglavski vrh, obdan z ledenikom od vrha do vznožja Dežmanove, danes Staničeve kočice. Triglavski ledenik se je od takrat pa do danes močno spremenil, zato pomeni Benescheva podoba Triglava dragocen dokument glaciologiji.¹⁵

Čeprav se Benesch v svojem slikarstvu drži treznega poročanja in dokumentiranja, vendar so njegove krajine osvobodene topografske trdote, polne so realističnega smisla, ki ne sega preko gole obnovitve realnosti. Umetnika so bolj privlačevale značilnosti gorske krajine kot pa sami umetniški problemi. Njegov namen je, da poda predvsem vtis naravne resničnosti. Gorenjska krajina je Beneschu bila neizčrpen vir vedno novih motivov, gorenjska kmečka hiša je postala umetniku hvaležen objekt upodabljanja. Beneschovi akvareli so polni zanimivih motivov v smislu meščanskega popotnika in obiskovalca. Prav zaradi teh odlik je umetnik uporabil iste motive za ilustracije potopisnih knjig. Skice, ki jih je Benesch izdelal po naših krajih, so mu služile kot predloga za oljne podobe. Tako je nastala oljna slika z motivom Tržiča (slika 3), ki je bila last cesarja Franca Jožefa,¹⁶ pa tudi sicer je cesarska dvojica imela nekaj Beneschevih akvarelov z motivi Štajerske in Hercegovine.³ Benesch je namreč po letu 1887 prešel k cesarski gardi in odslej je bil ozko povezan z življenjem dunajskega dvora.

Sl. 3. L. Benesch: Tržič (Narodni muzej v Ljubljani)

KOPIST FRESK IN RESTAVRATOR OLJNIH SLIK

Leta 1887 je Benesch ponovno na dopustu v Ljubljani. Tedaj je sprejel Dežmanovo povabilo, da si skupaj ogledata novo odkrite freske na turjaškem gradu. Grad sta obiskala z namenom, da bi Benesch napravil kopije fresk. Svoje delo na gradu je Benesch izčrpno opisal v referatu »Turjaški grad na Kranjskem«, ki ga je imel v društvu »Österreichischer Kunstfreund« leta 1913 na Dunaju.⁹

Benesch je v risbah posnel zelo shematičen obris fresk. Narisal jih je kot akvarelno risbo v zmanjšanem merilu. Pri kopiranju si je Benesch zastavil vprašanja, kdo naj bi naslikal te freske. Pomislil je na beljaškega mojstra, katerega signaturo je našel v cerkvi sv. Nikolaja v bližini Turjaka. Svoje odkritje je Benesch sporočil Centralni komisiji na Dunaj, katere član je bil od leta 1885. Benesch pravi v referatu: »To je bilo prvo poročilo o tem za umetnost na Kranjskem tako pomembnem umetniku.«

Benesch je večji del časa porabil za kopiranje fresk, a je kljub temu uspel naslikati nekaj akvarelov z motivi gradu. Upodobil je turjaški grad, velik Auerspergov grb z vzhodnega stolpa gradu, grajska vrata, grajsko dvorišče in vhod v kapelo. Risbo, ki je predstavljala turjaški grad, je Benesch poklonil graščaku Leonu Auerspergu. Prav to je grof uporabil kot vinjeto na pisemskem papirju. Na Auerspergovo željo je Benesch naslikal veliko akvarelno sliko grajskega portala in grajskega dvorišča. Ker slikar ni hotel sprejeti denarne odškodnine, mu je grof podaril nekaj starih slik. Benesch je nameoma izbral dve najbolj poškodovani, ki sta bili potrebni restavratorstva.¹⁷ Iz referata

spoznamo Benescha tudi kot restavratorja. To nas prav nič ne čudi, saj omenja Beneschovo restavratorsko dejavnost tudi Dežman v svojem vodiču po zbirkah kranjskega deželnega muzeja.¹⁸

DOPISNIK CENTRALNE KOMISIJE

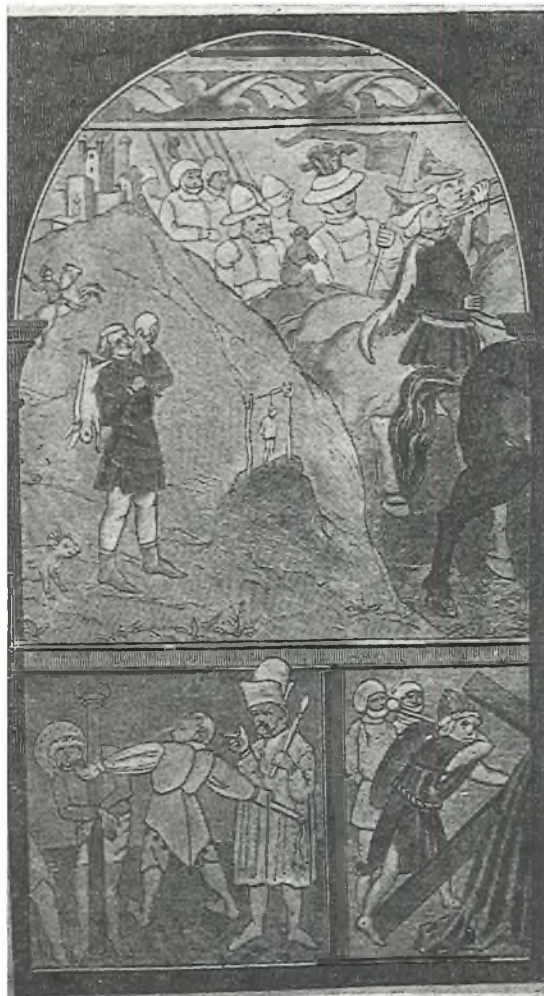
Centralna komisija je delovala v avstro-ogrskih deželah od srede 19. stoletja kot vrhovni organ spomeniškega varstva. Njena osnovna naloga je bila, da je širila zanimanje za raziskovanje in ohranjanje stavbnih spomenikov. V ta namen je imela po deželah bivše avstroogrške monarhije svoje konservatorje in dopisnike, ki so v glasilu komisije objavljali svoja odkritja in dognanja o doslej še neznanih spomenikih.¹⁹

Dežman je kot osrednja osebnost Centralne komisije na Kranjskem pritegnil v krog njenih sodelavcev tudi Benescha.²⁰ Pri Beneschu ne moremo govoriti o znanstvenem udejstvanju na tem področju. Njegova opažanja so nastale mimogrede. O svojih slučajnih odkritjih pripoveduje umetnik v omenjenem referatu. Beneschevo poznavanje umetnosti in pravilen odnos do umetnin so bili pogoji, da je postal dopisnik Centralne komisije. V glasilu komisije zasledimo leta 1889 številne Benescheve članke. To so sporočila o freskah v različnih krajnskih cerkvah.²¹ Posebno zanimivo je Beneschevo poročilo o slikarju fresk na Visokem pod Kureščkom, kjer je na votivni sliki na zunanjsčini cerkve odkril razločno napisane besede: »malar von Villach, purger zu Laybach.«²² Benesch je signaturo beljaškega mojstra prerisal v svojo skicirko.²³ Danes signatura in votivna slika

nista več ohranjeni, zato je Beneschovo poročilo in skica omenjenega podpisa toliko večje dokumentarne vrednosti.

V stari župni cerkvi na Bledu, ki je bila v zelo slabem stanju in že takrat pripravljena, da jo porušijo, je Benesch našel freske, ki so bile deloma pod beležem.²¹ Med njegovimi odtisi klišejev²⁴ je ohranjena risba blejske freske, ki prikazuje prihod Treh kraljev. Benesch je s šolsko natančnostjo prerisal najmanjšo figuro in nam tako ohranil ikonografske posebnosti, ki so na ohranjeni fotografiji iste freske že delno zabrisane (slika 4),²⁵ Pri Beneschu ne gre za kopiranje fresk v današnjem smislu, temveč le za risbe po freskah, zato je umetnik posnel le shematičen obris figure in celotni prizor.

Risbo stiliziranega rastlinskega ornameta radovljiških fresk, nam je Benesch prav tako ohranil v svoji slikarski zapuščini. Benescheve dokumentarne risbe fresk so bile toliko bolj dragocene, ker je bila fotografija šele v povojih. Načrti in risbe, ki so služile spomeniškem varstvu kot dokument, so mo-

Sl. 4. Benescheva risba freske iz stare župne cerkve na Bledu (Narodni muzej v Ljubljani)

rale dati čim bolj zvesto podobo spomenika v tedanjem stanju. Tem zahtevam je ustrezalo tudi Beneschevo risanje fresk na turjaškem gradu.

ZBIRATELJ UMETNIN

Na pogostih popotovanjih po našem podeželju, posebno po številnih obiskih v naših podeželskih cerkvah, si je Benesch zbral številne umetnine.

Če prelistamo inventarne knjige Narodnega muzeja v Ljubljani vse od leta 1890 naprej, najdemo skoraj na vsaki strani Beneschevo ime, ki je številne predmete muzeju daroval ali prodal. Veliko je predmetov umetnoobrnega značaja, kot npr.: gotski ključi, tolkala, starinske ure, bronaste svetilke, kadihnice, izvesni obrtniški štiti itd.

Druga skupina obsega gorenjske vezenine, kot vezene platnene prte in čipkaste prevleke za blazine. Veliko Beneschevo zbirko kranjskih vezenin je kupila Franja Tavčarjeva, žena pisatelja Ivana Tavčarja.²⁶

V inventarni knjigi leta 1896 je omenjen nakup šestih Beneschevih risb kranjskih vezenih vzorcev, ki jih je risal po originalih z Gorenjskega. Prav tako je muzej Rudolfinum leta 1903 kupil Beneschevo zbirko Jesenkovičariskih del tega škofjeloškega umetnika in obrtnika druge polovice 18. stoletja.

Benesch je uporabil risbe vezenin in umetnoobrnih predmetov kot vinjete v začetnih ali zaključnih poglavjih neizdane potopisne knjige »Bilder aus Krain II«, ki je bila opremljena z njegovimi ilustracijami.²⁴

Omeniti moramo veliko Beneschovo zbirko svetil, ki jo je podaril dvorni cesarski zbirki starin na Dunaju. O svetilih je Benesch leta 1905 napisal knjigo²⁷ ter bil deležen vsestranske pohvale v dnevnem in strokovnem časopisju.²⁸ V reklamnem prospektu,²⁸ ki je bil izdan za Beneschevo knjigo »Das Beleuchtungswesen«, so objavljena mnenja številnih strokovnjakov.

V imenu založništva Schroll je bila zapisana naslednja pohvala: »Avtor predloženega dela je zbral z občudujočo marljivostjo v dolgoletni zbiralni in znanstveni dejavnosti zanimivo zbirko, ki je pritegnila tako znanstvenike kot laike. Ta zbirka obsega vse pripravne svetilništva preteklega časa v impozantnem številu 1206 kosov, in knjiga, ki je pravkar izšla, podaja poučno razlago te zbirke. Z neutrudljivo prizadevnostjo, spretnostjo in ljubečo predanostjo, s katero je ustvaril to zbirko, nam jo je avtor prikazal v sliki in besedi in tako napravil pristopno širšemu krogu. V nemškem jeziku je to edino delo, ki obravnava svetilništvo v preteklosti.« »Das Beleuchtungswesen« obsega poleg

Sl. 5. Benesch s svojo zbirko svetil (Etnografski muzej v Ljubljani)

kratkega zgodovinskega uvoda in fotografije svetil še nekaj Beneschevih ilustracij.

V čem je pomen Beneschevega zbirateljskega dela? Benesch je kot dober poznavalec umetnosti rešil številne predmete, ki bi morda nekje na našem podeželju nezainteresirani propadli. Tako se nam je z njegovim zbirateljstvom ohranilo dragoceno dokumentarno gradivo, ki priča o umetnoobratni dejavnosti naše preteklosti. Pomen Beneschevega zbirateljstva je tudi v tem, da je številne predmete prepustil našemu muzeju. Beneschevo zbiranje umetnoobratnih predmetov soupada s časom, ko je industrija dokončno izpodrinila obrt s podeželja, stroj je nadomestil delo obrti, njeni izdelki pa se umikajo v muzejske zbirke.

ILUSTRATOR POTOPISNIH KNJIG

V največji meri je bilo Beneschevo slikarstvo namenjeno ilustraciji. Prvenstveno je gojil krajinarsko slikarstvo, ki je imelo propagandno-dokumentarni značaj. Pokrajinska fotografija še ni bila razvita v toliki meri, da bi mogla izpodrinuti to izrazito reportažno slikarstvo. Benescheve risbe in akvareli, ki so reproducirali najbolj značilne poglede naše krajine, so bili kot nalašč prirojeni za potopisne knjige, ki jih je uvedlo šele 19. stoletje. Benesch je kot slikar — krajinar ustvaril največ v 80. in v začetku 90. let. Silna slikarjeva marljivost je povzročila veliko produktivnost s tem pa tudi padec slikarske kvalitete.

Konec 80. let je začelo izhajati veliko enciklopedično delo »Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild« pod pokroviteljstvom prestolonaslednika Rudolfa. Ta enciklopedija je obsegala 22 knjig, ki so opisovale vsako izmed dežela bivše monarhije. Opisi so zajemali pokrajinske, zgodovinske, umetnostne, etnografske in gospodarske zna-

čilnosti posamezne dežele. Tekst so spremljale ilustracije različnih slikarjev. V zvezku »Krain« iz leta 1891 zasledimo poleg domačih že priznanih slikarjev kot Jurija Šubica in Ferda Vesela, tudi kopico tujih slikarjev, med njimi Benescha in njegovega učitelja Lichtenfelsa. K pokrajinskemu opisu Kranjske, ki ga je napisal Amand Freiherr von Schweiger — Lerchenfeld, je Benesch prispeval šest ilustracij s pokrajinskimi motivi Gorenjske: Blejsko jezero, Triglav s severne strani, dolina Planice, Bohinjsko jezero s sv. Janezom, Ljubelj s sv. Ano in predel ob Savi pri Jesenicah. V poglavju o slovenski literaturi je k Prešernovemu življenjepisu in delu dodana Benescheva ilustracija Savice.

Benesch je kot moravski rojak opremil z ilustracijami tudi zvezek, namenjen opisu Moravske dežele. Največje Beneschevo ilustrativno delo je potopisna knjiga »Bilder aus Krain«. Prvi del te knjige ima glavni podnaslov »Im Gebiete der Steiner Bahn« z opisi Johana Sime in ilustracijami Ladislava Benescha. Izdala jo je založba Ig. v. Kleinmayer & Fed. Bamberg leta 1891 v Ljubljani, v počastitev kamniške železnice, ki je stekla istega leta. Knjiga »Bilder aus Krain« je nekakšen turistični vodič. Ne smemo pozabiti, da je to čas, ko se je širil in utrjeval nov pogled na lepoto narave in s tem vzporedno zanimanje za njo, ki je rodilo turizem. Beneschevo slikarstvo služi manjšim umetniškim nalogam. Njegove ilustracije skušajo podati čim bolj zvesto podobo kraja, toda le v skromni meri poživljajo potopis ali tujskoprometni prospekt. Originali risb prvega zvezka »Bilder aus Krain« so izgubljeni, tako nam preostaja presoja Beneschevih ilustracij po hladnih, dolgočasnih lesorezernih reprodukcijah, ki le ponazarjajo predmet upodobitve in rušijo vso izrazno moč.

Tiskarna Kleinmayer & Bamberg je iste reprodukcije uporabila pri Stiasnyjevi zemljepisno-zgodovinski knjigi »Kamnik«, leta 1894. V predgovoru se pisatelj zahvaljuje tiskarni s naslednjimi besedami: »Ker dobre slike kot učilo mnogokrat bolje služijo kakor najboljše opisi, hvaležni moramo biti tvrdki Ig. pl. Kleinmayer & Bamberg, da je prepustila v ta namen slike iz knjige »Im Gebiete der Steiner Bahn«.

Največ risb je Benesch pripravil za ilustracije drugega dela knjige »Bilder aus Krain«. Zakaj drugi del knjige ni izšel in kdo naj bi mu napisal besedilo, ne vemo. Obsegala naj bi celotno gorenjsko področje. Originale risb in odtise klišejev drugega dela »Bilder aus Krain« hrani Narodni muzej v Ljubljani. Odtisi klišejev so vezani v posebni knjigi, iz katere je razviden celotni Beneschev ilustrativni osnutek. Gorenjsko je Benesch v ilustrativnem oziru razdelil na deset področij: I.

Ljubljana in njena okolica; II. Škofja Loka — Poljane — Železniki; III. Kranj — Tržič — Ljubelj — Kokra; IV. Podnart — Kamna gorica — Kropa; V. Radovljica — Lesce — Begunje — Bled — Bohinj; VI. Javornik — Jesenice — Karavanke; VII. Dovje — Vrata — Krma — Kot; VIII. Kranjska gora — Podkoren — Martuljek — Planica; IX. Bela peč — Rateče; X. Trbiž.

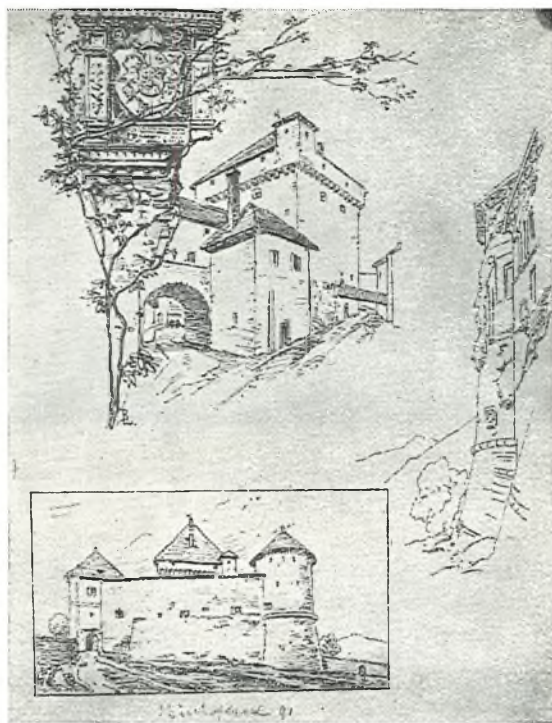
Benesch je skušal s svojimi risbami orisati celotni značaj posameznega krajinskega področja v geografskem, kulturno-zgodovinskem, etnografskem in gospodarskem oziru. Gотовo mu je bila za zgled velika enciklopedija »Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild«. Uporabil je tudi nekaj krajinskih motivom kot Bohinj, Ljubelj in Triglav, ki so bili že reproducirani v omenjeni enciklopediji, ali pa motiv iz Tržiča, po katerem je izdelal oljno sliko. V svojih risbah je zajel najbolj značilne objekte kraja, bodisi da je to cerkev, grad, zanimiva hiša ali obcestno znamenje.

V Ljubljani je upodobil motiv s frančiškansko cerkvijo in njeno bližnjo okolico (slika 6). Na risbi se dobro vidijo hiše nasproti cerkve (Bučarjeva hiša), ki so bile ob potresu porušene. To je že druga Benescheva risba Ljubljane pred potresom. V ljubljanski okolici je narisal grad Fužine z znamenito Kislovo nagrobno ploščo. Pod risbo je pripisal vsebino kamnite plošče s pomola gradu.

Med Beneschevimi risbami se nam je ohranila podoba obrambnega stolpa s škofjeloške-

Sl. 6. L. Benesch: Ljubljana — frančiškanska cerkev z okolico (Narodni muzej v Ljubljani)

Sl. 7. L. Benesch: Skofjeloški grad (Narodni muzej v Ljubljani)

ga gradu, ki so ga dale uršulinke leta 1892 podreti (slika 7). Na isti risbi je Benesch narisal zahodni trakt gradu, ki je bil takrat še zaprt z obzidjem. Danes tega obzidja ni več, tako da je dvorišče povezano z grajskim vrtom.

Razvaline gradov so bile Beneschu zelo priljubljen motiv. Ni ga zaman pritegnila ena najslikovitejših ruševin grajske arhitekture, grad Kamen pri Begunjah. Grad je narisal z južne strani, s katere je bil upodobljen le redkokdaj. Do tal segajoče vrzeli v steni gradu, ki so na sliki dobro vidne, so danes po restavraciji zapolnjene, tako da je čar razvaline nekoliko okrnjen.

Pred vhomom v blejski grad nam je Benesch ohranil podobo majhnega, sicer nepomembnega stolpiča, prizidanega v 19. stoletju, ki so ga odstranili pri povojni restavraciji grajskega poslopja. Z Bleda nam je Benesch prav tako ohranil podobo lope stare župnijske cerkve, ki so jo kmalu po tej upodobitvi porušili. Benesch je narisal tako nekaj spomenikov, ki so danes porušeni ali pa so spremenili svojo podobo.

Benesch je kot ilustrator potopisnih knjig moral dobro poznati življenje in delo ljudi v naših krajih. Posebno fužinarski kraji so mu dajali dovolj snovnih motivov. Upodobil je številne notranjščine fužin, od Železnikov do Savodenj in Bele peči (slika 8, 9, 10.).

Benescheve risbe gorenjske kmečke hiše, coklarja in pastirja so zanimive v etnografski

Sl. 8. L. Benesch: Javornik
— stari plavž (Narodni muzej v Ljubljani)

skem oziru. Posebno dragocen dokument etnografiji predstavlja podoba bohinjskega črednika, katerih noše se niso ohranile in tudi risbe teh so prav redke.

Beneschevo umetniško zanimanje je veljalo v prvi vrsti krajini. Kolikor je risal figure v krajini, so te neznatna štafaža. Posamezne figure, kot omenjeni risbi podkorenskega coklarja in bohinjskega pastirja, je uporabil kot vinjete v zaključnih poglavjih potopisne knjige.

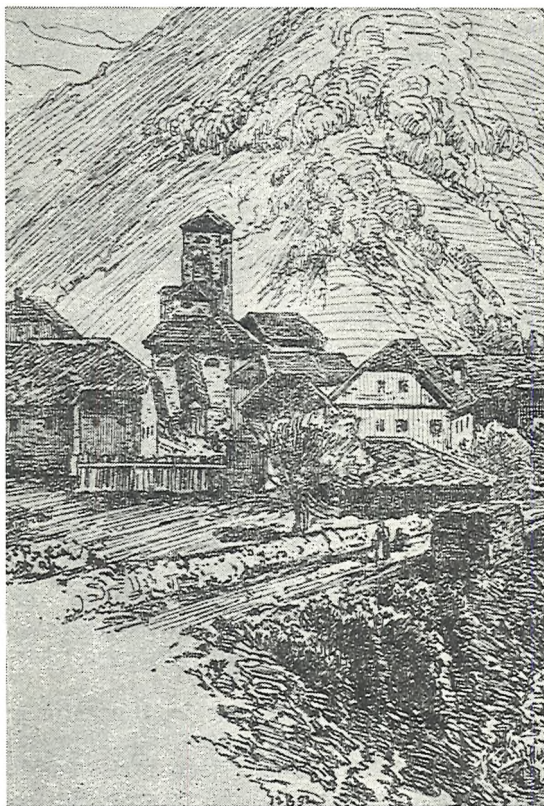
Benescheve risbe so prava reprodukcija objektivnega predmeta, kjer sta linija in trda oblika vedno poudarjeni. Odločil se je za lavirano perorisbo glede na reprodukcijsko tehniko, ki je risbam odvzela precej njihove učinkovitosti. Njegove ilustracije vplivajo na gledalca dolgočasno in nihajo med suhim, nezahtevnim dokumentarnim poročilom. Benescheve risbe so predvsem kulturno-zgodovinsko zanimive. Zaradi svoje doslednosti kljub fotografiji niso izgubile dokumentarne vrednosti.

Benesch je sodeloval kot ilustrator pri številnih znanstvenih revijah in časopisih. Od 90. let naprej je bilo njegovo slikarstvo namenjeno ilustraciji. V »Deutsche Illustrierte Zeitung« (1895) je v prilogi »Über Land und Meer« reproduciranih šest Beneschevih ilustracij z motivi Škocjanskih jam. Številne risbe s poti po kraških jamah so nastale leta 1889. Pot ga je vodila v Postojnsko jamo, Otoško in Podgrajsko jamo, Rakovo votlino pri Škocijanu v notranjščino Škocijanskih jam. Risbe so izdelane v tehniki lavirane perorisbe, akvarela in svinčnika. Prvotno so bile namenjene zvezku Notranjske, potopisni knjigi »Bilder aus Krain«. Ker se ta, kot že rečeno, ni nadaljevala, je iste risbe uporabil v drugih revijah s podobno vsebino.

V »Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik« (leta 1887) je reproducirana Benescheva risba s pogledom na Ljubljansko barje z Rožnika. Na risbo je Benesch pripisal naslov revije, ki je objavila njegovo ilustracijo. Benesch omenja v svojem »turjaškem referatu« tudi potovanje v Bosno in

Hercegovino, kamor je šel leta 1890 iz čisto umetniških ciljev. Takrat so nastale številne skice z bosanskimi motivi, ki jih je uporabil za ilustracije v »Zeitschrift für bildende Kunst« (1896) v potopisnem spisu Heinricha Noeja »Von der Save zur Adria«. Narisal je vse kraje, ki jih je na potovanju obiskal: Počitelj na Neretvi, Stolac, Vranduk, Sarajevo, Mostar, Metkoviči. Ne manjka niti bogumilskih nagrobnikov, niti mošej in folklornih nadržbnosti bosansko-hercegovske krajine.

V »Laibacher Zeitung« (leta 1907) je Benesch ilustriral prilogo, posvečeno angleškemu znanstveniku in žurnalistu Humphryju Davyu, ki je med prvimi v tujini širil zanima-

Sl. 9. L. Benesch: Zelezniki (Narodni muzej v Ljubljani)

Sl. 10. L. Benesch: Bela peč
— fužine (Narodni muzej v
v Ljubljani)

nje za lepote naše dežele. Benesch je za ilustracije te priloge uporabil neobjavljene risbe iz »Bilder aus Krain« — drugega dela — z že znanimi motivi Podkorena, Razorja, Belopoških jezer, Savice, Bohinjskega jezera, Triglava in Stola.

»Veldes Cur Anzeiger«, neke vrste turistični prospekt iz leta 1893, ki je okrašen z vinjetami našega slikarja, dokazuje, da se je Benesch ukvarjal z ilustracijo, ki je bila namenjena propagandi takratnega turizma. Iste motive kot na tem prospektu: Blejski otok, grad, Bohinjsko jezero je uporabil kot vinjete na pisemskem papirju.

Benescheve risbe so kot ilustracija dospele do širših krogov in tako prispevale svoj delež popularizaciji naših krajev.

Ladislav Benesch je združil za takratni čas tako značilen poklic oficirja in umetnika. Službovanje v garnizijah 17. pešpolka ga je seznanilo z našimi kraji. Stopil je v stik s tistim delom našega meščanstva, ki je bilo pomembno. Kot vojaški kartograf je začel sodelovati s kustosom deželnega kranjskega muzeja Karlom Dežmanom, veliko kulturno osebnostjo in obnem voditeljem nemčurstva na Slovenskem. Dežman, ki je na Kranjskem organiziral Nemcem ves kulturni in politični aparat, je vanj vključil tudi Benescha ter mu zbudil zanimanje za našo kulturno preteklost. Dežmanu Benesch ni ustrezal samo po svoji politični pripadnosti, marveč tudi po svoji vsestranski kulturni razglednosti, prav tako pa je našel v njem odličnega risarja slikarja.

Benesch spada kot slikar in ilustrator v krog raziskovalcev naše preteklosti. To je faza, ko se je začelo znanstveno raziskovanje in živo zanimanje za preteklost kranjske dežele. To je doba delovanja dunajske Centralne komisije, ko sta ji bili dobrodošli vsaka

dokumentarna risba ali zapisek o starem spomeniku. Na Slovenskem ni imela na razpolago dovolj akademske izobraženih moči, zato je Benesch kot njen zastopnik, čeprav po poklicu oficir in slikar, opravil svojo dolžnost nadvse koristno.

Kot slikar sodi Benesch v krog še ne obdelane skupine manjših avstrijskih slikarjev, katerih pokrajinske slike izhajajo iz njihovih potovanj, zanimanja za naravo in odkrivanja kulturnih znamenitosti. Beneschove risbe so nastale priložnostno kot nekak dnevnik, ilustracije, zapiski ali dokumenti neke kulturne znanstvene dejavnosti. Večina njegovega dela pa je ostala le topografski zapisek, ki je bil namenjen ilustraciji potopisov. Benesch ne išče v slikarstvu svojega osebnega sloga, temveč uporabi slog krajinarjev, ki je formalno realističen, a v odnosu do narave delno romantičen. V javnih naročilih, predvsem pri ilustracijah, se podreja zahtevam tedanjega okusa, zato dela po določeni splošno uporabni formuli, ki je zaradi svoje preprostosti razumljiva in sprejemljiva za širši krog javnosti. Naročnik — založnik ne zahteva od slikarja drugega, kot da upodobi bolj ali manj podoben posnetek resničnosti. Slikarju ni do potrpežljivega umetniškega ustvarjanja, kolikor do obilne produktivnosti, ki je podobna današnji fotografski produkciji. Pri tem ne smemo prezreti porabo fotografije, ki se močneje uveljavi šele konec stoletja in v veliki meri vpliva tudi na slikarstvo. Mnoge Benescheve risbe imajo po vsebini in nekajkrat tudi po formatu značaj današnjih razglednic. Benesch je eden zadnjih pomembnejših topografskih ilustratorjev in slikarjev pred masovno uporabo fotografije. Stilna oznaka Beneschevega slikarstva je za nas le drugotnega pomena. Njegove risbe in akvareli imajo pomen predvsem

zaradi svoje dokumentarnosti. V njih se nam je ohranila podoba naših krajev konec 19. stoletja.

Založba Kleinmayer & Bamberg je uvrstila Benescha med »odlične« slikarje. Sprašujemo se, ali na Slovenskem res ni bilo bolj-ših ilustratorjev. Brata Šubica, naša najbolj-ša ilustratorja tega obdobja, sta prehitro končala svojo življensko pot. Po njuni smrti je pri nas na področju ilustracije in v slikarstvu čutiti praznino, ki jo izpolnjujejo tuji manj pomembni slikarji, med njimi tudi Benesch. Prav zaradi tega je bilo Beneschevo ime v 80. in 90. letih zelo popularno.

Benesch je poseben tip slikarja, ki se razlikuje od tradicionalnega umetnika na Kranjskem. Njemu slikarstvo ni bilo nikoli glaven poklic, kot našim slikarjem, katerim je v dobi meščanskega in akademskega realizma dajala možnost obstanka le tujina.

Benescha nismo omenjali samo kot slikarja in ilustratorja mnogih revij in potopisnih knjig, temveč tudi kot korespondenta Centralne komisije, zbiratelja in raziskovalca naše umetnosti. Benescheva vsestranska kulturna dejavnost nam je pojasnila njegovo slikarsko zapuščino v Narodnem muzeju v Ljubljani. Svoje vojaške kariere ni zamenjal s slikarstvom, čeprav ga je to vedno spremljalo. Benesch je kot slikar ostal amater. Ne moremo mu odrekati slikarske nadarjenosti, toda žal izrazil jo je v slikarstvu, ki je služilo manjšim umetniškim nalogam. Njegovo slikarstvo je bilo namenjeno skromnim potrebam, ki jih je narekoval čas.

Benescheve risbe nimajo pomena kot umetnina, so pa dragocen prispevek kulturni zgodovini in topografiji.

SEZNAM KNJIG IN REVIJ Z BENESCHEVIMI ILUSTRACIJAMI

1. Carl Deschman — Ferdinand Hochstetter: Prähistorische Ansiedlungen und Begräbnisstätten in Krain, Wien 1879. — 2. Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild (zvezki, Krain, Mähren) Wien 1891. — 3. Bilder aus Krain — Johan Sima: Im Gebiete der Steiner Bahn, Laibach 1891. — 4. Bilder aus Krain — II. del (neizdan). — (odtise klišejev hrani Narodni muzej, Ljubljana). — 5. Deutsche Illustrierte Zeitung (74 Band, ok. 1894/95) Priloga Über Land und Meer. — 6. Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik XIX Jhg, Heft 1. 1896/97. — 7. Zeitschrift für bildende Kunst, 1896 VII, 4. Heft. — 8. Laibacher Zeitung, 4. julij 1907. — Priloga št. 125: Den Engländern Journalisten Sir Humphry Davy. — 9. Wiener Illustrierte Zeitung XV/I (n = 40) 3/7 1887. — 10. Veldes Cur Anzeiger leta 1893. — 11. Gartenlaube N 40. — 1890. — Der Eiserne Berg von Schweiger — Lerchefeld, 12. Ladislau edler von Benesch: Das Beleuchtungswesen, Wien 1905. — 13. Kronika sloven-

skih mest, Ljubljana 1934. — dr. Rudolf Andrejka: Fidelis Terpinc, str. 174. — 14. Stiasny: Kamnik, Ljubljana 1894.

OPOMBE

1. Poročilo deželnega muzeja Rudolfinuma v Ljubljani za leti 1911 in 1912, Ljubljana 1913, str. 4 — Narodni muzej. — 2. Arhiv Narodnega muzeja, fascikel 1911, akt 569. — 3. W. Schram: E. L. Thieme — Becken III 1909, str. 323. Enciklopedija likovnih umetnosti, Zagreb 1959, str. 326. — 4. Ferdinand Strobel von Ravelsberg: Geschichte des K. und K. Infanterie Regiments Kitter von Milde Nr. 17, II Laibach 1911. — 5. Dr. Karol Capuder: Zgodovina C. in KR. pešpolka št. 17, Celovec 1915, str. 157, 159. — 6. Po ohranjenem rodovniku družine Pauer pri Juliji Černivec, Ljubljana. — 7. Po pripovedovanju Beneschevih sorodnikov v Ljubljani: Julije Černivec in Karoline Dacar. — 8. Karel Dežman: Führer durch das Krainische Landesmuseum Rudolfinum in Laibach, 1888 str. 39, 167, 176. — 9. Predavanje podpolkovnika L. pl. Benescha leta 1913 »O turjaškem gradu na Kranjskem« v društvu Österreichischer Kunstfreund« na Dunaju. Referat je poslal z Dunaja Österr. Volkskunde Museum leta 1959 Narodnemu muzeju v Ljubljani. — 10. Thieme — Becker XXIII, str. 191. — 11. Rajko Ložar: Slovenske planine v risbi in sliki, Planinski vestnik 1936, str. 222. — 12. Planinski vestnik 1936, l. 1947 — št. 9, l. 1949 — št. 3. — 13. M. M. Debelak - Deržaj: Kronika Triglava, Planinski vestnik l. 1947—1949. — 14. Beneshev akvarel z motivom Triglava in Dežmanove kočice hrani inž. Mirko Leskovšek, Ljubljana. — 15. Pavel Kunaver: Izpremembe okoli Triglava, Planinski vestnik leta 1949, št. 3. — 16. Na skici je umetnik pripisal nahajališče originala. — 17. Podatki iz Beneschevega referata »o turjaškem gradu«, v Narodnem muzeju v Ljubljani. — 18. Karel Dežman: Führer durch das Krainische Landes — Museum Rudolfinum in Laibach 1888, str. 167. — 19. Rajko Ložar: Slovenska umetnostna zgodovina, ZUZ 1936—37. — 20. Franjo Baš: Organizacija spomeniškega varstva v slovenski preteklosti, Varstvo spomenikov V. 1953—54. — 21. Mittlg. der Zentralkomm. NF, XV, 1889, 267. — 22. Dr. France Stele: Der Maler »Johannes concivius in Laybaco«, 900 Jahre Villach, 1960, str. 82. — 23. Benescheva skicirka iz leta 1888 v Narodnem muzeju v Ljubljani. — 24. Beneschevi odtisi klišejev za neizdano knjigo »Bilder aus Krain« — II. del, v Narodnem muzeju v Ljubljani. — 25. Na opozorilo prof. dr. F. Steleta je motiv jezdeca, ki naznanja prind Treh kraljev, ikonografsko enak motivu v Srednji vasi pri Šenčurju, kar opozarja, da gre za slikarja fresk, ki sta bila šolana v isti delavnici. — 26. Ta podatek navaja Marija Dacar, hči Karla Dežmana, na hrbtni strani fotografije zakoncev Benesch, kjer je zapisala kratek Beneshev življenjepisa. Fotografijo hrani Karolina Dacar, Ljubljana. — 27. Ladislau edler von Benesch: Das Beleuchtungswesen, Wien 1905. — 28. Avtorski izvod knjige Das Beleuchtungswesen in reklamni prospekt hrani Etnografski muzej v Ljubljani.

V času po prvi svetovni vojni naletimo na slovenski zahodni meji na pojav, ki ga na severu skoraj ne poznamo. Ob vstopu Italije v vojno na strani antantnih sil leta 1915 in ob formiranju tako imenovane soške fronte je zaradi izselitve goriškega vojaškega področja v Slovenijo pribežal prvi val primorskih beguncev. Tri leta kasneje, leta 1918, takoj po koncu »velike« vojne in po zasedbi slovenskega Primorja po Italijanih pa Slovenija doživi drugi val beguncev. Medtem ko so begunci iz leta 1915 pribežali v osrednjo Slovenijo v glavnem zaradi enega samega vzroka — fronte, pa se vzroki bežanja posameznih beguncev v drugem valu močno ločijo med seboj. Med njimi so taki, ki so bežali zaradi italijanske zasedbe, zaradi tega, ker niso imeli v zasedenih krajih domovinske pravice, ker so bili politično nezaželeni (kolikor jih niso že takoj internirali), pa tudi taki, ki so imeli svoje premoženje uničeno. Iz zasedenega ozemlja so torej bežali tisti, ki jim v teh krajih ni bilo obstanka ali pa so mislili, da jim ga ni.

S prihodom drugega vala primorskih beguncev se začenja v Sloveniji jasno oblikovati begunsko vprašanje, ki se je v raznih vsebinskih odtenkih vleklo skozi vse obdobje kraljevine SHS in stare Jugoslavije. Najbolj pereče pa je bilo to vprašanje prav v času po prvi svetovni vojni tja do sklenitve rapske pogodbe, ki je Slovensko Primorje dokončno priključila Italiji. V tem trenutku so se tudi zadnji primorski begunci morali odločiti, ali ostanejo v matični domovini ali pa se vrnejo domov.

Prav za to obdobje begunskega vprašanja v Sloveniji in deloma v Istri je na voljo le malo podatkov in arhivskega gradiva. Iz ohranjenega arhiva in dostopnih materialov, ki jih hrani Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani v fondu Pisarne za zasedeno ozemlje, bom v tem prispevku poskušal vsaj približno osvetliti begunsko vprašanje tega časa in ga prikazati v kolikor toliko jasni podobi.

Iz tega ohranjenega gradiva je razbrati, da so že v času izselitve goriškega vojaškega ozemlja v Ljubljani ustanovili organizacijo, ki je skrbela za begunce s tega področja.¹ Begunci so bili prepričani, da se bodo po končani vojni lahko vrnili na domove, toda njihovi domovi so bili porušeni in še zasedeni po »zmagovalcih«. Poleg njih pa so v Slovenijo prišli še begunci iz drugega vala in kar nenadoma je bila organizacija, ki je skrbela za begunce z goriškega področja, premajhna. Zato so primorski begunci 22. no-

vembra 1918 poslali Narodni vladi SHS spomenico, v kateri ji razlagajo svoje težave in predlagajo rešitve:² »Zaradi italijanske okupacije in zaradi našemu narodu neprijaznega ravnanja italijanskih okupacijskih oblasti v zasedenem ozemlju je v Sloveniji že bivaječim izgnancem iz goriškega vojnega ozemlja nemogoč povratek v domovino. Vrhutega je prišlo na stotine novih iz cele dežele, ki leži onstran demarkacijske črte. Med temi je večina vojno obveznega moštva, ki se je na ta način izognilo internaciji, pričakovati pa je, da pribeži tudi mnogo drugega prebivalstva, ker ne bo moglo ostati v zasedenem ozemlju, radi grozeče lakote in preganjanja. Vsaj za te ljudi je potrebna nujna in izdatna pomoč.

Vrhutega moramo računati tudi s tem, da se bodo begunci, ki se še nahajajo v nemških deželah, v najkrajšem času morali vrniti v naše kraje. Napovedanih je že kakih 6.000 beguncev iz nemške Avstrije.

Dosedanja organizacija in naredbe za preskrbo beguncev ne zadostuje več, potrebna je enotna organizacija na najširši podlagi, katere delovanje naj z vsemi sredstvi podpira Narodna vlada, ker je pomoč nujna in bi vsaka zakasnitev mogla postati katastrofalna. Zato predlagajo podpisani naslednjo spomenico s prošnjo, da se nemudoma ukrene vse potrebno, da se predlogi uresničijo:

I. Obstoječa posredovalnica za goriške begunce naj se izpremeni v posredovalni urad za prebivalstvo po Italijanih zasedenega ozemlja ter se temu primerno razširi. Narodna vlada naj dá uradu na razpolago ves potreben kapital ter plačuje iz svojih sredstev nastavljeno osebje. Posredovalni urad naj bi imel naloge:

1. Kontrolo nad begunci.
2. Zbirati podatke o prihajanju, prehranjevalskih in gospodarskih razmerah beguncev samih ter o njihovem razmerju do domačega prebivalstva.
3. Posredovati med begunci in uradi.
4. Podpirati potrebne z denarnimi sredstvi iz fonda, katerega mu da na razpolago deželna vlada izrecno v ta namen in o katerem vodi natančen račun.
5. Voditi seznam vseh beguncev, katerim je nakazati begunsko podporo ter staviti tozadevne predloge Narodni vladi v potrdilo in izvršitev.

II. Ker je med begunci precejšen del vojno obveznega moštva, naj se uredi preskrba na dvojen način:

1. Vse vojno obvezno moštvo naj se upokliče ter se enotno organizira v poseben vojaški oddelek pod srbskim poveljstvom. Na ta način bi bilo moštvo preskrbljeno s hrano, stanovanjem in tudi z denarjem.

2. Ostalim naj se podelijo nemudoma podpore, in sicer

a) begunska podpora, katera naj se primeroma zviša,

b) preskrba z živili s posebno ubožno akcijo, če je mogoče brezplačno.

3. Preskrba z obleko in obutvijo.

4. Preskrba z zdravimi stanovanji.

5. Zaposlitev.

III. Narodna vlada naj pooblasti posredovalni urad za sestavo imenika vseh onih, katerim je nakazati podporo in naj na tej podlagi takoj izkaže in izplača isto, v kateri namen naj določi potreben fond.

Dosedanje podpore se izplačujejo nadalje ter se primeroma zvišajo na 4 krone na osebo.

IV. Razdelitev beguncev, kateri morda pridejo iz okupiranega ozemlja, naj se izvrši sistematično. Za naselitev pride predvsem v pošte Dolenjska in južna Štajerska. Razdeli pa naj se jih uradno. Glavarstva in županstva naj jim določijo primerna bivališča in tudi uredijo vprašanje njihove preskrbe.

Radi preskrbe vseh beguncev z živili se Narodna vlada dogovori z Narodnim Vijećem v Zagrebu. Vse potrebno naj Narodna vlada dobavi iz Hrvatske, živila pa naj razdeli po čim nižji ceni oziroma brezplačno.

Kako je vlada SHS odgovorila na predlog primorskih beguncev, iz ohranjenega arhiva ni mogoče ugotoviti. Zdi pa se, da je posredovalni urad, ki ga spomenica predlaga in mu določa področje dela, v bližnji bodočnosti zaživel kot »begunski sosvet«. Čas nastanka sosveta je težko natančneje določiti, toda prav gotovo je nastal v decembru 1918 ali še verjetneje v prvi polovici leta 1919. Prav tako lahko ugotovimo, da se je delo begunskega sosveta odvijalo v mejah predloga, ki so ga begunci poslali narodni vladi SHS v svoji spomenici. Obe trditvi lahko podkrepimo s spomenico, ki jo je 7. avgusta 1919 poslal vodja Pisarne za zasedeno ozemlje dr. Slavko Fornazarič v imenu Odbora za zasedeno ozemlje predsedstvu deželne vlade za Slovenijo.³ Spomenica je bila namenjena osvetlitvi in pojasnitvi organizacije, ki je v tem času na novo nastala z združitvijo begunskega sosveta in Pisarne za zasedeno ozemlje — Odbora za zasedeno ozemlje. V besedilu omenja dr. Fornazarič tudi begunski sosvet in nakuže njegovo delo. V tem novem Odboru za zasedeno ozemlje je deloval tudi begunski sosvet v okviru odseka za begunce.

Spomenica vodje Pisarne za zasedeno ozemlje je nedvomno eden najzgovornejših dokumentov iz tega časa, ki celovito obravnava položaj, probleme in življenje primorskih beguncev po vsej Sloveniji.

Najprej govori spomenica o enem izmed perećih vprašanj vsakega naroda — šolstvu. Ugotavlja, da je to vprašanje na zasedenem ozemlju najbolj težko, kajti zasedbene oblasti so na mnogih šolah postavile italijanske učne moći, mnogo slovenskih učiteljev pa je zaradi persekucij moralo zapustiti svoja mesta.⁴ Iz drugih virov fonda Pisarne za zasedeno ozemlje je razvidno, da je nekako v tem času bilo v Sloveniji okoli 150 učiteljev iz Primorske. Imeli so celo svoj klub, imenovan »Klub primorskih učiteljev beguncev v Ljubljani«, njegov začasni predsednik pa je bil nadučitelj Fran Merljak.⁵

Ob takem stanju šolstva, predvsem učiteljstva, na zasedenem ozemlju ni čudno, da je Fornazarič v želji, da bi čim več učiteljev spravil nazaj v njihove šole, v spomenici zapisal: »Da slovensko šolstvo v zasedenem ozemlju ne propade, je nujno potrebno, da ostanejo naše učne moći na svojem mestu; onim, ki bi radi slabih gmotnih razmer ne mogli vztrajati, je treba do končne ureditve šolskega vprašanja nakazati redne mesečne prispevke, tako da bodo npr. prejemki suplenta na srednji šoli dosegli skupno plačo našega IX. uradniškega razreda v lirah al pari.«

Drugo vprašanje v zvezi s primorskimi begunci, na katerega je hotel dr. Fornazarič opozoriti predsedništvo deželne vlade za Slovenijo, je bilo vprašanje beguncev — dijakov. Kako naj vlada pomaga pri reševanju tega problema, je strnil v štiri točke — predloge:

»1. Že v začetku šolskega leta 1919/1920 naj se vsem potrebnim visokošolcem — beguncem nakuže štipendija, ki jim bo omogočila študij. Pri vseh državnih akcijah za visokošolce naj se še posebej upoštevajo dijaki — begunci.

2. Takoj naj se določijo izdatna denarna sredstva za vzdrževanje konviktov za begunce srednješolce in učiteljščnike in denarna sredstva za podporo dijakov, ki se bodo šolali po drugih mestih. Vsem tem beguncem je treba pomagati in jih oskrbeti z obleko, obutvijo in šolskimi potrebšćinami. Kakor nam je znano, bi se dal v Mariboru z razmeroma majhnimi stroški ustanoviti tak konvikt.

3. Dovolj naj se prosto vožnjo na železnici onim dijakom, ki bodo stanovali izven mesta ter se dnevno vozili v šolo in nazaj domov.

4. Dijakom, ki so maturirali na kurzih v Trstu, naj se na tukajšnjih enakih zavodih izstavijo javna spričevala na podlagi poročila tamkajšnjega voditelja izpitov, brez vseh nadaljnjih formalnosti. Abiturjentom učitelji-

šča, ki bi na podlagi teh spričeval ne dobili službe v zasedenem ozemlju — kar bi bilo v prvi vrsti železi in tudi ni izključeno — naj se podeli služba na našem ozemlju.«

Kako so bili predlogi sprejeti in ali so jih izvajali, se trenutno natančno ne da ugotoviti, največ zaradi pomanjkanja gradiva iz tega prvega obdobja prihoda primorskih beguncev. V ilustracijo lahko samo povemo, da je bila vsaj v Ljubljani dokaj široko razvejana pomoč dijakom beguncem predvsem v obutvi.⁶ Na drugi strani pa iz dokumentov lahko ugotovimo, da so imeli vsi begunci, ki so se hoteli vrniti domov — to pa je bil interes matičnega naroda in njegove vlade — prosto vožnjo na železnici do 30. maja 1920. Dopis, ki o tem govori,⁷ je poslalo Predsedništvo deželne vlade — Urad za begunce, okrajnemu odboru Narodnega sveta za neodrešeno jugoslovansko ozemlje v Novem mestu. V njem najdemo tudi prošnjo, naj se brezplačna vožnja podaljša tudi po 1. juniju istega leta.

V drugem delu omenjene spomenice predsedstvu deželne vlade je dr. Slavko Fornazarič predlagal, kako naj bi ravnali s posameznimi profili ljudi, ki bi pribežali iz okupiranih krajev v matično domovino. Zapisal je: »Ker smo trdno prepričani, da bodo slovenske in hrvatske pokrajine, ki so sedaj po Italijanih zasedene, prej ali slej združene z ostalimi jugoslovanskimi ozemlji v eno državo, stremimo za tem, da ohranimo v njih jugoslovansko prebivalstvo kolikor mogoče številno na dosedanji višini, narodno zavedno ter gospodarsko krepko in neodvisno. Načeloma torej nasprotujemo vsakemu izseljevanju, zlasti izseljevanju inteligence. Deželna vlada je to načelo tudi že pripoznala kot pravilno.« (Kakšen problem so primorski begunci postali med obema vojnama, ko so bežali pred fašizmom in gospodarsko krizo, je veliko bolj znano, na kratko pa se s tem problemom lahko seznanimo v knjigi Lava Čermelja Med prvim in drugim tržaškim procesom, str. 37. (op. p.) »Žalibog se te principe ne da strogo izvesti, ne da bi imel usodepolnih posledic za prizadete sloje. Ne moremo od njih zahtevati, da bi poleg moralnega pritiska prevzemali na svoja pleča tudi materialne žrtve, zlasti ne oni sloji, ki tega ne zmorejo in ki bi takim bremenom podlegli, ter bi bili za nas izgubljeni. Skušajoč spraviti v sklad narodni interes z dobrobitjo posameznika ter upoštevajoč realne razmere smo se zedinili na sledeče smernice, katere prosimo, da bi vlada upoštevala:

a) Uradniki naj vztrajajo na svojih mestih, dokler morejo. Jugoslovanska vlada naj bi jih po možnosti ne pozivala v tukajšnje službe. Da pa se uradnikom vztrajanje na njihovih mestih olajša, morajo imeti zagotovilo, da

dobe, ako ne bi mogli več vzdržati, v Jugoslaviji službo, primerno njihovi dosedanji stopnji in da ne bodo v nobenem pogledu zapostavljeni za uradniki — domačini in za tovariši, ki so se že prej izselili. Merodajna za uvrščanje bi morala biti v vsakem slučaju stopnja, ki jo je dotični imel ob času razpada Avstrije, tj. začetkom novembra 1918. Vsak javni nastavljenec naj torej pri sprejemu dobi ono mesto v uradniškem statusu, na katerem bi se nahajal, ako bi bil že začetkom novembra prestopil v službo naše države.

Vsak uradnik iz zasedenega ozemlja, ki želi biti nastavljen v Jugoslaviji, mora dokazati s primernim potrdilom pristojnega narodnega sveta (v Trstu, Gorici, Pulju), da bi njegovo vztrajanje pod italijansko vlado ne imelo za narod nikake koristi, oziroma, da bi bilo vztrajanje za dotičnega združeno z žrtvami, ki niso v nobenem razmerju s koristjo, ki bi jo imel narod od njega. V mirovni pogodbi pa bi se moralo doseči, da se naše uradništvo ne sme premeščati v italijanske kraje.

b) Za učitelje velja v bistvu isto, kakor za uradnike. Pri tem stanu je treba upoštevati, da je v Italiji mnogo slabše plačan kakor pri nas in se bodo ti nastavljenci morali na primeren način odškodovati. Vpoklicanje na kurze, da se nauče italijanskega jezika, učiteljem ne sme biti povod za zapustitev službe.

c) Duhovniki v Italiji ne dobe od države nikake plače, pri nas pa prejemaajo iz verskega zaloga ali od države po večini znatna doplačila k prejemkom, ki jih dobivajo od cerkvenih občin. Ker ni pričakovati, da bi zlasti ubožnejše občine v gorenje soški dolini in ponekod na Krasu mogle prevzeti pod novim režimom stroške za vzdrževanje duhovnika na svoje rame, postaja nevarnost, da se bo število duhovščine zmanjšalo na občutno narodno škodo.

č) Od takozvanih svobodnih poklicev je želeto, da ostanejo odvetniki in zdravniki, ki bodo imeli tudi v novih razmerah dovolj služka, na svojih mestih, izvzemši tiste, ki jim je radi svojega političnega delovanja pod italijansko vlado onemogočeno delovanje npr. Rybař, Gregorin, Wilfan.

d) Tudi delavstvu ne bo mogoče vzdržati v zasedenem ozemlju, zlasti ne v Istri, ki prihaja tozadevno v prvi vrsti v poštev. Pristaniške delavce in delavce v ladjedelnicah ter skladiščih bi bilo treba takoj, ko pade odločitev, da bo Reka naša ali mednarodna, potegniti na Reko 1) ker ti ljudje itak ne bi mogli vzdržati v Trstu, deloma radi italijanske konkurence, deloma zaradi pomanjkanja dela; 2) ker moramo prehiteti na Reki s svojimi za dotične posle posebno izvežbanim delavstvom vse druge narode. Italijanski delavci in industrijci se že danes pripravljajo, da se preselijo na Reko. Ako hočemo, da bo Reka

igrala v Jugoslaviji namenjeno ji nalogo, moramo prehiteti tudi Hrvate.

e) Železničarji, ki so jih italijanske oblasti odpustile, naj se takoj nastavijo pri železnicah v Sloveniji ali ako bi zanje tu ne bilo več prostora, na Hrvaškem. Na ta način se odpravi nevarna nezadovoljnost med železničarje in poskrbi za zboljšanje prometa posebno na hrvaških železnicah.

f) Zidarji in kamnoseki, ki so imeli prej v Trstu dovolj zaslužka, ne bodo sicer hoteli popolnoma zapustiti svojih hišic in njivic, prisiljeni pa bodo iskati zaslužka vsaj kot sezonski delavci v tujini. Moralo bi se zato v narodnem interesu skrbeti, da se ti v svoji stroki izvrstni delavci zaposlijo pri stavbah v Ljubljani in Beogradu, kjer bi tudi mogli, organizirani v združenjih, prevzeti izvršitev večjih del.«

V drugem delu spomenice je torej dr. Fornazarič natančno opredelil profile ljudi, ki naj bi bili prisiljeni bežati v Jugoslavijo. Iz dokumentarnih drobcev, ki jih je ohranil arhiv »Pisarne za zasedeno ozemlje«, je razvidno, da so njegove navedbe skoraj popolnoma točne. Zmotil se je samo pri slovenski duhovščini, ki ni v takem obsegu, kot si ga je predstavljala, pribežala v matično domovino. Njegove ugotovitve pa so natančne predvsem zaradi tega, ker je imel za sabo že skoraj enoletne izkušnje z begunci. V tem času je namreč pribežal v Jugoslavijo že skoraj ves drugi val primorskih beguncev, katerega del je bil nastanjen v begunskih taboriščih po vsej Sloveniji. Fornazarič je svoje predloge o begunski zaščiti poslal predsedstvu deželne vlade najbrž tudi zato, ker se je bal novega vala beguncev ob podpisu mirovne pogodbe. To pot pa se je uštel, saj so novi primorski begunci v večjem številu začeli prihajati šele v času fašizma in gospodarske krize.

Naj dopolnimo spomenico dr. Fornazariča še z eno ugotovitvijo, ki izhaja iz arhiva »Pisarne za zasedeno ozemlje«. Gre namreč za železničarje, ki so si že kmalu po koncu vojne ustanovili odsek za preselitev v Jugoslavijo, vodil pa ga je dr. Josip Wilfan. Približno v istem času, ko je Fornazarič pisal spomenico, je Wilfan sporočil iz Trsta, da so preselili že vse železničarje.⁸

Tretji del spomenice je predsednik »Pisarne za zasedeno ozemlje« posvetil organizaciji, ki smo jo že omenili in za katero vsaj trenutno še ne vemo točnega datuma nastanka — begunskemu sosvetu: »Begunski sosvet je razširil svoje delovanje po vseh krajih, kjer žive primorski begunci. V ta namen ustanavlja, kjer vidi potrebo tudi begunske odbore (obstoječe iz zanesljivih in inteligentnih ljudi), ki mu poročajo o begunskih razmerah ter posredujejo po njegovih navodilih med begunci in oblastmi. Begunski sosvet se je lotil

najvažnejšega in najpotrebnejšega dela, namreč sestave begunskega katastra in proučevanja begunskih razmer, kar bo služilo kot baza pri zasledovanju in reševanju raznih akutnih begunskih vprašanj in potreb, ki prihajajo prav v sedanjem času najbolj na dan, kakor preselitev beguncev v njihovo pravo domovino, naselitev onih, ki se vsled tehtnih razlogov ne bodo mogli vrniti v domovino, v naši kraljevini, dalje zaposlitve brezposelnih itd. Begunski kataster bo tudi evidenca o bivališčih beguncev. Nadalje bo vseboval podatke, s čim se begunci tukaj pečajo, kako žive in kakšne so njihove materialne razmere, zato bo služil istočasno v zanesljivo kontrolo, kdo je res potreben podpore in kdo ne. Delo je sedaj v polnem razmahu in bo dovršeno v treh do štirih tednih.«

Naj na tem mestu za trenutek prekinemo dr. Fornazariča in ga dopolnimo z nekaterimi drugimi podatki. Najprej moramo ugotoviti, da se begunski kataster najbrž ni ohranil, kajti dosedanja literatura, ki vsaj bežno obravnava begunsko vprašanje tega časa, begunskega katastra ne omenja. Ni ga najti tudi v dostopnih arhivih in dokumentaciji. Pač pa lahko Fornazaričeve besede o ustanavljanju odborov begunskega sosveta podpremo in dopolnimo s podatki iz drugih dokumentov. Naj navedemo vsaj nekaj krajev, kjer so imeli zaupne odbore begunskega sosveta ali pa so v njihovi funkciji delovali nekateri posamezniki: v okraju Ljutomer so imeli zaupni odbor begunskega sosveta v Ljutomeru, predsednik pa je bil Mihajlo Vahtar. V okraju Krško je bil odbor v okraju Št. Rupertu na Dolenjskem, predsednik Franc Kovač, v okraju Radovljici sta bila kar dva zaupna odbora, na Jesenicah ga je vodil Franjo Simčič, na Bledu pa Ferdo Žagar. V okrajih Litija, Maribor, Celje, Kranj, Kamnik, Novo mesto, Črnomelj, Ptuj, Ljubljana in Kočevje pa so funkcijo zaupnega odbora opravljale vplivne osebe. Tudi iz tega dokumenta je razvidno, da gre pri teh osebah predvsem za uradnike, učitelje in podobno.⁹

Morda bo zanimivo, če na tem mestu navedemo tudi nekaj številčnih podatkov o beguncih. Natančnejših podatkov o številu beguncev v času od konca prve svetovne vojne do rapalske pogodbe najbrž ne bo mogoče dati. Pomagamo pa si lahko z nekaterimi podatki, ki smo jih našli v zapisniku V. seje pripravljalnega odbora Narodnega sveta za neodrešeno jugoslovansko ozemlje z dne 18. decembra 1918.¹⁰ Zapisnik govori žal le o osebah, ki so prejemale begunsko podporo. Ne vemo niti tega, ali so v to število vštete tudi podpore beguncem — dijakom, vendar kaže, da niso, ker so begunce dijake obravnavali posebej. V vsej Sloveniji je bilo v tem času 16.019 beguncev, ki so dobivali podporo. Naj-

več jih je bilo v Ptujju (4158), kar je razumljivo, saj je bilo v Strnišču pri Ptujju največje begunsko taborišče v Sloveniji. Ptujskemu glavarstvu sledijo glavarstva Ljubljana (3030), Celje (1196), Maribor (922), Radovljica (908) itd.

V nadaljevanju pa je Fornazarič zapisal: »V kolikor prihajajo begunska vprašanja v poštev, zasleduje begunski sosvet vse dobre in slabe pojave pri odnosih med begunci in domačim prebivalstvom. Tvarine, ki jo je proučiti in rešiti, se je nabralo toliko, da mora vzdrževati begunski sosvet posebno pisarno, v kateri delajo poleg predsednika še tri pisarniške moči, stalno vsak dan.

Kar se tiče odnosov med domačim prebivalstvom in begunci, je begunski sosvet dosedaj ugotovil več žalostnih, kakor razveseljivih pojavov. Zdi se, da so postali begunci po vsej Sloveniji — izvzemši nekatere kraje — prava teža in nadloga domačemu prebivalstvu. Vzrok temu je predvsem v predolgo trajajočih abnormalnih razmerah, ki jih je povzročila vojna in v neznosni draginji. Krivda pade tudi na nekatere begunce same, namreč na delomrzneže in verižnike, ki s svojim početjem mečejo slabo luč tudi na povsem nedolžne. Pri tej okolnosti je po drugi strani značilno dejstvo, da delajo največ hrupa proti beguncem ravno domači lenuhi in verižniki.

Toda najbolj žalostno je to, da begunskega gorja ne razume ali noče razumeti tudi marsikateri organ javnih oblasti. Za danes noče begunski sosvet priti z imeni krivcev na dan, ker upa, da izide tozadevna svarilna okrožnica, ki iztrezni prizadete. Pribiti pa mora begunski sosvet, da se ponekod vrši že tako zoprno odriavanje, zapostavljanje in zmerjanje beguncev, da človek, ki sam ni bil priča, ne bi mogel verjeti, da so taki dogodki sploh mogoči.«

O tegobah primorskih beguncev je na nekaj straneh pisal tudi Lavo Čermelj v že prej omenjeni knjigi. Marsikdo se bo položaja primorskih beguncev med obema vojnama tudi sam spominjal. Čermelj piše, da je nerazpoloženje proti beguncem najprej veljalo samo Tržačanom, pozneje že Goričanom, »po vojni pa je postalo to nerazpoloženje splošno in je zajelo vse Slovence, ki so prihajali iz Italije, med njimi tudi tiste, ki so bili doma na ozemlju, ki je bilo prej sestavni del Kranjske dežele, Postojnčane in Idričane.¹¹

Glede na vse to, kar je Fornazarič zapisal o begunskem sosvetu, o njegovem delu in namelih, je seveda najprej prosil predsedstvo deželne vlade za denar in šele potem predlagal rešitev nekaterih prej navedenih problemov:

»1. Deželna vlada za Slovenijo zajamči begunskemu sosvetu stalen upravni prispevek,

da bo mogel nemoteno opravljati svoje naloge. Znesek 2000 kron, ki mu ga je nakazalo poverjeništvu za socialno skrbstvo z odlokom dne 18. junija t. l., bo kmalu izčrpan s stroški za nagrado pisarniškemu osebju (kar je nečlanov, kajti člani begunskega sosveta delajo brezplačno) in s stroški za tiskovine ter druge pisarniške potrebščine.

Potreben je še znesek 3000 kron, ki bi se dvignil po predložitvi računa o uporabi nakazanih 2000 kron, nakar bi bil begunski sosvet preskrbljen z gmotnimi sredstvi do konca tega leta.

2. Deželna vlada ožigosaj na primeren način surovo postopanje z begunci in prepovej energično vsako aroganco po javnih uradih. Kadar je ostrejši nastop proti posameznikom potreben, je ta mogoč tudi brez psovanja, vpitja in zmerjanja.

3. Pomožna akcija za izboljšanje hrane otrokom naj se razširi po vseh krajih Slovenije, kjer so begunski otroci. Oni so prestali največ gorja in lakote, kar je občutno in vidno zamorilo njih telesni in celo duševni razvoj.

4. Norma, ki se sedaj uporablja, da je dodek 2 kroni na dan že opravičilo za ustavitve podpore, ki jo dobivajo posamezni begunci pod tem ali onim naslovom, naj se odpravi in ustanovi načelo faktične potrebe in družinskih ter krajevnih razmer.

5. Podpore naj se posameznim beguncem ne izdajajo in ne ustavljajo, dokler se ni izjavil poleg dosedanjih kompetenc tudi begunski sosvet, ki zaradi svojega temeljitega proučevanja begunskih razmer še najbolj ve, kdo je podpore res potreben in kdo ne.

6. Beguncem, ki si izboljšujejo svoje stanje s pomaganjem prebivalstvu pri kmetijskih opravilih kot dninarji, naj se podpore ne ustavijo, kajti s tem se vzgaja med begunci delamrznost in bojazen, da izgube podporo, ki jo bodo težko dosegli tudi potem, ko dela pri kmetih ne bodo imeli več. Vzgamajo se na ta način tudi tihotapstvo in veriženje ter povišujejo že itak visoke mezde za opravljanje kmetijskih del; po drugi strani to draži živila in tira kmetijske in druge sloje v nezadovoljnost. Pomisliti je treba, da delo na kmetih ni stalno (pozimi, ob slabem vremenu itd.) in da si begunec, ki je prišel ob vse svoje imetje, večkrat kljub podpori in navzlic takim zaslužkom ne more nabaviti zaradi silne draginje niti tega, kar najbolj potrebuje za svoj obstanek.

7. Državna posredovalnica za delo in službe naj vedno obvešča begunski sosvet o službah in delu, katere bi mogli begunci nastopiti, kajti po tej poti se še najprej odpravi brezposelnost med begunci in vzpostavi kontrola nad onimi, kateri hlinijo brezposelnost s pretvezo, da si ne morejo najti dela.

8. Ako ima begunec, ki je brez sredstev in brez poklica, priliko, da vstopi v stalno službo, oziroma, da pride trajno v delo v kakem drugem kraju izven svojega dosedanjega bivališča, naj se mu plačajo tozadevni preselitveni stroški v dotični kraj iz državnih sredstev.

9. Pri agrarni reformi naj se ne izpuste oni begunci iz oči, ki bodo prisiljeni, da se stalno naselijo v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev.

10. Pri prisilnih upravah posestev v vinorodnih krajih naj se zaposlijo tudi viničarji begunci.«

Pri naštevanju profilov primorskih beguncev, ki so in ki še bodo pribežali v Slovenijo, je dr. Fornazarič namenoma izpustil kategorijo, ki bi ji lahko rekli »gospodarsko neodvisni ljudje«. To kategorijo, v katero prišteva kmete, obrtnike in trgovce, je obdelal posebej v četrtem poglavju spomenice. To najbrž ni slučajno, kajti zavedal se je, da so lahko predvsem kmetje in gospodarsko neodvisni ljudje najzavednejši sloj primorskega prebivalstva, ki bo ostalo zunaj meja domovine. Zato že takoj uvodoma poudarja, da načeloma nasprotujejo vsakemu izseljevanju iz zasedenega ozemlja, kar še zlasti velja za neodvisnega kmeta in trgovca. Torej bi jih rad na vsak način zadržal na domovih. Toda zaradi objektivnih vzrokov je del primorskih kmetov, trgovcev in obrtnikov vendarle bežal in zato je Fornazarič tudi zanje predvidel nekakšno zaščito.

Prav pri kmečkem prebivalstvu pa bi rad opozoril še na eno dejstvo, ki je igralo veliko vlogo pri sorazmerno majhnem izseljevanju slovenskih kmetov iz zasedenega ozemlja. Tudi Italijani so se namreč zavedali pomembnosti kmečkega prebivalstva, še zlasti na tem področju, kjer je vojna zapustila očitne in hude sledove. Seveda ne gre pri njih za naklonjenost do slovenskega kmečkega prebivalstva iz narodnostnih razlogov, pač pa gre le za to, da bi bila zemlja čim prej in čim bolj obdelana, kajti hrane je primanjkovalo tako tu kakor v vsej Italiji. Najlepše se je italijanska »skrb« za slovenskega kmeta pokazala pri internirancih. Medtem ko so inteligenco zadržali v taboriščih, so kmete in delavce kaj hitro odpuščali na podlagi tako imenovane »licence agricole illimitate« (dokončen kmečki odpust).¹²

Fornazarič pa je v spomenici o kmetih, obrtnikih in trgovcih govoril takole: »Mnogim obrtnikom in trgovcem, zlasti v Gorici, so Italijani odvzeli obrtnico oziroma koncesijo (Italijani so do aprila 1919 samo v Gorici zaprli 24 slovenskih gostiln in 21 trgovin — op. p.),¹³ druge gospodarsko uničujejo z italijansko konkurenco. Želeti bi bilo, da se obrt-

niki in trgovci naselijo kolikor mogoče na naši severni meji na mesta onih Nemcev, ki zapuste našo državo.

Tudi mnogi kmetje se bodo morali izseliti, bodisi da so njihova posestva (poslopja, njive, vinogradi) popolnoma uničena in da jim zaradi spremenjenih gospodarskih razmer obnovitev ne kaže, bodisi da s svojimi pridelki, posebno z vinom in sadjem, ne bodo mogli konkurirati s cenejšimi italijanskimi pridelki.

Kmetovalce, ki se torej bodo morali izseliti, oziroma one begunce — kmetovalce, ki se iz navedenih razlogov ne morejo vrniti na svoje domove, kaže naseliti v skupnih naselbinah. Pri izbiri krajev za naseljevanje je treba upoštevati klimatične, zdravstvene, prometne in varnostne razmere dotičnih krajev. Zato naj vlada že sedaj imenuje strokovne komisije, ki naj poiščejo kraje, primerne za naselitev goriških kmetov, oziroma naj da našemu odboru v ta namen primerna sredstva na razpolago. Naselitev bi se seveda ne smela opraviti proti volji kmetov. Kot najbolj priporočljive pokrajine za naselitev imenujemo Bačko, Banat, Srem, Bosno. Sicer zelo rodovitno Kosovo polje ne pride v poštev zaradi pomanjka prometnih zvez in varnosti, isto velja za Makedonijo, okolica Ohridskega jezera pa je okužena z malarijo. Vprašanje naselitve se mora primerno upoštevati tudi pri izvedbi agrarne reforme.«

Predvidevanja o naselitvi primorskih beguncev na jug Jugoslavije so se uresničila samo delno, zlasti ta o naselitvi kmetov. Teh je bilo premalo za skupinske naselitve, pa tudi nihče od njih ne bi hotel iti na jug. V omenjene kraje in še južneje, celo do Skopja in Demir kapije pa so se raztresli drugi primorski Slovenci — begunci.¹⁴

Tako je bilo delovanje begunskega sosveta. Organizacije, ki se je ukvarjala izključno z begunskimi vprašanji, do druge polovice leta 1919. Begunski sosvet pa je v prvotni obliki deloval le še malo časa. Dne 9. aprila 1920 se je kot samostojna organizacija razformiral in izročil ves svoj inventar begunskemu odseku pri Narodnem svetu za neodrešeno jugoslovansko ozemlje. Begunski odsek je bil pravzaprav prisiljen delovati, saj je to čas, ko so se begunci vračali domov in so potrebovali veliko pomoči. Begunski odsek pri Narodnem svetu si je zadal sledeče naloge:

»...

2. Nadaljuje in izpolnjuje begunski katester in arhiv begunskega sosveta.

3. Pomaga pri likvidaciji begunskega vprašanja:

a) S pospeševanjem vrnitve beguncev v njihovo domovino . . .

b) Omogoča stalno naselitev onim, ki so prisiljeni ostati v Jugoslaviji. V ta namen proučuje razmere za to sposobnih krajev. Skrbi

za izučevanje rokodelskih vajencev pri dobrih mojstrih v Jugoslaviji. Njegov tozadevni krog obsega kmetijske in rokodelske sloje ter male rokodelske sloje.

4. Skrbi za dobrobit pod točko 3b prizadetih, s tem da se zavzema in brani njihove pravice.

5. Vodi seznam begunskih oz. izseljeniških udov in sirot. Se zavzema za njihov dobrobit in brani njihove pravice.«¹⁵

Begunski odsek je sestavljalo šest članov in trije namestniki. Začasni predsednik je postal bivši predsednik begunskega sosveta naučitelj Fran Merljak.¹⁶

S tem smo prišli v bližino podpisa rapalske mirovne pogodbe, pri dokumentih pa do tiste točke, ko ni več mogoče slediti begunskemu vprašanju. Na koncu pa bi rad še posebej opozoril na dejstvo, da so se organizacije, ki jih obravnavam v tem prispevku, ukvarjale izključno z begunskimi vprašanji, kar pa ne pomeni, da v Sloveniji in drugod po Jugoslaviji ni bilo drugih begunskih organizacij. V tem času sicer še ne moremo govoriti v velikem razmahu kulturnih ali prosvetnih organizacij primorskih beguncev, zato pa so bile vse tiste organizacije, ki so se v teh letih ukvarjale z vprašanji zasedenih področij (npr. Pisarna za zasedeno ozemlje, Odbor za zase-

deno ozemlje, Narodni svet za neodrešeno jugoslovansko ozemlje itd.) begunske organizacije, saj so zrastle iz njih in zanje, pa tudi članstvo je bilo skoraj izključno iz vrst primorskih beguncev.

OPOMBE

1. Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja, fasc. 35, št. 132. — 2. ibd. — 3. ibd. fasc. 39, R 113, — 4. Trditev doktorja Fornazariča drži samo deloma. Slovenski učitelji so res odhajali s svojih delovnih mest, toda ne toliko zaradi persekucij kot zaradi neurejenih razmer tako v slovenskem osnovnem šolstvu kot v srednjem šolstvu. Glej: Dušan Nečak, Položaj na slovenskem Primorju v luči Pisarne za zasedeno ozemlje od novembra 1918 — novembra 1920, Kronika, št. 3, XX/1972, str. 159-163, — 5. ibd. fasc. 42, št. 4477, — 6. O deljenju obutve dijakom — beguncem govori 35. fascikel arhiva INV, — 7. ibd. fasc. 41, zavoje 2, št. 4379, 19. maja 1920, — 8. ibd. fasc. 41, zavoje 2, — 10. ibd. fasc. 41, št. 3550, — 11. Lavo Čermelj, Med prvim in drugim tržaškim procesom, Slovenska matica 1972, str. 39, — 12. Arhiv INV fasc. 35, poročilo Antona Kosa, bivšega policijskega uradnika v Trstu, ki je pribežal v Maribor in poročal o stanju v znanem taborišču Krmin, — 13. ibd. fasc. 37, št. 2543, — 14. Lavo Čermelj, Med prvim in drugim... str. 37, — 15. Arhiv INV, fasc. 41, št. 4241, — 16. ibd.

PAVLU BLAZNIKU OB SEDEMDESETLETNICI

Pred kratkim (30. junija 1973) je doseglo praznovanje tisočletnice nastanka freisinškega gospostva svoj višek. Skoraj istočasno (28. junija 1973) je slavil 70-letnico rojstva zgodovinar Škofje Loke in loškega gospostva, eden naših najpomembnejših agrarnih in socialnih zgodovinarjev, dr. Pavle Blaznik, znanstveni svetnik Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani.

Ob 60-letnem jubileju (1963)) je prikazal France Planina v Loških razgledih (X. 212—215) na prikupen način Blaznikovo življenjsko pot ter ocenil njegovo delo in njegove izredne zasluge. To je mogel tem bolj upravičeno storiti, ker sta oba Ločana, živela v otroških in mladostnih letih v isti Nunski ulici tako blizu drug poleg drugega, da je zadoščalo Pavlu, da potrka na vmesno hišno steno ter s tem povabi Franceta na razgovor ali skupno akcijo. To idealno prijateljstvo je raslo z leti, ostalo neskaljeno do danes in je rodilo velike sadove tudi za Škofjo Loko, kar je ob prazniku tisočletnice še posebno vidno.

Morda je res vplivalo okolje ob vznožju takrat nedostopnega in zato skrivnostnega gradu na mladega Blaznika. Le nekaj korakov stran od njegovega doma sem preživel tudi jaz svoja otroška leta v »kasarni«. V posebno živem spominu mi je ostal tudi starološki grad, kjer so neke krati igrali historične igre; tedaj sem prvič videl viteške opreme, hebarde in samostrele. Vendar zunanji vtisi v zgodovinskem mestu z vsemi svojimi posebnostmi po mojem mnenju niso mogli zadoščati, da se je Pavle odločil v 5. razredu šentviške gimnazije posvetiti se po končani srednji šoli študiju zgodovine. V tem pogledu tudi predavanja njegovega bolj povprečnega profesorja zgodovine niso mogla odločujoče vplivati. Zdi se mi, da je zelo zgodaj samostojno in preudarno misleči Blaznik sam koval svojo življenjsko pot.

Na veliko srečo je dobil na ljubljanski univerzi dva odlična profesorja zgodovine. Najmočnejše je vplival nanj dr. Ljudmil Hauptmann (prim. Prof. dr. Ljudmil Hauptmann. *In memoriam*. NRazgl. 1968, 8. 6. str. 323). Kot predavatelj je pritegnil in navdušil svoje študente. Nadobudnega Blaznika je znal postopoma uvajati v sodobne načine proučevanja gospodarske in družbene zgodovine, mu odpiral pota v razumevanje in uporabljanje najrazličnejših virov, začenši s katastrskimi mapami in urbarji, poleg pisanih virov tudi arheoloških, toponomastičnih in jezikovnih pripomočkov. Za poglobljeni študij mu je izbral takšno problematiko, ki je bila Blazniku najbližja, t. j. študij tokov kolonizacije Selške doline. Tako ga je usposabljal za bodo-

čega zgodovinarja slovenskega kmeta. V tem času je mladi študent zlasti v počitnicah še s posebnim veseljem obredel dolino in menim, da skoraj ni bilo kmetije ali bajte, ki si je ne bi od blizu ogledal. Morda je že takrat vzljubil Ratitovec, ki mu je še danes kraj zelenih rekreacije. Jeseni 1926 je odšel prof. Lj. Hauptmann v Zagreb, od tam pa je došel prof. dr. Milko Kos. Tako je bila Blaznikova disertacija prva, pri kateri je pomagal z nasveti in jo odobril. Storil je to tem laže in raje, ker je njegov rod izviral iz Selške doline.

Veselje do znanstvenega raziskovanja je raslo. Objavi disertacije »Kolonizacija Selške doline.« Lj. 1928, je sledila še isto leto specialna historično - geografska študija »Bitenjš« (GV IV. 1928, 88 - 98). Še leta 1963 se je povrnil k svojim ugotovitvam »K problemu nastanka Bitnja na Sorškem polju« (LRazgl X. 1963, 215). Posebej je razčlenil »Posestne razmere v Selški dolini« (GV X. 1934, 1-66) in dal leta 1938 kot pendant k Selški dolini »Kolonizacija Poljanske doline« (GMDS XIX. 1938, 1-62). V vprašanih kolonizacijske zgodovine je užival kmalu velik ugled in imel na drugem zborovanju slovenskih zgodovinarjev na Ptujski gori leta 1940 poleg svojega akademskega učitelja prof. dr. M. Kosa konferat »O metodah proučevanja kolonizacijske zgodovine« (ČZN XXXV, 1940, 33-39). Ker ima vprašanje poljske razdelitve za raziskovalca naselitvene zgodovine izreden pomen, je ponovno poudaril stališče zgodovi-

narja ob publikacijah geografa prof. Sv. Ilešiča (ZČ V. 1951, 369-372, XIV. 1960, 264-266).

Odlično usposobljen je opravljal Blaznik službo srednješolskega učitelja zgodovine na gimnaziji v Celju. Svojim dijakom je znal mnogo nuditi. Pogosto sem ugotovil, s kakšnim spoštovanjem se ga spominjajo njegovi bivši učenci, ki jim je posredoval temeljito strokovno znanje, pa tudi z besedo in dejanjem skušal vzgojiti v krepke značaje.

Pri tem pa ni zanemaril ljubljene Škofje Loke. Ko so loški obrtniki priredili leta 1936 obrtno-industrijsko razstavo in je France Planina zbral vrsto cehovskih starin, je vzniknila misel loškega muzeja in z njim tesno povezanega Muzejskega društva, pri katerem je odslej na vodilnem mestu deloval naš jubilan. Ob omenjeni razstavi je napisal Blaznik študijo »O cehih na Slovenskem«, ki jo je kot poseben odtis založilo Muzejsko društvo v Škofji Loki (1940).

Težki časi, ki so nastopili z nemško okupacijo, so močno prizadeli prof. Pavla Blaznika in njegovo družino. V Celju je moral pustiti vse imetje z bogato knjižnico in gradivom za nadaljnje znanstveno delo. Odšel je v Ljubljano, odtod v Dalmacijo k partizanom. Šele leta 1945 se je vrnil v Ljubljano, moral pa je žrtvovati še nekaj dragocenih let za razne javne, organizacijske in podobne posle, tako ugotavljanju vojne škode na kulturnozgodovinskih spomenikih, restituciji odnesenega arhivskega gradiva (prim. *Arhivi v Severni Sloveniji v dobi nemške okupacije*, (Arhivist I. 1951, 20-26). Velike zasluge si je pridobil tudi kot direktor obnovljene celjske gimnazije.

22. aprila 1950 je bil imenovan za znanstvenega sodelavca pri Institutu za politično ekonomijo ekonomske fakultete univerze v Ljubljani. Ta je bil ustanovljen po iniciativi tedanjega dekana prof. Danila Vojske. Blaznik je pripadal prvi ekipi znanstvenih sodelavcev omenjenega instituta (dr. Pavle Blaznik, Ivan Mohorič, Drago Potočnik, dr. Josip Žontar). Blaznik je zastavil z veliko energijo tam, kjer je zaradi vojne moral prekiniti z delom. Tako je nastalo obsežno delo »Kolonizacija in kmetstvo podložništvo na Sorškem polju« in »Zemljiška gospodstva na besniškem ozemlju« SAZU 1, Razprave 1953, 139-242, 243-276). Odlomek iz prve razprave »Loški vitezi in mestni plemiči«, je objavil Škofjeloški prosvetni list 1953-54, III. 59-62. Iz raznih vzrokov se pa delo v historični smeri v institutu za politično ekonomijo ni moglo razviti. Blaznik je odšel v Državni arhiv Slovenije v Ljubljani, kjer je med drugim pomagal pri inventariziranju arhivskih fondov (prim. ZČ XVI. 1962, 277-279).

VI. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Celju in Laškem (aprila 1950) je dalo pobudo

za načrt »Leksikona gospodarske in družbene zgodovine Slovencev« (do 1945) Vodstvo dela je prevzela sekcija za občo in narodno zgodovino po zaslugi akademika prof. dr. M. Kosa leta 1948 pri SAZU ustanovljenega Instituta za zgodovino. Sprva je bilo tu torišče samih zunanjih sodelavcev, ki so pripravljali shemo skupin gesel in njihove podrobne razčlenitve. Leta 1957 pa je bil postavljen Pavle Blaznik za prvega stalnega nameščenca omenjenega instituta. Kot tajnik odseka je znal nad vse uspešno usmerjati delo in je postal njegov »spiritus agens«. Pripomogel je tudi, da so našli obliko enciklopedične obravnave snovi po panogah in da so osredotočili delo na prvo skupino »Agrarne panoge«; Blaznik je tudi opozoril javnost na publikacijo, ki jo pripravljajo (NRazgl 1958, 23. 8., Primorski dnevnik, Trst 1958, 21. 9.).

Neomajno zvest je ostal Blaznik stavljeni nalogi, pa prouči in prikaže zgodovino freisinške posesti na Kranjskem, posebej pa loškega gospostva. Zdaj je imel poleg tiskanih virov in domačih arhivalij tudi münchensko gradivo na razpolago (prim. *O zbirki mikrofilmov v škofjeloškem muzeju*, Arhivist VIII. 1959, 61-65). Leta 1954 je opozoril na spomine nekdanje povezanosti Freisinga s Kranjsko in zlasti s Škofjo Loko »Na obisku v Freisingu« [LRazgl I (1954) 55-64]. Prikazal je »Freisinško županijo Dovje na Gorenjskem« [ZČ IX. (1955) 7-25] in »Zemljiška gospostva v območju freisinške dolenske posesti« (SAZU 1. Razprave IV/6. 1958, 94 str.). Vse druge publikacije obravnavajo loško ozemlje in jih je objavil skoraj izključno v Loških razgledih, zborniku Muzejskega društva v Škofji Loki. Razdelil bi jih v tri skupine. K prvi najmanjši štejejo: »Gradovi na loškem ozemlju« [Kron I (1953) 97-102], »Zgornji stolp na Kranclju in Stari grad pod Lubnikom ter njuni gradiščani« [LRazgl III (1956) 79-88] ter »Iz življenja loškega plemstva v 17. stoletju« [LRazgl XVII (1970) 33-39]. Težišče publikacij je v drugi skupini, ki obravnava zemljiško gospostvo in kmetске podložnike: »Zahodna meja loškega gospostva po urbarju iz leta 1630 in po skici iz 1771« [LRazgl XVI (1969) 105-111], »Popis kmetij na ozemlju loškega gospostva leta 1510« [LRazgl V (1958) 119-126], »Odkod priimek Tavčar« [GV 1960, 27-31], »Položaj Visočanov v loškem gospostvu« [LRazgl XIII (1966) 141-143], »Struktura agrarne posesti na tleh loškega gospostva do srede 18. stoletja« [LRazgl XII (1965) 25-29], »Analiza neposredne obremenitve grunta v Krnicah v Poljanski dolini 1630« [Kron XVII (1969) 20-23], »Stare prometne povezave med Škofjo Loko in Freisingom« [LRazgl XV (1968) 49-55], »O podeželski obrti na loškem ozemlju do začetka 16. stoletja« [LRazgl VI (1959) 91-97], »Spremembe v pravnem položaju

ju loškega teritorialnega gospodstva v 16. stoletju» [SAZU 1. Razprave 5 (1966) 319-341], »Loško gospodstvo v času Eggenbergovega najema (1591-1604« [LRazgl XI (1964) 43 - 49], »Upori loških podložnikov konec XV. in v začetku XVI. stoletja« [LRazgl II (1955) 65-70], »Odmev velikega tolminskega punta na tleh loškega gospodstva« [LRazgl X (1963) 84-96].

Tretja skupina odkriva preteklost meščanske naselbine Škofje Loke: »K problemu nastanka Škofje Loke in njenega notranjega razvoja v srednjem veku« [ZČ XIX-XX (1965/66) 153 - 160], »Od reverza (1589) do transakcije (1637). Borba loških meščanov z zemljiškim gospodom za utrditev mestne avtonomije« [LRazgl XIV (1967) 51-60], »Ime Puštal in njegov pomen« [LRazgl IX (1962) 219], »Loško mestno obzidje« [LRazgl IV (1957) 15-24], »Obrti v Škofji Loki v srednjem veku« [LRazgl VII (1960) 80-87], »Trgovske zveze Škofje Loke in Reke v luči notarske knjige Antona de Renno de Mutina (1436-1461)« [LRazgl VIII (1961) 75- 82], »Prometne zveze preko Poljanske doline v freisinški dobi« [LRazgl XIII (1966) 37-43], »Loški meščan Jernej Junaver« [LRazgl VIII (1961) 83], »Reformacija in protireformacija na tleh loškega gospodstva« [LRazgl IX (1962) 71-104]. V letnem semestru 1967 je predaval Blaznik kot gost na filozofski fakulteti univerze v Münchnu o freisinški škofiji in kolonizaciji loškega gospodstva v srednjem veku [Das Hochstift Freising und die Kolonisation der Herrschaft Lack im Mittelalter. Litterae slovenicae 5. München 1968, 24 str.]. Na željo akademika prof. M. Kosa je priredil Blaznik edicijo »Urbarji freisinške škofije«, SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 4. Lj. 1963, 472 str. in karte. Tako smo dobili vzorno, kritično izdajo, kakor jih je dal doslej le prof. M. Kos.

Le izjemoma je posvetil svoj dragoceni čas obravnavam izven freisinške posesti. Tako je naprošen prispeval pripravljalnemu delom za zgodovino Ljubljane: »Doneski k historični topografiji ljubljanske okolice« [ZČ VI-VII (1952/53) 391-397] in »Zemljiška gospodstva v Ljubljani in njeni okolici« [Iz starejše gospodarske in družbene zgodovine Ljubljane. Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega. Razprave 2. Lj. 1970, 27-96]. Enako je prikazal v Spominskem zborniku »900 let Kranja« 1960 »Obveznosti podložnikov do zemljiških gospodov v območju Kranja« (84-104). Ker je v Institutu za zgodovino tudi sistematično zbiral gradivo za historično topografijo slovenskih dežel, je smatral za svojo dolžnost, da opozori na pomanjkljivo in površno lokalizacijo naselbinskih imen v izdajah urbarjev dunajske akademije znanosti in umetnosti: »Topografija vitanjskega urada v luči urbarja iz 1404« [ČZN n. v. 2 (1969) 96-103] in »Topografija srednjeveške ptujske do-

minikanske in minoritske hubne posesti v Jeseniškem uradu (Haloze) [ČZN n. v. 5 (1969) 211-216]. Načelno se je dotaknil tega vprašanja »O metodah in nekaterih rezultatih pri ugotavljanju lokalizacij krajevnih imen« [Onomastica Jugoslavica 2 (1970) 3-11.].

Kot mojster krajevnega zgodovinopisja je želel dati ljubiteljem te zvrsti zgodovine napotke: »Pota in vidiki slovenske krajevne zgodovine« v Kroniki, časopisu za krajevno zgodovino 1955 (145-150), čigar uredniškemu odboru je pripadal vrsto let in mnogo pripomogel k visoki ravni omenjenega glasila.

Delo pri redakciji »Gospodarske in družbene zgodovine Slovencev 1. Zgodovina agrarnih panog«, Ljubljana 1970, 651 str. je terjalo od Blaznika celega človeka, zlasti odkar je pričel prof. dr. M. Kos bolj in bolj bolehati. Pod vplivom uredniškega posla je razširil študij problemov na celotno Slovenijo. O tem pričajo naslednje študije: »Enote kmetijskih gospodarstev na Slovenskem« [Kron IX. (1961) 129-134] in »Posebnosti starejše agrarne strukture na Dolenjskem« [Kron XIV. (1966) 1-8] V navedenem 1. zvezku Zgodovine agrarnih panog so iz Blaznikovega peresa naslednji zgoščeni sestavki: »Kolektivna kmečka posest« (149-160), »Enote individualne posesti« (161-184), »Poljska razdelitev« (185-196) »Kmečka naselja« (611-616), sodeloval pa je pri geslih: »Kolonizacija in populacija« (29-127) in »Enote agrarne posesti« (147-148).

Ob občudovanja vredni ekonomiki dela je uspelo Pavlu Blazniku tudi dovršiti do tisočletnice ustanovitve freisinškega loškega gospodstva (1973) sintezo vseh dosedanjih študij o loškem ozemlju s posebnim ozirom na gospodarski in družbeni razvoj v obdobju od ustanovitve (873) do sekularizacije (1803) in jo izdati v knjigi: »Škofja Loka in loško gospodstvo (973-1803)«, Lj. 1973, XII, 564 str. Kratek povzetek njene vsebine je objavil pod naslovom: »Zgodovinski razvoj freisinškega loškega gospodstva« [LRazgl XIX (1973) 15-47]. Ko so jugoslovanski narodi obnavljali spomine na kmečke punte v preteklosti, je sodeloval tudi Blaznik na simpoziju v Donji Stubici in priobčil študijo »Razvoj fevdalne rente v slovenskih pokrajinah do 16. stoletja« [Kmečki panti na Slovenskem. Situla. Razprave Narodnega muzeja v Lj. 13. Lj. 1973, 35-44].*

* Kratice: ČZN = Časopis za zgodovino in narodopisje, GMDS = Glasnik muzej. društva za Slovenijo, GV = Geografski vestnik, Kron = Kronika, Lj = Ljubljana, LRazgl = Loški razgledi, NRazgl = Naši razgledi, SAZU = Slovenska akademija znanosti in umetnosti, ZČ = Zgodovinski časopis.

Pavle Blaznik je posvetil celo svoje življenje zgodovinski vedi. O tem priča navrhana bera njegovih razprav, na katere je lahko ponosen. Ob 70. rojstnem dnevu mu voščim, da bi mogel zdrav, krepak in odločen še mnogo leta uspešno ustvarjati kakor doslej. Pose-

bno pa želim, da bi sledila njegovemu zgledu mlajša generacija slovenskih zgodovinarjev, se predano udejstvovala v svoji stroki in stalno se izpopolnjevale dosegla vrhunske uspehe, kakor jih je naš jubilent.

Josip Zontar

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

FOTOGRAFIJA KOT ZGODOVINSKI DOKUMENT

MIRKO KAMBIC

Tri ljubljanske fotografije iz šestdesetih let 19. stoletja, ki jih je priobčila Kronika,¹ so obenem s tehničnim besedilom Sergeja Vrišerja odlična pobuda za nadaljnje objave fotografij kot pomembnih zgodovinskih virov za novejšo slovensko zgodovino. Objave še neznanih ali manj znanih fotografij so potrebne toliko bolj, ker še nimamo študije o razvoju slovenske fotografije, medtem ko so mnogi drugi narodi sredi bujnega zanimanja za vse, kar je povezano s to stroko. Tuji avtorji obravnavajo zgodovino fotografije pod različnimi vidiki: kot zgodovinski razvoj vizualne dokumentacije in komunikacije, kot razvoj tehničnih dosežkov, kot likovno ustvarjalnost v odnosu do slikarstva in grafike in kot pomemben faktor družbenega razvoja. Tako je npr. R. Rudisill obdelal v obširni knjigi (342 strani, 202 slike) vpliv fotografije na ameriško družbo 19. stoletja.² Posebno zbirateljsko vneto pa je pokazal pred nedavnim Muzej moderne umetnosti v New Yorku, ki je skušal odkupiti 258 kalotipij (izvirnih fotografij po Talbotovem negativ-pozitiv postopku) za okrog 30.000 funtov, vendar so se v Angliji premislili in zbirko kljub imenitni ceni rajši obdržali.³

Slovinci še vedno gledamo na zgodovinski razvoj fotografije preveč z viška in zato enostransko ter nezainteresirano. Kljub temu so nam zgodovinska dejstva naklonjena. Že kmalu po iznajdbi fotografije imamo lastnega, vsega spoštovanja vrednega iznajditelja posebnega fotografskega postopka, Janeza Puharja (1814-1864); navaja ga tudi tuja literatura.⁴ — V drugi polovici 19. stoletja imamo že mnogo domačih in nekaj tujih fotografov, katerih dela so dragoceni zgodovinski dokumenti. — Že leta 1889 pa je v Ljubljani uradno potrjeno prvo združenje fotografov amaterjev, torej kar tri leta prej kot v Zagrebu, čeprav se navaja zagebški klub kot prvi na slovanskem Jugu.⁵

V tem domačem zgodovinskem okviru ima fotografija Josefa Diwischovskega »Blagoslovitev polkovnih zastav na dvorišču šempeterske vojašnice v Ljubljani — 1865« svoje posebno mesto. Med številnimi fotografijami družinskega značaja posega namreč ta slika v območje širšega družbenega dogajanja.

K ugotovitvam in vprašanjem Sergeja Vrišerja lahko dodam nekaj pojasnil na podlagi lastnih raziskav razvoja slovenske fotografije 19. stoletja.

Navedena fotografija J. Diwischovskega, ki je reproducirana v Kroniki po kopiji iz foto-

teke Zavoda za spomeniško varstvo SRS, je ohranjena tudi v originalu in sicer v zbirki Narodnega muzeja v Ljubljani.⁶

Fotografijo lahko skrajno precizno datiramo. Posnetek je (na negativ) ujel fotograf v torek, 30. maja 1865 dopoldne, okrog desete ure, dvajset minut. Z negativa je naredil, verjetno, večje število originalnih povečav, ki jih je nalepil na kartonsko podlago s tiskanim besedilom in navedbo datuma.

Pisana poročila o slovesnosti, ki so nastala istočasno kot fotografija, vendar neodvisno od nje, se s fotografsko dokumentacijo točno ujemajo in predstavljajo izjemno lep primer soglasja dveh različnih virov.

Opustil bom mnoge zanimive podrobnosti in navedel h gornjim postavkam le nekaj pojasnil. Originalna fotografija je precej večja od kopije in reprodukcije (ovalna slika: 24,4 cm × 18,5 cm). Ton slike ni črno bel, temveč vleče na prijetno sepia barvo. Ostrina je odlična v sredini slike, pojenjuje pa proti robovom na levi in desni. Na oltarju, ki je v senci, je mogoče razločiti celo majhen tridelni svečnik nad tabernakljem — dokaz, kako pomembno je imeti originalno fotografijo, kajti s preslikavami in tiskom (raster) se lahko pomembni detajli izgubijo. Dobro so vidni tudi kazalci na uri, ki »disciplinirano« kažejo na vseh treh številčnicah enak čas.

Datiranje originalne fotografije je lahko, ker je fotografija nalepljena na karton, na katerem je z zlatimi črkami odtisnjeno besedilo in datum slavnosti: 30. maj 1865. Tisti, ki je pozneje originalno sliko prefotografiral, se je omejil na sliko samo, napis z datumom pa je opustil. Zanimiv je tudi podatek na hrbtni strani kartona originalne slike, zapisan s peresom (v nemščini): »Zgodovinskemu društvu za Kranjsko v spomin na 30. maj 1865 — Peter Radics, dopisni član.«

Sklepanje na pravilni datum na podlagi vojaških uniform je seveda S. Vrišerju v čast, saj navedeni podatki na originalu samo potrjujejo pravilnost njegovega sklepanja na podlagi kopirane slike brez datuma.

Razen datuma na originalni fotografiji imamo še pričevanje dveh časnikov. Laibacher Zeitung poroča o slovesnosti v številki z dne 30. maja 1865 kot o »današnjem« slavlju. Naslednji dan pa poroča še obširneje in zelo zanimivo o »včerajšnjem« slavlju.

Točen datum navajajo tudi Novice 31. maja 1865, kjer ljubljanski dopisnik poroča o »včerajšnji« posvetitvi polkovnih zastav.

Poglavje zase je nadvse zanimiva primerjava med dejstvi, ki jih dokumentarno izpričuje fotografija in med tem, kar poročata oba navedena časnika. Vse se neverjetno lepo ujema in dopolnjuje. Dva elementa, vizualni in besedni, oblikujeta zanimivo, verodostojno celoto. Celo vreme, lep sončen dopoldan, je izpričan s sliko (sonce in sence) in z besedami v poročilih.

Toda »nema« fotografija in zgovorna beseda poročevalca v *Laibacher Zeitung* sta zamolčala nekaj, kar je povedal poročevalec Novic s posebnim poudarkom in veseljem: polkovnik in vojaški kaplan sta nagovorila vojake v češkem jeziku! In še posebej približe: »Naše simpatije ima (polk) še posebno zato, ker so ti junaci našega rodu — Slovani Moravani.«⁷

Poročevalca obeh časnikov pa se lepo dopolnjujeta, ko govorita o tem, kar fotografija ni mogla povedati: da se je ljudstva zunaj slavnostnega prostora kar trlo, da je bil popoldne pravi ljudski praznik z zabavnimi nastopi vojakov, da sta se gostija in ples zaključila pozno zvečer s krasnim ognjemetom.

Ena sama fotografija je torej hkrati dokument o nekem pomembnem zgodovinskem dogodku, o stanju arhitekture v določenem mestnem okolišu, o nošah, o vremenu, o ljudskem prazniku in celo o narodni zavesti. Ali nam bo torej fotografija z avstrijsko vojsko sredi Ljubljane leta 1865 tuja? Saj gre vendar za polk bratskih Čehov!

In kdo je bil fotograf Josef Diwischovsky? S. Vrišer pravilno navaja, da je bil v Ljubljani samo v letih od 1864 do 1866.

Arhivski dokumenti nam povedo, da je bil rojen leta 1824 v »Temesvaru« v Vojvodini.⁸ V Ljubljano je prišel s prošnjo, da bi smel v utici na Kongresnem trgu kazati ljudem fotografske stereoskopske slike, ki so bile tedaj v Evropi močno priljubljene. V prošnji omenja, da ima več sto motivov iz vseh delov sveta (panorame, skupine, prizori z mestnih ulic, kipi itd.) in da si jih gledalec lahko ogleda, udobno sedeč, s pomočjo »optičnega revolverja«. Dalje pravi, da je imel povsod, kjer je potoval, lepe uspehe.⁹

Dovoljenje je dobil in v *Laibacher Zeitung* z dne 21. junija 1864 sem zasledil drobno novico: »Zbirka stereoskopskih slik gospoda Diwischovskega, ki jo je možno videti v paviljonu na Krekovem trgu, zasluži pozornost publike, ker je bogata zanimivih prizorov.«

Septembra istega leta je Diwischovsky dobil obrtno dovoljenje za fotografiranje.¹⁰ Odjavil pa ga je decembra 1866. Bil je eden iz

med številnih potujočih fotografov, ki jih je poznala tedanja Evropa.

Predstavo Diwischovskega na Kongresnem trgu lahko štejemo za prvo predhodnico vseh poznejših projekcijskih in filmskih predstav v Ljubljani.

Način, kako so tedanji fotografi izdelovali svoje slike, pa je zelo jasno opisal, s slovenskimi izrazi Janez Bleiweis leta 1866. Steklene plošče, prevlečene z vlažnim kolodijem, so si pripravljali fotografi sami; prva faza je bila negativna slika na plošči, druga faza pa pozitivna slika na papirju.¹¹ Tako je najverjetneje fotografiral tudi Diwischovsky.

Ernest Pogorelc, ki ga omenja S. Vrišer kot avtorja druge objavljene fotografije — skupine oficirjev, — je pomemben slovenski fotograf druge polovice 19. stoletja. S fotografijo se je uspešno ukvarjal že od leta 1859.¹² Njegovo ime najdemo na mnogih portretnih fotografijah; ohranjenih pa je tudi nekaj večjih pokrajinskih posnetkov.

Želim, da bi Kronika nadaljevala z objavo starejših fotografij, pa čeprav jih spremljajo le kratki in nepopolni podatki. Sliko z objavo dokumentiramo, bralci pa imajo priložnost, da vsak s svoje strani prispeva poznejša pojasnila in podatke. S tem bi spravili na dan mnogo pozabljenih, založenih in neznanih slik. To bi bila osnova za bodoči zgodovinski fotografski zbornik, ki bi bil velikega pomena za znanstveno delo in za naš ugled na tem mnogo preveč pozabljenem področju zgodovinske dokumentacije.

OPOMBE

1. Kronika, 1972, št. 3, str. 173-176. — 2. R. Rudisill, *Mirror Image*. The University of New Mexico Press, Albuquerque (cit. v *Fotomagazin*, 1972, št. 3, str. 61). — 3. *Fotomagazin*, 1973, št. 2, str. 67. — 4. W. Baier, *Quellendarstellungen zur Geschichte der Fotografie*, Leipzig, 1965, str. 152, 153 in 579. — 5. H. Gernsheim, *The History of Photography*, London, 1955, str. 150, 151. — 6. Mestni arhiv Ljubljane (v nadaljnjem MALj), Reg. I. fasc. 962, št. 10698/1889. — 7. Katalog »100 godina fotografije u Hrvatskoj«, Zagreb, 1966, uvodni del. — 8. Slika št. 74. v mapi »Ljubljana 28-91«. — 9. Novice, 31. maja 1865. — 10. Dopisnik se obenem posmehuje »laibacherskemu« jezikoslovcu, ki govori o »marskem« in ne o češkem jeziku. — 11. MALj, Reg. I., fasc. 747, št. 5853/1864 — 12. MALj, Reg. I., fasc. 656, št. 2843/1864. — 10. *ibid.* kot 8/zgoraj. — 11. Narodni koledar in letopis Matice Slovenske za leto 1867, str. 85 do 91. — 12. Dagerotipija, izključno pozitivni postopek, je tedaj že ugasnila. — 12. MALj, Reg. I., fasc. 746, št. 3390/1863.

IZ DELA NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

»Kmečki pulti na Slovenskem« — Zgodovinska in arhivska razstava Narodnega muzeja in Arhiva Slovenije.

Razstavo »Kmečki pulti na Slovenskem« sta priredila Narodni muzej in Arhiv Slovenije. Tehnično postavitvev in izdajo publikacij ob razstavi je prevzel Narodni muzej, organizacijsko pa je delo vodil Branko Reisp. Razstava je bila odprta 30. marca 1973 v razstavišču Arkade, Ljubljana, Trg revolucije 18. Razstava je ena izmed osrednjih prireditev, ki jih je sprejel 14. marca 1972 v svoj program Odbor za proslavo 500-letnice kmečkih vstaj in 400-letnice hrvaško-slovenskega punta pri Republiški konferenci Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije. Vključena je tudi v koledar skupnih slovenskih in hrvaških prireditev.

Po vsebini je razstava razdeljena na zgodovinski prikaz petih najpomembnejših kmečkih uporov na Slovenskem (avtor Branko Reisp) in na razstavo dokumentov (avtorji Janez Kos, Ivan Nemanič, Božo Otorepec, Peter Ribnikar, Majda Smole, Ema Umek in dr. Marija Verbič).

Na zgodovinski razstavi so na 41. panojih z besedilom, reprodukcijami slik in arhivskih dokumentov prikazani: koroški kmečki upor leta 1478, veliki slovenski kmečki upor

leta 1515, hrvaško-slovenski kmečki upor leta 1573, slovenski kmečki upor leta 1635 in tolminski kmečki upor leta 1713. Z uvodom, glavnim besedilom, ilustracijami in sklepom skuša razstava poleg zgodovinskih podatkov posredovati tudi poglobitve vzgibe, razvoj ideje, obseg uporov in zgodovinske posledice. Poleg glavnega besedila razstave, ki teče v zgornjem delu panojev, je na panojih 230 fotografskih reprodukcij prizorov, krajev, gradov, dokumentov, zemljevidov ipd. z ustreznimi legendami. (Vse fotografije je izdelal fotograf-mojster Srečko Habič). Posebej so bili za razstavo izdelani zemljevidi krajev in gradov v zvezi s pulti 1478, 1515, 1573, 1635 in 1713 (priredil Branko Reisp, izdelal Branko Korošec) v merilu 1:400.000 ter zemljevid gradov in zemljevid taborov in signalnih točk (priredil Ferdinand Tancik) v merilu 1:200.000. Razstava je zasnovana poljudnoznanstveno in je torej namenjena najširši javnosti v vsej Sloveniji, kakor je to želel in obrazložil Odbor za proslavo v svojem konceptu proslav slovenskih kmečkih puntov. Ker so tako želele tudi nekatere institucije, kjer bo razstava gostovala, je ta zgodovinski prikaz zasnovan kot potujoča razstava. Osnova za razstavo je delo univ. prof. dr. Boga Grafenauerja »Kmečki upori na Slovenskem« iz leta 1962 in novejšje raziskave istega avtorja

Kmečki upori na Slovenskem (razstava v Arkadah)

in drugih raziskovalcev. Ob sodelovanju z avtorjem razstave Brankom Reispom je likovno oblikoval razstavo dipl. ing. arh. Branko Simčič, ki je izdelal tudi vabilo in plakat za razstavo.

Na razstavi dokumentov je v 12 vitrinah (po štiri v vsaki dvorani) razstavljenih 71 izbranih originalnih virov o kmečkih uporih. Izbor sega od konca 15. stoletja do zemljiške odveze leta 1848 in skuša na osnovi tega gradiva najbolj vsestransko prikazati obravnavane zgodovinske dogodke in pojave. Že ob pripravi gradiva za razstavo so prišli na dan novi podatki, ki dopolnjujejo dosedanje znanje in so že, oziroma bodo še vir za znanstvene raziskave. Prikazane arhivalije so publicirane kot »Katalog dokumentov« v povzetkih z ustreznim znanstvenim aparatom, 39 pa je objavljenih še v prilogi kataloga dokumentov v celoti v originalnem jeziku. Zaradi dragocene ga arhivskega gradiva bo ta del razstave prikazan le v Ljubljani.

Razstava Kmečki pulti na Slovenskem, taka, kot je postavljena v Ljubljani, je torej kombinacija dveh principov — poljudno znanstvenega zgodovinskega prikaza in prikaza virov za znanstvene raziskave. Oba principa bosta plodno dopolnjevala drug drugega in v skupni postavitvi smotrno dosegla svoj namen.

Z razstavo sta povezani tudi dve publikaciji:

1. *Kmečki pulti na Slovenskem. Razprave in katalog dokumentov.*

Publikacija je znanstvene narave, zato je vključena kot št. 13 v serijo Situla. Razprave Narodnega muzeja. Obsega razprave Boga Grafenauerja, Razvoj programa slovenskih kmečkih uporov od 1473 do 1573, Pavla Blaznika, Razvoj fevdalne rente v slovenskih pokrajinah do 16. stoletja, Ferda Gestrina, Kmečka trgovina kot ozadje kmečkih uporov, Ferdinanda Tancika, Vojna stroka v obdobju od leta 1500 do 1650 in Jožeta Pogačnika, Kmečki upor 1572/1573 kot slovenski književni motiv ter Katalog dokumentov. Večina razprav so tu objavljeni referati z znanstvenega posvetovanja v Stubiških Toplicah februarja 1973 in so torej »zadnja beseda« znanosti. Katalog dokumentov pa je vodnik po razstavi dokumentov in edicija historičnih virov. Publikacija obsega 204 strani, uredila sta jo dr. Bogo Grafenauer in Branko Reisp, opremil pa ing. Branko Simčič.

2. *Branko Reisp, Podobe iz kmečkih puntov.* Publikacija je izdana v seriji razstavnih katalogov Narodnega muzeja. Je vodnik po zgodovinski razstavi z izborom najznačilnejših slik. Besedilo v publikaciji je oblikovano ta-

ko, da fotografsko povečano služi kot nosilni tekst razstave. Ta racionalizacija pomeni obenem tudi realizacijo zamisli, da se razstava fiksira v knjigi. Čeprav je publikacija vezana na razstavo, je tudi sama zase informator o obravnavanih historičnih pojavih in vsebuje v zgoščeni obliki vse važne podatke in zaključke. Obsega 52 strani in ima 48 slik. Likovno jo je oblikoval ing. Branko Simčič. Namenjena je širokemu krogu bralcev, obiskovalcev razstave in še posebej šolski mladini.

Branko Reisp

Razstava »Kmečki upori na Gorenjskem«.

K praznovanju 400-letnice hrvatsko-slovenskega kmečkega upora in 500-letnice kmečkih uporov na Slovenskem, je Gorenjski muzej pripravil zgodovinsko razstavo Kmečki upori na Gorenjskem. Odprta je bila 5. marca 1973 v galerijskih prostorih Mestne hiše v Kranju. Razstava bo postavljena tudi v drugih večjih krajih na Gorenjskem, ker so del stroškov krile tudi ostale gorenjske kulturne skupnosti. Ob razstavi je bil natisnjen plakat z reprodukcijo Franceta Miheliča Kronist, s podnaslovom od Gubca do NOB.

Namen razstave ni bil prikaz kmečkih uporov na Slovenskem na splošno, obravnavani so samo upori, nemiri in kmečka gibanja na območju Gorenjske in to v njenem širšem, predvsem historičnem obsegu. Časovno seže razstava v 70. leta 15. stoletja, ko so se začeli prvi večji kmečki nemiri in zajema čas do konca 18. stoletja. Cilj razstave je bil nadalje obseči vsa dogajanja od velikih uporov, do krajevnih kmečkih gibanj, do katerih je prihajalo bodisi pod vplivom velikih uporov ali pa z namenom spremeniti razmere le na določenem zemljiškem gospodstvu.

Razstava je pogojena predvsem z dosedanjimi raziskavami kmečkih uporov na Gorenjskem. V zgodovinski literaturi so najbolj obdelani upori in nemiri kmetov na radovljiškem in kamniškem območju leta 1515, na loškem in smledniškem gospodstvu ter upor podložnikov na gospodstvu Žige Zoisa na Brdu pri Kranju. Zanesljivo pa bodo nadaljnje raziskave v arhivih današnje podobe o kmečkih uporih na Gorenjskem še v mnogočem dopolnile.

Vsebinsko je razstava razdeljena na več poglavij. Uvodni panoji, na katerih je prikazano stanje in položaj podložnika v 15. in 16. stoletju, podložniška bremena ter kmečke pritožbe, nemiri in upori kmetov na loškem ozemlju 1491, imajo namen osvetliti vzroke, ki so privedli do kmečkih uporov.

Ker je bila Gorenjska samo enkrat vključena v velika kmečka uporniška dogajanja na Slovenskem in to leta 1515 v času vsesloven-

Gvidon Birola, grajski valpet-priganjač gosposočinskih podložnikov

skega kmečkega upora, je največji del razstavnega prostora namenjen prav temu uporu. V radovljiškem kotu in na freisinškem zemljiškem gospostvu s središčem v Škofji Loki sta bili pomembni žarišči upora. Poudarek je na kmečki zvezi, ki se je izoblikovala že do srede marca 1515 in je vključevala kmete s kranjskega, kamniškega, blejskega in polhograjskega sodišča ter nekatere župnije in vasi. V zvezo pa so prisilili tudi kmete iz jeseniške in nakelske soseske, tako da je štela okoli 20.000 kmetov. Predstavljen je tudi potek in konec upora in zlasti višek, ko so gorenjski kmetje sredi junija 1515. leta zavzeli gradove Brdo pri Lukovici, Rožek in Lebek ter oblegali Črnelo, Brdo pri Kranju, Zaprice in Gamberk.

V ostalih velikih uporih na slovenskih tleh, ki so že prerasli zahteve po stari pravdi s tem, da so uporniki v že izoblikovanih programih postavljali zahteve po odpravi fevdalnega družbenega reda na sploh, Gorenjska sicer ni bila pasivna, vendar upornost podložnikov ni preseгла krajevnih razsežnosti.

Tako predstavljajo na razstavi posebna poglavja upor leta 1525, ko je bilo na Gorenjskem središče kmečkih nemirov med loškimi podložniki, slovensko-hrvatski kmečki upor 1572/73, ki se je odražal na Gorenjskem v lokalnih gibanjih na loškem ozemlju, v Vele-

sovem pri Kranju in v nemirih gamberskih kmetov. Veliki upor slovenskih kmetov leta 1635 je povzročil nemir med podložnimi kmeti v Tuhinjski dolini, na Brdu pri Lukovici, v severozahodni okolici Kranja, na Bledu in na škofjeloškem gospostvu, medtem ko je upor tolminskih kmetov dobil svoje odmeve na loškem gospostvu zlasti na območju godeške županije, na Gostečem, na Pungertu in na poljanskem ozemlju.

Posebno mesto na razstavi pa je dodeljeno lokalnim kmečkim gibanjem, ki so značilna za Gorenjsko. Iz kmečkih pritožb so prerasčala v krajevne upore in so se na istem zemljiškem gospostvu pogosto tudi ponavljala. Tako si skozi stoletja sledijo kmečki nemiri na smledniškem in loškem gospostvu ter drugod zaradi povečevanja tlake in novega denarnega nadomestila robotnine namesto tlake. Na zemljiškem gospostvu Brdo pri Kranju so se med leti 1781-83 uprli podložniki Žigi Zoisu proti novi pogodbi glede tlake in robotnine.

Ugotavljamo lahko, da je bila revolucionarna upornost kmečkega razreda tudi na Gorenjskem stalno prisotna.

Izvirno gradivo o kmečkih uporih na Gorenjskem so na razstavi ponazarjale fotokopije dokumentov, ki so bili odbrani v Arhivu Slovenije in v münchenskem državnem arhivu (po že obstoječem izboru v škofjeloškem arhivu). Razstavo je dopolnjevalo 92 fotografij, predvsem preslikav lesorezov in grafik iz 16. stoletja iz del A. Bartelsa, *Der Bauer in der deutschen Vergangenheit aus dem 15-18 Jahrhundert Leipzig, 1900*; Franza Güntherja, *Der Deutsche Bauernkrieg, Berlin 1943* in drugih ter grafike gradov J. V. Valvasorja. Na dveh večjih zemljevidih pa so bili označeni vsi kraji na Gorenjskem, kjer so bili kmečki nemiri in upori.

Razstavo je likovno oblikoval Lojze Gostiša. Postavljen je bil pred dokaj težko nalogo, kajti zgolj dokumenti in fotografije, brez muzejskih eksponatov so za obiskovalce neprikladni in jih ne pritegnejo. Uspelo mu je, da je s sistematično razčlenitvijo panojev, z velikimi povečavami in z izborom detajlov dosegel likovno zaključeno celoto, ki jo je spretno povezal z zgodovinsko vsebino.

Razstavo je dopolnjevalo pet vitrin znanstvenih in leposlovnih del o kmečkih uporih, ki jih je pripravila Osrednja knjižnica iz Kranja ter 20 grafik jugoslovanskih likovnih umetnikov na temo kmečki upori, »Kervave kronike glas.«

Razstava je naletela na dober odmev javnosti, kar je dokazal tudi znaten obisk že do slej.

Majda Zontar

Sidney Sonnino, Diario 1914—1916, Bari 1972.

Antonio Salandra, Il retroscena di Versailles—Milano—Pan 1971.

Vittorio Emanuele Orlando, Memoari 1915—1919. Milano 1960. 640 str.

Alberto Monticone, La Germania e la neutralità italiana 1914—1915. Bologna 1971. 646 str.

Sidney Sonnino, Diario 1914—1916, Bari 1972. Izdajo je oskrbel in opremil z opombami prof. Pietro Pastorelli v Bariju, učenec, nato asistent M. Toscani, ki je prvi že med dvema vojnama obdelal Londonski pakt (Il patto di Londra l. c.).

Sonnino je bil zunanji minister Italije od jeseni 1914 vse do 1919. S predsednikom vlade A. Salandro je glavni tvorec Londonskega pakta, nesreče zahodnih Slovencev in istrskih Hrvatov. Vodil je zunanje ministrstvo vso vojno, še pod vlado Bosellija (1916—17), nato pod V. E. Orlandom, udeležil se zopet s Salandro in Orlandom versajske mirovne konference. Salandra—Orlando—Sonnino so ona triperesna deteljica, ki je vodila Italijo v vojni, med vojno in po njej; med vojno je Orlando 1915—1917 bil zunanji minister in se zlasti spopadal z generalisimom Cadorno po kobariškem zlomu. Iz miru v vojno do »zmage«, ali bolje, kot pravi F. Chabod, (*L'Italia contemporanea 1918—1948 l. c. s. 24*) v »krizo zmage«.

A. Salandra je bil prvi, ki je začel pisati in se tudi »izpisal«: *La neutralità italiana* je izšla že 1928; *L'Intervento* 1930 obe knjigi sta doživeli ponatise po II. svetovni vojni, pa je le prišel mladi zgodovinar Giovanni Battista Gifuni, ki je pregledal Salandrove zapiske in tajne dokumente ter nato kritično ocenil njegovo delo v *Antonio Salandra, Il retroscena di Versailles—Milano—Pan 1971*. Delo pove skrivnosti, ki jih Salandra ni izdal tako da mu ni bilo nič prav pri duši zahtevati »celo Dalmacijo«. To je proti suhozemski vojski zahtevala italijanska mornarica, admirali pa so odločali. Tudi »preveliko število Slavov« v novih mejah Italije mu ni šlo; Sonnina pa ni skrbelo ne prvo ne drugo. »Slave« je imel za »quantité negligeeable« (o tem piše že Chabod l. c., s. 22 dalje). Skratka po vseh ocenah Salandrovih del in dnevnikov bo zgodovinar našel pri njem le eno važno dejstvo: »sacro egoismo«, ki ga je oznanil kot vodilo Italiji za vojno 1915.

Ali ni Londonski pakt in Salandrovo vodilo »sacro egoismo« le precejšnjega pomena za slovensko zgodovino? Iz pakta kot di-

plomatskega dokumenta in iz Salandrove politične parole sledi, da Italija ni bila polnopravna članica antante (Francija—Rusija—Anglija). Z Londonskim paktom je postala le »zaveznica« zahodnih sil, vrsto pogodb je sklenila z njimi, ali... ves čas vojne, o tem priča tudi Sonninov dnevnik, je hodila svojo pot. Na versajski konferenci je nastopila prav tako s svojimi zahtevami, ki so šle mimo in proti Londonskemu paktu, izzvala odpor ne samo ameriškega predsednika Wilsona, temveč tudi ostalih zaveznikov. No... z novo državo jugoslovanskih narodov SHS, se je hočeš—nočeš zaradi meja morala pogajati neposredno in prišlo je do rapalske pogodbe, ki ni zadovoljila niti italijanskih napetežev.

Zdi se, da zlasti ob razlagi pomena »majniške deklaracije« iz leta 1917, ki je z naslednjo iz septembra postala ključ, da so se zgibale slovenske množice (o tem za Udetovimi študijami zlasti J. Pleterski, Prva odločitev l. c.) in je tako prišlo do svojevrstne samoodločbe. Nekateri polemični glasovi, sicer ne brez podlage, menijo, da deklaracija ni upoštevala zadosti »italijanske nevarnosti«, da je upirala svoje poglede le v zahodne sile, v antanto itd. Prav tu je neko posploševanje, ki ga rad zagreši polemični zalet: Italija ni bila članica antante, njeno zadržanje »sacro egoismo« ni imelo opore zlasti ne v Franciji pa tudi v Angliji ne; zadosti je omeniti, da je Jugoslovanski odbor tudi tu našel precej razumevanja.

Možnost izigrati Italijo je obstajala. Ali kaj, ko Slovenci takrat nismo imeli moča, politika velikega formata, kaj šele, da bi bil verziran diplomat, slovensko ljudstvo v celoti je bilo ogoljufano tako ob »sporazumu« z Beogradom (1. 12. združitev SHS) kot nato z rapalsko pogodbo.

Vittorio Emanuele Orlando (Memoari 1915—1919 Milano 1960) je pisal in izdal svoje spomine, ko smo Jugoslovani, zlasti še Slovenci, imeli opravka s posledicami druge svetovne vojne. Knjiga je šla mimo nas. Orlando je bolj inteligenčen kot Salandra; pravnik, izvrsten tudi kot advokat, kar je pokazal v sporu z generalom Cadorno po zlomu pri Kobaridu. Ta mu je hotel naprtiti krivdo za vojaški poraz z obtožbo, da ni nastopil zadosti energično proti »nevtalitom« in zlasti ne proti »socialistom«. Orlando je bil takrat notranji minister.

Salandra sam ga je v svojih tajnih zapisih ocenil kot »mirabile di attività mentale... ma anche compreso di una vanità« — občudovanja vredne razumske dejavnosti... ali obsedeno nečimern (A. Salandra, *I retroscena di Versailles l. c.*). »Vanità« bi lahko prevedli

s »slavohlepnostjo«. Zgodovinarji so kritično ocenili njegove spomine: razpisal se je o sporu s Cadorno. Ob tem bo slovenski človek našel v njegovih spominih kar dober opis zgornje soške doline, kjer je tekla italijansko-avstrijska fronta. Ali glede zunanje politike je znal molčati, čeprav je splošno znano, da se s Sonninom ni popolnoma strinjal. Znano je njegovo zadržanje glede »rimskega pakta« iz spomladi 1918, ki je bil plod zborna pod Avstrijo zatiranih narodnosti, Orlando ga je osebno odobravala, ne pa vlada, kaj šele Sonnino, za katerim so stali »italianissimi« iz »Venezia Giulia« (o tem Milica Kacin-Wohinz, Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918—1921, Maribor, 1972).

Dnevnik Sidneya Sonnina je najnovejša publikacija. Sonnino je bil od vseh najstarejši (rojen 1847, umrl 1922) ali najvažnejši akter, ki je res odločal zunanjo politiko Italije. Dnevnik je tip diplomatskega dnevnika. Kratki zapiski, dostikrat v zavutih besedah. Povsem različen od gostobesednega Salandra in svetovljansko slavohlepnega Orlanda. Čeprav iz Toscane, njegov jezik ni toskanske čistoče. Kratki stavki, bežne formulacije, kontekst moraš poznati. Gre mu za tajnost, kar je bila poteza njegove politike. Saj se nekaj časa (marec-april 1915) pogaja v vsej tajnosti z obema vojskujočima se sovražnikoma: s centralnimi silami in z antanto. Da to ni bilo »fair«? Da je bil makiavelist? No, čas je bil tak in diplomacija časa, ko so si veliki delili svet mimo in preko malih narodov, je bila temu primerna.

Nič boljša ni bila vlada »Njegovega apostolskega veličanstva«, (ki jo je podpiral Vatikan, apostolski sedež), saj je njen poslanik še čisto pred popolnim zlomom in prelomom z italijansko vlado 18. aprila 1915 (Sonnino beleži na str. 127) ob vseh ponudbah svojih ozemelj, da bi Italija ostala nevtralna (kratko naj omenim: Tridentin, goriško Furlanijo, pa avtonomni Trst, ki naj bi bil neke vrste most med Italijo in Avstrijo) ponujal po nalogu Dunaja še popoln vpliv na Albanijo, ali istočasno zahteval za monarhijo, da dobi »proste roke, kar zadeva Srbijo in ostali Balkan«.

Glede Sonnina je treba vedeti splošno znano dejstvo, da je ob izbruhu vojne 1914 bil celo mnenja, da se mora Italija kot zaveznica pridružiti Nemčiji in Avstriji; jeseni, ko postane zunanji minister, se premisli. Nikjer ne omenja, ali položaj na frontah je moral le vplivati nanj: Nemcem se pohod na Pariz ni posrečil, ob Marni so doživeli polom; res je, da so konec avgusta 1914 porazili rusko carsko vojsko ob Mazurskih jezerih (Solženicinov roman Avgust 1914 sloni na zgodovinskem prikazu), ali monarh Avstro-ogrske

je doživel hude udarce, skoraj nič manjše kot ruski car, saj so ruske sile že septembra vdrle globoko v Galicijo, v zimi 1914—15 prišle na Karpate. Še mala Srbija se je držala kar dobro.

Sonnino ne omenja vojnih dogodkov, če niso povezani z diplomatskim korakom. Osebe, ki nastopajo v dnevniku, so ministri, poslaniki, tudi še kakšen konzul, italijanski ali tuj. Zelo redki so politiki, tudi italijanski, dnevnik ne omenja ne D'Annunzia, ne Musolinija, ki sta v zimi 1915 bila glavna priganjača za vojno; nekaj tega je v opombah izdajatelja dnevnika.

Za nas Slovence bi bilo zanimivo najti nekaj o misiji Carla Gallija v Trstu januarja 1915, saj ga je poslal sam Sonnino s Salandrom, da pretipa položaj, kako bi tržaški slovenski vodilni sprejeli Italijo. (Več glej J. Pleterski, Prva odločitev Slovencev l. c., ki pravilno oceni, da gre za »prvi slučaj« v slovenski zgodovini, da se neka neavstrijska vlada obrne na Slovence same.) Sonnino tudi ne omenja, da je že jeseni 1914 sprejel tridentinskega avstrijskega poslanca De Gasperija, ki ga je, potem ko je bil v Vatikanu, obvestil, da so se na Dunaju vojaški krogi in klerikalni voditelji že sprijaznili s tem, da bo treba Italiji prepustiti Tridentin, da ostane nevtralna (glej o tem Andreotti, De Gasperi e il suo tempo in tudi Funder, Von gestern ins heute, Wien 1952).

Tudi Slovenci kot taki nismo omenjeni v dnevniku, pač pa naletimo na »Slavi« in »slavo«; oprostimo Sonninu, pred leti je florentinski prof. zgodovine Piero Pieri že zapisal, da rimski vodilni politiki in diplomati, ko so šli v vojno, niso vedeli, kje teče etnična meja v tako imenovani »Venezii Giuli«, da niso vedeli, kje so Slovaki, kaj so Ruteni (avstrijski Ukrajinci), vedeli so le za »confini naturali d'Italia«, ki naj bi bili na Triglavu in čez Snežnik...

Sicer pa dodajmo tu, da Sonnino niti Tridentina ni poznal dobro, izdajatelj dnevnika nam v opombah priobči neke »ekspertize«, bi rekli danes, ki jih je našel med papirji Sonnina in ki so mu jih izdelali njegovi eksperti. Dodati pa je treba prav glede De Gasperija še podatek, ki ga Andreotti v svoji knjigi ne omenja (glej zgoraj l. c.) 16. marca 1915, ko so že tekla pogajanja za Londonski pakt, ga je Sonnino sprejel (s 107 in 108) in zapisal: Je katoličan ali »di sentimenti italiani«. De Gasperi, ki ni bil nikdar »iredentist« in je do zadnjega vztrajal v avstrijskem parlamentu, ne da bi podvzel kakšno akcijo za priključitev Italiji, je Sonninu prikazal položaj Tridenta, branil njegovo avtonomijo, pozicijo tridentinskih katoličanov, občin, ali omenil, da se govori, da bi monarhija odstopila Tridentinsko Italiji, vendar brez dolin

Non in Fiemme, ki so »schiettamente italiane«, in to samo zato, da rešijo Bolzano-Bozen, ki je v sredi. — Pripomnimo tu, da sta obe dolini bili ladinski, zadnja je še danes vsaj »ladinsko-italijanskega mešanega narečja«, si pa želi izpod tridentinske pokrajine pod Bozen. Tu se je De Gasperi pokazal pristnega italijanskega nacionalista, ko je njegov kolega v avstrijskem parlamentu in iredentist, čeprav socialist, Battisti bil že takrat za to, da se Bozen ne priključi Italiji. Pri Salurnu naj bo meja, kjer je etnična meja nemško govorečih južnih Tirolcev. (Battisti je bil ujet kot italijanski prostovoljec in obešen 1916 v Tridentu; njegova vdova in sin sta pa še po letu 1945 branila njegovo linijo pri Salurnu. — Katoliški De Gasperi tudi ni poznal svoje Tridentinske... Sonnino beleži, da ga je zaprosil, naj mu svoje pripombe da napisane; izdajatelj dnevnika pripomni, da jih ni našel.

Iz memoarske literature istrskih in dalmatinskih iredentistov vemo, da so njihovi vodilni bili večkrat sprejeti pri Sonninu; dnevnik ne omenja niti enega. Sodim, da je Sonnino menil, da mora omeniti De Gasperija, ker je spoznal, da v Tridentu ni močne italijanske iredente kljub geslu: »Trento-Trieste«. Položaj so tam obvladovali tridentinski katoličani, ki pa jih nemški južnotirolski šovinisti niso trpeli, ker so se že v prejšnjem stoletju borili za avtonomijo Tridenta. Ob izbruhu svetovne vojne pa je avstrijska soldateska začela od kraja s pregoni; še nadškofa Endriccija so internirali.

Težko je na kratko označiti bistvene poteze Sonninovega dnevnika. Gre za njegovo politiko, ki jo moramo povzeti iz splošno znanih zgodovinskih razprav, da ga moramo razumeti. Domneva Sonninove zunanje politike je bila in s tem so se strinjali Salandra in Orlando: avstro-ogrška monarhija mora ostati ne samo kot protiutež Rusije, kar je bilo sveto tudi konservativni Angliji, marveč predvsem kot sila antislovanskega Podonavja in Balkana. Šele zadnja leta prihajajo glasovi mlajših italijanskih zgodovinarjev močno do izraza, ki vidijo v tem kratkovidnost vodilnih italijanskih mož (npr. v *Rassegna storica del risorgimento* marec 1972 -LIX št. 1., s. 112 v oceni A. Salandra, *I retroscena di Versailles* l. c., kjer govori o »največji zmoti Sonninovi in Orlando, ki je podpiral zahteve Londonskega pakta in njegovega anahronizma, da ni razumel in predvidel rojstva novih držav« ob razsulu avstro-ogrške monarhije.) Sodim, da upravičeno lahko postavimo trditev, da niso nič manj kratkovidne politike vodili angleški diplomati, ki so bili glavni akterji Londonskega pakta. Latinski sestri Italija že desetletja ni zaupala, ali tudi Anglija ne, saj je

ta bila s carsko Rusijo bolj povezana. Res je težko razumeti, kako naj bi obstala podonavska monarhija brez izhoda na morje, zlasti avstrijska polovica, saj je bila Reka »corpus separatum« pod ogrsko nadvlado. Churchill se je tega spomnil, ali šele v knjigi »Druga svetovna vojna« (slovenska izdaja s. 27). V resnici pa je monarhija sama drvela v smrt, ko je mislila, da mora z vojno reševati »južnoslovansko vprašanje« in kaznovati Srbijo, v kateri je videla glavnega pobudnika, čeprav ni bila.

Sonninov dnevnik nam prikaže dvojno taktiko, eno v pogajanjih z Dunajem, kjer se opira na VII. člen pogodbe o trozvezi, ki je bila tajna. Ta člen je na kratko povedano, na Balkanu zahteval status quo za Avstrijo in za Italijo; ob povečanju ene bi druga imela pravico do rekompenciacije.

Dnevnik omenja, da ga je po nalogu Sonnina italijanski dunajski poslanik Avarna prvič objavil 25. novembra 1914 (l. c. s. 41) avstrijskemu poslaniku Macchio ob obisku v Rimu. 27. novembra je bilo sklenjeno, da isti Avarna nastopi pri avstrijski vladi (s. 44). Iz opomb pod črto zvemo, da je to napravil šele 11. decembra 1914. Zakaj tako pozno, ne vemo. Saj pač ne gremo predaleč, če menimo, da je Sonnina vzpodbudila k temu koraku avstrijska novembrska ofenziva proti Srbiji, ki je že 2. decembra zasedla Beograd, toda v kolubarski bitki (3.—9. 12.) doživela poraz, da se je morala avstrijska vojska umakniti nazaj čez svoje meje. Ne vemo, kako je Sonnino vse to prenesel, dnevnik pa govori o neki njegovi »zaskrbljenosti«, saj nota 11. decembra zahteva rekompenciacijo za zasedbo v Srbiji, ki je že ni bilo več. Po VII. členu teko nato vsa pogajanja z Dunajem do konca, omenili smo že zgoraj, da se ga poslužuje tudi Dunaj, ko hoče Srbijo za svoje vplivno področje.

Bolj važno je to, da se v ta pogajanja neodvisno od Dunaja vključi Nemčija, ki kot Sonnino piše, že 2. decembra najavi prihod posebnega izrednega poslanika in to samega bivšega kanclerja Bülowa (1900—1909), ki je 1894 bil tri leta nemški poslanik v Rimu, kjer si je našel tudi ženo (glej Sonninov dnevnik s. 45). Sonnino upa, da bo ob koraku na Dunaju z Bülowom vprašanje »razčistil« (mettere questione netta e chiara). Tem pogajanjem daje Sonninov dnevnik precej prostora. Naj dodam, da je italijanski zgodovinar Alberto Monticone napisal obširno delo, ki upošteva vso dostopno literaturo in celo osebni arhiv Bülowa »*La Germania e la neutralità italiana 1914—1915, Bologna 1971*. Glavni akter za to, da ohrani Italijo nevtralno, ni Avstrija, temveč Nemčija; ta se trudi to doseči na račun monarhije in s precejšnjimi pritiski na Dunaj, zlasti na ostare-

lega cesarja, ki je po omenjenem Funderju (l. c.) še jeseni izjavil, da gre raje v strelne jarke, kot da kaj odstopi od svojih »dednih posestev« zlasti njemu zveste Tirolske.

Iz vsega vidimo, da je Nemčija bila zaskrbljena, če je že 2. decembra najavila Bülowa, ko se je uradni rimski korak na Dunaju izvršil šele 11. decembra. Sonnino v pogovorih in pogajanjih z Bülowom ni operiral s členom VII. Ob prvem srečanju 18. decembra (l. c. s 48-49) sam izrecno zapiše, da mu je rekel, da »vprašanje po VII. členu je manj aktualno kot pred dnevi«. Izdajatelj dnevnika nam je v aneksu (l. c. 352) priobčil zapis samega Sonnina z dnevom 18. 12., ki mu je najbrž služil kot osnova, kot vodilo za pogovore z nemškim odposlancem. Da povzamem bistveno kratko: Monarhija sloni na nacionalnem načelu. Sedaj je nemogoče pridružiti se Nemčiji in Avstriji v vojni, dežela je za nevtralnost. Toda so težave, treba je reševati ne vlade, pač pa institucije (iz vseh zapisov sledi: monarhija, parlamentarizem, red).

V dnevniku samem pa na temelju tega zapisa najdemo Sonninovo taktiko in strategijo: da Italija ostane blagohotno nevtralna do dosedanjih zaveznic, treba je pomiriti ljudstvo, da se izpolnijo nekatere italijanske nacionalne aspiracije.

a) Avstrija sama mora napraviti ponudbo; b) gre za ozemlje, ki je del monarhije, ne za prestiž na Balkanu. Sonnino ne postavlja zahtev; ta sprejme, ali ne sprejme kot nezadostno. In še c) cesarju je treba po sporazumu takoj izvršiti, italijanska vlada ne more čakati na mir in mirovne pogodbe. (Ali je vedel Sonnino, kar je Monticone razkril: »Uradni« Berlin je Dunaju prišepetal: Sprejmite... Po vojni jim vzamemo vse nazaj!) Bülow je že v dvajsetih letih po I. svetovni vojni izdal kar več zvezkov svojih spominov. Iz ocen v revijah one dobe je znano, da so ga splošno odklanjali kot domišljavca in cinika, vršil je svoje diplomatske misije v tesni povezavi z Vatikanom, ki je tudi imel interes, da Italija ostane nevtralna; ob pomoči Erzbergerja, katoliškega poslanca centra, je opravljal celo propagando za ital. nevtralnost v Italiji sami itd. Ali iz Sonninovega dnevnika izhaja, da mu ni bil kos kot diplomat: Sonnino se zapre v molk in čaka ponudb. Bülow pa govori. Že ob prvem srečanju (18. 12. s. 50) se baha, da so ruske ofenzivne sile »completamente brisee«; 28. 12. (s 54) sam napelje na italijanski: »Trento-Trieste« in meni, da Italija vendar ne sme zahtevati Trsta, saj ga monarhija smatra za »svoja pljuča...« Sonnino mu »namigne na šibko stran italijanske meje«, mimogede, da so »nekateri, ki hočejo Trst napraviti za svobodno, avtonomno mesto...« Bülow pa je

rekel, pravi Sonnino, da je nemogoče doseči kaj podobnega od Avstrije.

Sonnino se je od vsega začetka zavedal, kar je hotel; tudi tezo Bülowa je priznal: Med Italijo in Avstrijo je možno le eno: ali prijateljska zveza ali vojna.

Moramo pa tu omeniti že omenjeni aneks s strani 352, ki je bil njemu vodilo. Tam za že omenjenim stoje še naslednje besede:

Rivaliteta in lokalno nezaupanje nasproti »Slavu« — Slovanu se žal sprevrčata v sovražstvo nasproti Nemcu, ki tega brani in podpira; s tem trpi škodo pri (italijanskem dotedaj) javnem mnenju simpatija do Avstrije in do Nemčije, s katero ni nasprotij.

Sonninov dnevnik je kratek, diplomatski, omenili smo že Bülowo bahanje, kako je bila ruska ofenzivna sila razbita... Tu imamo pa Sonninovo »karto« nakazano, ki jo je hotel igrati: Slave. Bili smo prav Slovenci, Goriške—Trsta in Hrvati Istre, za katere sta Sonnino in Bülow igrala. Znašla sta se na isti antislovanski liniji. Priznati pa je treba, da ne Nemčija, ne Avstrija nista popustili v zahtevi po Gorici in Trstu, ne zato, ker so jih imeli za »slovenski«, vsaj za Gorico Sonnino to trdi (5. maj 1915 s 137), pač pa avstrijski, potrebni tudi veliki Nemčiji kot oporišči mostu do Adrije.

S tem lahko zaključimo svoje podatke iz Sonninovega dnevnika; navedeni so tisti, ki zadevajo naš narod. Pogajanja z Bülowom in z Avstrijo so tekla vse do začetka maja. Sonnino je pa že 1. marca (pismo Salandru) začel svoje stike z Anglijo, že 3. marca 1915 je postavil svoje zahteve. Tudi o pogajanjih z Londonski pakt nimajo kaj posebnega, cesar bi že ne vedeli.

Ob koncu se pa moram dotakniti še glavnega nasprotnika Sonninove politike, nevtralista Giolittija. Iz njegovih spominov vemo, da je ta liberalni državnik bil mnenja, da je Italija še mlada država, 40 let, odkar je združena, da je svetovna vojna zanjo prenevarna preizkušnja. Znano je (Monticone l. c. o tem), da je posredno Bülowove napore odobral. Sam posegel javno vmes, ko je v »Tribuni« 2. februarja 1915 priobčil pismo na italijanskega publicista C. Peano, da se »da marsikaj («perecchio») doseči z nevtralnostjo«. Že isti dan je Sonnino beležil v dnevniku (s 82): Če to izrečeš, bo bolj težko doseči cilj, ker samo nevarnost nasprotnega (beri: vojne — opomba) zamore dobiti koncesije«. Sonnino pove zadosti: igral se je z ognjem, hotel pa svoje diplomatske napore zakriti v strogo »tajnost«.

Naj dodam iz Monticoneja (l. c.): Giolitti je v zadnjih ponudbah monarhije videl svoj »parecchio« izpolnjen in bi jih sprejel, če prav je tudi on imel velik strah pred »Slavi«.

»Tajnost« Londonskega pakta je šla tako daleč, da je Giolitti in celo Orlando (Memorie 1. c. 337), ki je bil minister, zapisal, da Londonskega pakta nista poznala... Iz vsega objavljenega lahko rečemo: Pakta, celotnega dokumenta, kjer so zelo šibke točke gospodarska in finančna vprašanja itd., pa še izključitev Vatikana od mirovnih pogajanj gotovo ali (o tem je Monticone 1. c. zelo jasn) za teritorialne aspiracije — koncesije pakta so gotovo vedeli; še v javnost, v časopisje je po »tajnih« kanalih prodrlo. Večji avstrijski, nemški časopisi so pisali o tem.

Razumljivo bo Sonninov dnevnik zanimal tiste, ki se ubadajo s splošno jugoslovansko zgodovino. Odnosi s Srbijo so večkrat omenjeni; zlasti še nje drezanje v Albanijo jezi Sonnina. Jezi ga 1915, da srbska vojska ne gre istočasno kot italijanska v ofenzivo... Zaskrbljen pa je ob nje umiku čez albanske gore (v zimi 1915-16). V »Kroniko« ne sodi.

Ivo Juvancić

Kmečki panti na Slovenskem. Razprave in katalog dokumentov. (Uredila Bogo Grafenauer in Branko Reisp.) Ljubljana 1973. 203 str.

Branko Reisp: Podobe iz kmečkih puntov. Ljubljana 1973. 46 str.

Obe publikaciji, o katerih je govor, sta izšli ob otvoritvi razstave o kmečkih uporih na Slovenskem (marca 1973 v Arkadah) in sta v celoti posvečeni 500-letnici začetka kmečkih uporov na Slovenskem in 400-letnici velikega slovensko-hrvatskega kmečkega punta ter pomenita pomemben prispevek slovenske znanosti temu jubileju.

Publikacija *Kmečki panti na Slovenskem*, ki je izšla kot 13. zvezek Situle, publikacije Narodnega muzeja v Ljubljani, obsega v svojem prvem delu pet razprav, ki so bile z izjemo razprave F. Tancika v skrajšani obliki prebrane na letošnjem februarjem simpoziju o hrvatsko-slovenskem kmečkem uporu 1572/73 v Stubiških Toplicah. Bogo Grafenauer v razpravi *Razvoj programa slovenskih kmečkih uporov od 1473 do 1573* razčlenjuje uporniške programe in njihove koncepte glede družbene ureditve, razen tega skuša pokazati tudi, »v kakšnem razmerju sta si teorija in praksa velikih kmečkih uporov 15. in 16. stoletja v slovenskih deželah«. Ko govori o začetkih uporov pri nas, naglašja, da niso nastajali le zaradi stiske, ki so jo kmetom povzročali graščakovo prelaganje reševanja splošne krize na kmetova ramena, vojske in z njimi zvezani novi davki, temveč je bilo pomembno gibal tudi kmečka težnja po novih pravicah, kar je verjetno nastalo v

alpskem svetu pod vplivom švicarskega in tirolskega zgleda; svoje pa so prispevali tudi turški vpadi. Tako se je koroški kmečki punt leta 1478 pričel v znamenju tipičnih zahtev po stari pravdi, kot organizacijska oblika pa mu je služila kmečka zveza, ustanovljena proti turški nevarnosti. Vključevala je poleg kmetov še podeželske obrtnike in rudarje in delno našla odmev v mestih. Grafenauer pokaže nagel razvoj kmečkih načrtov v okviru te zveze, ki je hotela zamenjati fevdalno oblast s svojo, zahtevala pravico do odločanja o davkih, sodstvo na podeželju ipd. Že slovenski upor 1515 ni več samo gibanje za »staro pravdo«, ampak kaže kmetove težnje po lastnem deležu pri javni oblasti v deželi in ne le težnje po omejitvi, ampak celo po odstranitvi zemljiškega gospostva in odpravi vseh bremen. Avtor meni, da je idejna dozorelost slovensko-hrvatskega upora 1572/73 zvezana zlasti s predzgodovino prejšnjih slovenskih uporov. Vendar pa v zvezi s tem uporom zavrača nekatere teze hrvatskega historika Adamčeka, ki npr. razlikuje med programom vodstva in programom množice in ki podobno kakor sovjetski zgodovinar Bromelj razlaga »Kaiserliche stell« s cesarskim prestolom bodočega kmečkega kralja v samostojni kmečki državi. Grafenauer piše, da so uporniki sicer hoteli ustanoviti novo državno telo in novo deželo med Zagrebom in morjem z namestništvom kot vrhovnim organom uporniškega bratstva oziroma zveze, ki bi pa priznavalo vrhovno cesarsko oblast, vendar oblika podrejenosti ni jasna. Obenem Grafenauer opozarja na sorodnost koncepcij puntarskega programa in programa OF. Ob koncu sta dodana časovni pregled kmečkih uporov na Slovenskem in pregled kmečkih uporov po slovenskih krajih.

Razprava Pavla Blaznika *Razvoj fevdalne rente v slovenskih pokrajinah do 16. stoletja* pokaže, kako je prodiranje denarnega gospodarstva od 13. stoletja dalje pospeševalo spreminjanje tlake v denarne obveznosti. Ta proces pa je zaradi različnih potreb gospodarstev zajel slovensko ozemlje precej neenakomerno. Naturalna renta je prevladovala zlasti tam, kjer ni bilo mestnih tržišč; ta oblika je prijala tudi gospostvom s številno družino (npr. samostanom), prav tako tistim z dobro organizirano trgovino, nasprotno pa so zadolžena gospostva dajala prednost denarnim dajatvam. Avtor opozarja, da so proti koncu srednjega veka zaradi razvrednotenja denarja denarne dajatve postajale vse manj enakovredne prvotnim dajatvam v naravi. Zelo natančno prikaže razvoj posameznih dajatev, kot so odvetščina, gorščina, desetina itd. in meni, da so bili podložniki močno izpostavljeni samovolji fevdalcev posebno pri poravnavanju občasnih obveznosti, ki niso bi-

le vpisane v urbarjih. Opozarja, da je desetina s prevlado denarnega gospodarstva dobivala funkcijo rente in je vse bolj postajala predmet kupčij. Podložnika so vedno bolj težile tudi dajatve, ki jih je nalagala dežela, vse to pa je povečalo nezadovoljstvo.

Gestrinova razprava o kmečki trgovini kot ozadju kmečkih uporov prinaša mnogo novih konkretnih podatkov o razširjenosti kmečke trgovine na Slovenskem. Poudarja, da je v obdobju kmečkih uporov kmečka trgovina že zajela vse habsburške dežele, vendar ne povsod enako, bolj je bila razširjena na Kranjskem in Primorskem kakor na Koroškem in Štajerskem. V neagrarno dejavnost, posebno v trgovanje so kmeta silile povečane denarne dajatve. Gestrin je prepričan, da je bila kmečka trgovina po množini blaga vsaj tolikšna, če ne znatno večja od poklicne, meščanske trgovine in da je bila tudi eden od dejavnikov, ki so vplivali na gospodarsko, družbeno in etnično povezovanje slovenskih dežel, s čimer avtor povezuje tudi razširjenost posameznih uporov na Slovenskem.

Prispevek Ferdinanda Tancika *Vojna stroka* v obdobju od leta 1500 do 1650 je razprava širšega značaja, govori na splošno o vojskovodstvu, strategiji, deželnih najemnikih, pehotni taktiki in orožju, konjenici, topništvu, obrambnem sistemu, oskrbovanju vojska ipd. ter se ob problemih, ki so splošni, zadrži tudi ob razmerah v slovenskih deželah, posebej ob orožju slovenskega kmeta. Razprava je nedvomno zelo tehtna; ob koncu je dodan seznam literature; škoda le, da ne dokumentira posameznih ugotovitev s citati.

V marsičem mnogo novega in zanimivega prinaša študija Jožeta Pogačnika *Kmečki upor 1572/73* kot slovenski književni motiv. Ta tema doslej še ni bila kompleksno obravnavana, čeprav v literarni obliki slovensko-hrvatski kmečki upor dokaj pogosto nastopa. Avtor razlikuje nekako tri obdobja prikazovanja te motivike. Problem kmečkih puntov je pritegnil pozornost reformacije. Pri tem je zanimiva Pogačnikova misel, da Lutrova obsodba uporov, ki je splošno znana, ni isto kot Trubarjeva, saj najde Trubar vendarle besede usmiljenja in išče nekakšno rešitev. Drugi val obravnave te tematike se je sprožil v 19. stoletju, ko je dobila etične, socialnopolitične in narodnostne naloge (zanimivo je opisano Levstikovo stališče do upora). Medtem pa so šli pisci 20. stoletja še korak dalje, saj so pokazali socialno (razredno) bistvo upora. Avtor zaključuje, da je ne glede na pomanjkljivosti bil kmečki upor 1572/73 kot slovenski književni motiv konstruktivni del slovstvene zavesti in prakse. Z obdelavo te teme so pisci hranili uporniška razpoloženja, plemenitili etično zavest in usmerjali politično dozorevanje naroda.

Skrbno urejena publikacija prinaša v drugem delu katalog dokumentov, ki je obenem vodnik po razstavi dokumentov v Arkadah, a je hkrati še več, saj gre za izdajo virov o kmečkih uporih na Slovenskem od 15. stoletja do 1848, kar smo doslej v slovenskem zgodovinopisju pogrešali. Skupaj je objavljeno 75 regestov, od tega 57 prvokrat. Posebna vrednost je v skrbni navedbi provenience in v celotni objavi tistih dokumentov, ki doslej niso bili objavljeni, takih je kar 39, med njimi so posebej zanimivi tisti za upor leta 1635. Regeste so napisali in priloge transkribirali sodelavci Arhiva Slovenije Janez Kos, Ivan Nemanič, Peter Ribnikar, Majda Smole, Ema Umek in dr. Marija Verbič; regeste, ki zadevajo koroški kmečki upor leta 1478 pa je pripravil Božo Otorepec.

Reispova publikacija *Podobe iz kmečkih puntov* je izšla kot razstavni katalog Narodnega muzeja in je vodnik po zgodovinski razstavi v Arkadah. Besedilo, ki zajema obdobje od začetkov kmečkega uporništva na Koroškem 1473, opiše vzroke, dogajanja, cilje in posledice puntov v letih 1478, 1515, 1572/73, 1635 in 1713 ter je pisano jasno in natančno s sklepom ob koncu vsakega od navedenih uporov. Oblikovano pa je tako, da povečano rabi kot tekst razstave. Posebej zanimiva je primerjava razširjenosti (velikost ozemlja in število udeležencev) in trajanja posameznih uporov. Poleg besedila so v katalogu še fotografije kmečkih in najemniških vojska, zemljevidi sodobnikov, slike krajev in gradov, ki so bili na kakršenkoli način vključeni v takratna doganja. Kakor je že razstava sama pokazala visoko kvaliteto in dovršenost v vseh pogledih, tako lahko to trdimo še toliko bolj za omenjeno publikacijo, ki je poleg vsega pisana tudi zelo prijetno in poučno in bo prav gotovo dober pripomoček našim pedagogom, zanimiva pa tudi za širšo javnost.

Olga Janša

J. Klemenc — V. Kolšek — P. Petru: Antične grobnice v Šempetru; Katalogi in monografije 9, Ljubljana 1972.

Pričujoči zvezek v tej seriji je monografija o enem izmed največjih povojnih arheoloških odkritij na Slovenskem. Knjiga je izšla prav ob 20-letnici pričetka arheoloških raziskav v Šempetru v Savinjski dolini.

Temelj za zbrano gradivo sloni predvsem na zapuščini pokojnega profesorja in vodje raziskovanj dr. J. Klemenca. Z njim se njegova učenca tudi oddolžujeta svojemu nekdanjemu učitelju in mentorju.

V delo nas po uvodu, kjer so naštetja nekatera splošnejša merila, ki so vodila oba snovatelja pri pripravi in izdaji tega dela,

popelje krajši topografski oris (Vera Kolšek) doslej znanih arheoloških najdišč Šempetra in njegovega zaledja. Na podlagi tega je mogoče sklepati o pomembnosti opisanega dolinskega področja že v prazgodovinskem času, ko je po dolini od severa proti jugu vodila jantarjeva cesta. V antičnem času ta prometna žila še pridobi na svoji pomembnosti in postane ena izmed glavnih zvez med Donavo in matično italško deželo. Ob njej se zvrsti na naših tleh vrsta pomembnih mest: Longaticum, Nauportus, Emona, Celeia, Poetovio itd.

V okolici Šempetra so tedaj zaživela večja ali manjša naselja, posebno pozornost pa zasluži Ločica, kjer je bil vojaški tabor II. italške legije, ki je igral pomembno vlogo v času markomanskih vojn (druga pol. drugega stoletja). To območje se je sprva vključevalo v oblast noriškega kraljestva, oziroma od leta 16 po n. št. dalje v sklop rimskega imperija. Leta 46 dobi naziv provinca Norik, sicer pa je teritorij sedaj podložen v upravnem smislu municipiju Celeji in doživi ponovno spremembo šele v Dioklecianovem času, ko preide v Noricum mediteraneum.

V drugem poglavju (P. Petru) je podan potek izkopavanj z nakazano problematiko, ki se pojavlja ob takih raziskovanjih. Tu se je treba prav posebno ozirati na dejstvo, da se je raziskovanje opravljalo na področju nekdanje rečne struge, v kateri so ležali posamezni arhitektonski členi grobnic. Ob tem je treba omeniti še zelo zanimivo zamisel, da so bili že takoj ob raziskavah izdelani miniaturni mavčni odlitki posameznih najdenih kosov (v razmerju 1:10), ki so omogočali poskusna sestavljanja že ob odkopavanjih in so dali prve predstave o nekdanjem videzu posameznih grobnic. Iz prvih takih rekonstrukcij so izhajala tudi prizadevanja, ki so omogočila nadaljnje delo in prezentacijo.

V nadaljevanju našteva avtor nekaj osnovnih podatkov o štirih, danes prezentiranih grobnicah, na podlagi katerih je mogoče dati poleg časovne opredelitve posameznega spomenika tudi njegov vsebinski prikaz likovnih in okrasnih stvaritev oz. upodobitev.

V čas Klavdija—Nerona bi spadal Vindonijev spomenik, ki je tudi med najboljše ohranjenimi v Šempetru. Iz začetka drugega stoletja, to je iz obdobja razcveta klasike v provincialnih deželah, izvirata grobnici družine Ennijev in Sp. Prisciana. Najmlajša od vseh prezentiranih je grobnica Sp. Sekundiana, ki se od prejšnjih močno razlikuje tako po svoji arhitektonski zasnovi kot v tipološkem pogledu. Pripada začetku III. stoletja, ko zaide blesk nekdanjega razkošja in se pojavi čas pomanjkanja.

Vsebinska podoba vseh štirih grobnic je po svojem likovnem izrazu posameznih členov

(statue, reliefi, okrasni členi itd.), ki spomenik sestavljajo, izredno bogata oziroma pestra. V celotni arhitektonski zasnovi posameznih grobnic je mogoče opazovati harmonijo skladnosti arhitektonskih členov in podreditev njihove funkcionalnosti celotni arhitektonski zasnovi, ne da bi bil s tem ogrožen prikaz specifičnosti duha dobe. Ob tem pa je treba poudariti še dominantno pozicijo spomenikov na prvotni lokaciji.

Analogije za te spomenike je mogoče iskati v bližnjih deželah, tako na Hrvaškem, v Avstriji in na Madžarski.

Seveda so našli še več drugih različnih kosov, od katerih je nekatere moč pripisati še trem grobničnim celotam. Vendar pa teh zaradi nezadostnega poznavanja gradiva ni mogoče rekonstruirati.

Zadnja raziskovanja (1964-66) v bližini teh odkritij so dala nekaj zanimivih podatkov, ki nam omogočajo vpogled v nekdanje stanje pokopališča z vsemi njegovimi razporeditvami po posameznih parcelah, kjer so se med bogate grobne spomenike vrivali tudi siromašnejši grobovi v pepelnicah.

V poglavju »Dokumentacija rekonstrukcije« je V. Kolšek našela osnovna vodila na arhitektonskih členih (vdolbine, znamenja itd.), ki so omogočala sestavo omenjenih štirih grobnic. Pri obravnavi vsake grobnice navaja tudi število in sestavo členov z vsemi posebnostmi, ki jih je bilo mogoče opaziti na posameznem kosu.

Pred kataloškim pregledom vseh najdenih arhitektonskih in drugih členov je zanimivo tudi poglavje o spomeniško varstvenih načelih za obnovo šempetrskih spomenikov (P. Petru). Avtor podaja nekaj osnovnih izhodišč, ki so opravičila tak način rekonstrukcije, ki se sicer ne sklada v celoti z obstoječimi spomeniško varstvenimi načeli. Pri razlagi izhaja iz stališča, da je pri takem pristopu treba iskati oporo že v pojmovanju spomenika antičnega človeka, v njegovem načinu oskrbovanja in obnavljanja. Tak objekt je deloval na človeka kot spomenik šele v vsej svoji celovitosti in po oceni njegove likovne vrednosti.

Zato se k istemu načelu zateka tudi avtor, ki poudarja, da samo kot arhitektonska celota prezentiran spomenik izraža tako likovno kot vsebinsko celino. Za tak način predstavitve pa govori tudi dejstvo, da se je našla glavna arhitektonskih kosov, oziroma, da se je bilo dokončevanje treba posluževati le v minimalnih mejah. Zato bi bilo razdvajanje oz. puščanje spomenika v nesestavljeni celoti težko opravičljivo.

Seveda je za prezentacijo služila še vrsta drugih podatkov, ki so omogočili natančnost obstoječe predstavitve, čeprav se je ekipa pogosto srečavala z vrsto težav, saj so bili po-

samezni kosi različno dobro ohranjeni itd. V pomoč so jim služile tudi petrografske analize. Končno je mogoče danes ugotoviti, da tak način prezentacije opravičuje tudi manjša ogroženost pred atmosferilijami. Zaradi slabe ohranjenosti so morali ponekod zamenjati posamezne člene z novimi, ki pa so izdelani v smislu konservatorskega kanona in ne zahajajo v posnemanje klasicističnih obdelav, tako da jih že po videzu lahko ločimo od originalov.

Spomeniki so postavljeni na območju, kjer so bili izkopani in so po načrtu arhitekta J. Černigoja vključeni v nov milje, ki ga je z zeleno zaveso in parkovno ureditvijo ločil od ostalega okolja, vendar dopustil obiskovalcu dokaj intimnega vzdušja, ki je primerno za tako spomeniško območje.

Katalogu sledi še pregled doslej izšle literature, nemški povzetek in bogato slikovno (risbe in fotografije, nekaj jih je podanih že med tekstom) gradivo.

Pričujejoče delo je v bistvu le torso dosedanjega poznavanja šempetrskih ostalin. Seveda pa pomeni istočasno osnovo za vsako nadaljnjo obravnavo, saj je popolnoma logično, da zahteva taka spomeniška vrednota, da bi zaživela v vsej svoji popolnosti, še vrsto različnih študij in obdelav, tako po likovno-umetnostni, historično-sociološki strani ter še marsikatero drugo dopolnilno interpretacijo. Ne nazadnje bo na podlagi celotnostnih obravnav mogoče dati tudi preprostejšemu človeku za njegov miselni krog primerno izdajo, ki jo po navadi pri takih spomeniških ostalinah zelo pogrešamo.

Marijan Slabe

Ferdo Gestrin, Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem. Viri za zgodovino Slovencev, knjiga peta. Izdala Slovenska akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani. V Ljubljani 1972.

Ni dvoma, da nam je Gestrin že s svojo Trgovino slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja, Ljubljana 1965, odprl novo stran glede znanja o našem srednjem veku. Pri tem mislimo predvsem na zgodovino trgovanja in pomorstva ter denarstva, na organizacijo trgovskih podjetij in podobno. Obdelal je torej enega izmed temeljnih vidikov neagrarnega gospodarskega življenja, iz katerega so se sčasoma razvile druge vodilne oblike, na primer akumulacija kapitala, založništvo in podobno.

Avtorjevo drugo zajetno, 490 strani obsegajoče delo o mitninskih knjigah sega po svoje še bolj v osnovo trgovanja, tokrat tudi z drugega zornega kota. Gre za analizo podatkov, ki jih daje dnevno delo mitninskih oziroma carinskih uradnikov v določenih časovnih odsekih. Ti podatki nam ne dokumen-

tirajo samo oseb, ki so tvorile oziroma trgovale prek določene mitninske postaje, ampak tudi vrsto blaga, njegovo količino, višino plačane mitnine itd. Vrednost mitninskih knjig za proučevanje zgodovine trgovanja je velika že sama po sebi, glede na dejstvo, da analizirane knjige pripadajo 16. in 17. stoletju in da se jih je ohranilo le malo, je pa vrednost, da, dragocenost toliko večja.

Iz ene prave mitninske knjige (Bača, 1536) in devetih tako imenovanih carinskih knjig raznih vrst (Reka, 1527-1631), ki vsebujejo zgolj ime in priimek trgovca, vrsto in količino blaga ter višino pristojbine, je znal avtor izluščiti toliko pomembnih podatkov, da je mogel dati z njihovo pomočjo zaokroženo podobo o organizaciji in poslovanju mitninskih uradov, o obsegu trgovanja (mišljena je ozemeljska razprostranjenost tistih trgovcev, ki so gravitirali k določenemu mitninskemu uradu, pa tudi količinska izmera je vsakokrat navedena), o takratnih merah in utežih, o valutnih relacijah in podobno.

S tem je pisec opravil ne samo znanstveno-težiško delo, ampak tudi nadvse pomembno pionirsko delo. Če pa bo razpravo nadaljeval in jo raztegnil vsaj še čez vso prvo polovico 18. stoletja, bomo vsaj v orisu lahko zasledovali krivuljo konjunktur in recesij v naši trgovski zgodovini, vse valutne spremembe in tudi fiskalno politiko države. Tako se bo sama po sebi potrdila Gestrinova misel, da se že skozi stoletja kaže Jadransko morje kot zelo široka reka, katere bregova se trgovsko pa tudi industrijsko in rudarsko primerno dobro dopolnjujeta in da je smer trgovine Slovenija — zahodne dežele morda celo pomembnejša od smeri Slovenija — severne dežele.

Jože Sorn

Slavko Kremenšek: »Slovensko študentovsko gibanje 1919—1941«, Lj., Inštitut za zgodovino delavskega gibanja in Mladinska knjiga 1972, 475 str. + 92 str. slikovnih prilog.

Knjiga dr. Slavka Kremenška o slovenskem študentovskem gibanju med obema vojnama je ena prvih zgodovinskih študij o specifičnem problemu slovenskega družbenopolitičnega razvoja v tem času in sploh prvo monografsko delo o pretekli politični dejavnosti slovenskih študentov. V razdobju, ki ga delo obravnava in ga ocenjuje avtor kot »enega najbolj zapletenih obdobjev slovenske politične zgodovine«, so bili študentje pomemben politični dejavnik, s katerim so morale obstoječe politične sile računati in so ga zato poizkušale pridobiti zase. Idejno-politična razcepljenost slovenskega prostora je tako odmevala tudi v študentskih vrstah (od tod Kremenškova ugotovitev, da je dogajanje v tedanjem študentskem gibanju »slovensko

politično življenje v malem«). Čeprav to seveda ne pomeni — kar avtor večkrat posebej naglašaja in potrjuje njegova knjiga kot celota —, da je bilo dogajanje med študenti le mehaničen odziv na dogajanje v širšem političnem prostoru. S svojo dejavnostjo, ki je pogosto daleč preseгла okvire študentske in univerzitetne problematike, so se študentje ne le aktivno vključevali, pač pa ustvarjalno in originalno posegali v tedanje slovensko in jugoslovansko politično življenje.

Knjiga je napisana na osnovi originalnega zgodovinskega gradiva, saj doslej študentsko gibanje v slovenskem zgodovinopisju še ni bilo deležno posebne pozornosti, in je v marsikaterem pogledu pionirsko delo. Prav iskanje ustreznih virov pa je avtorju povzročalo največje težave. Za vrsto društev, klubov in neformalnih idejno-političnih skupin sploh ni primarnega gradiva — arhivalij.

Večino ohranjenega arhivskega gradiva posameznih študentskih organizacij kot arhivalij, ki so s študentskim gibanjem v najneposrednejši zvezi, je Kremenšek našel v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani, Arhivu Slovenije in Zgodovinskem arhivu CK ZKS, oprl pa se je še predvsem na časopisno in publicistično gradivo ter arhivske fonde nekdanjih državnih in javnopравnih institucij. Ob posameznih problemih se je nato posvetoval še z več kot 65 aktivnimi udeleženci tedanjega študentskega političnega življenja in s pomočjo njihovih pričevanj premostil vrzeli v gradivu. Kljub množici pozitivnih podatkov pa je besedilo napisano tekoče in nevsiljivo. Razdeljeno je v sedem poglavij. Prvo med njimi pokaže na korenine študentskega gibanja v slovenskem političnem življenju 1848-1918, ostalih šest (V domovino, Iskanje novih poti, Upor, Združenje in polarizacija sil, Na predvečer vojne) pa predstavlja zaključena obdobja njegovega razvoja v obravnavanem času. Knjiga je v celoti grajena jasno in pregledno, ob koncu vsakega poglavja so v kratkem povzetku strnjene njegove glavne ugotovitve, povzetek (v slovenščini in francoščini) pa ima tudi delo kot celota. Neposrednim vrednostnim ocenam, ki bi lahko izzvenele poenostavljajoče in nasilno, se je avtor izognil in prepustil dejstvom, da govore sama zase.

Dejavnost posameznih študentskih društev in idejno političnih skupin raziskuje Kremenšek tako z vidika njihovih različnih idejno-političnih izhodišč in njihove navezanosti na enega izmed treh idejno-političnih taborov na Slovenskem, kot njihovih konkretnih akcij in pobud. Zato podrobno prikaže različna študentska društva in skupine v posameznih obdobjih in obširno obravnava najrazličnejše študentske nastope ob aktualnih družbeno-političnih dogodkih, njihova stališča in po-

bude pri iskanju rešitev nacionalnih, socialnih in gospodarskih nasprotij, obenem pa tudi njihovo prizadevanje za izboljšanje študentskega materialnega položaja, akcije za ohranitev in izpopolnitev slovenske univerze, univerzitetno avtonomijo, gradnjo univerzitetne knjižnice itd. Posebej opozarja še na strokovne in lokalne študentske klube, se ustavlja pri aktivnosti slovenskih študentov na univerzah zunaj Ljubljane (Zagreb, Beograd, Dunaj, Praga), kolikor dopušča gradivo, pa pokaže tudi na socialno strukturo študentov univerze in značilnosti socialne podobe po posameznih političnih taborih.

V središču pozornosti Kremenškove raziskave pa so predvsem idejno-politične razsežnosti študentskega gibanja, intelektualni in idejno politični profili posameznih skupin in njihova programska izhodišča, zblíževanja, razhajanja in razprave tako med skupinami kot v skupinah samih. Nekatere med temi razpravami, posebno v drugi polovici tridesetih let so presegle ožji slovenski in jugoslovanski politični okvir in se usmerjale k tedaj perečim problemom mednarodnega političnega razvoja, odnosov v mednarodnem čelavskem gibanju in Kominterni. S podrobnim prikazom posameznih društev in idejno-političnih skupin vseh treh idejno političnih taborov in njihove praktične politične dejavnosti v vsem času od ustanovitve slovenske univerze v Ljubljani do koncentracije sil v dva sicer heterogena, a izrazito nasprotna tabora ob začetku vojne, pa je avtor opozoril na njihovo objektivno mesto v gibanju kot celoti in deloma popravil nekatere preveč splošne ocene, ki so ostale še iz časa neposrednih političnih soočenj.

Kremenškovo »Slovensko študentsko gibanje 1918-1941« je torej dokumentirano napisano delo, ki sledi iskanja, pobude in politično aktivnost več generacij slovenske inteligence v času njihovega dozorevanja in diferenciacije, prav tistih generacij, ki so se s svojim naprednim delom priključile revolucionarnemu gibanju in pomenile nepogrešljiv člen v narodno-osvobodilnem boju. Mislim, da je knjiga zanimiva za najširši krog bralcev, predvsem pa bi morala pritegniti mlade ljudi in študente, saj raziskuje idejno-politična razhajanja in razprave med njihovimi vrstniki v obdobju med obema vojnama, opozarja na tedanje študentske stanovske, študijske in družbeno-politične zahteve, obenem pa razkriva razsežnosti njihovih reformnih prizadevanj in razmišljanj o možnosti nadaljnega nacionalnega in družbeno-političnega razvoja slovenskega prostora, ki utegnejo biti še danes zanimiva.

Knjiga je bila nagrajena z nagrado sklada Borisa Kidriča in Levstikovo nagrado založbe Mladinska knjiga.

Peter Vodopivec

Josip Smodlaka, »Partizanski dnevnik«, Beograd, Nolit 1972, 299 str.

Pred nami je delo, ki bi ga zgodovinarji imenovali »sekundarni vir za proučevanje jugoslovanske diplomatske zgodovine v letih od septembra 1943 do aprila 1945.« Gre za, v zadnjih letih toliko priljubljeno zvrst pisanja, spomine, ki so to pot pisani v obliki dnevnika. Napisal jih je dr. Josip Smodlaka, Dalmatinec, advokat, ljudski poslanec v Dalmatinskem saboru in dunajskem parlamentu za časa Avstro-Ogrske, politični delavec napredne smeri in udeleženec mirovne konference v Parizu 1919. Med obema vojnama je bil Smodlaka do šestojanuarske diktature leta 1929 v diplomatski službi, potem pa se je vrnil v Jugoslavijo in do druge svetovne vojne deloval kot publicist.

Že v začetku vojne se je pridružil NOB in postal član ZAVNOH in AVNOJ. Po drugem zasedanju AVNOJ v Jajcu je bil imenovan za poverjenika za zunanje zadeve pri NKOJ in v tej funkciji, s soglasjem maršala Tita, imel svojo rezidenco v Cozzani pri Bariju. Njegovo življenje in delovanje od tega časa dalje je tudi vsebina knjige.

V odlomkih je bila knjiga objavljena že v jugoslovanskem časopisju (npr. v Delu in Politiki leta 1972), toda kljub temu nam šele to delo daje zaključeno celoto. Dnevnik se začne takoj po kapitulaciji Italije in v začetku nemškega prodiranja ter zasedanja bivše italijanske okupacijske cone v Dalmaciji. Takrat je moral Smodlaka kot predsednik ilegalnega NOO v Splitu bežati, saj je tik pred zasedbo mesta, skupaj s komandantom Splita, izdal proglas prebivalstvu, naj daje vso podporo narodnoosvobodilni vojski in ljudski oblasti. V 74. letu starosti se je umikal pred Nemci najprej v zaledje Splita, nato z otoka na otok in končno prispel v Italijo, v Bari, ki so ga že zasedle zavezniške okupacijske enote. Od tod je začel svoje diplomatske akcije, ki so za nas najbolj zanimive ravno ob vprašanjih naše zahodne meje. Zato je eno najbolj zanimivih poglavij knjige prav gotovo čas, ko je bil avtor član Mediteranske komisije in od konca leta 1944 (17. novembra) predsednik delegacije pri Posvetovalnem svetu za Italijo v Rimu. Čeprav je bil ta svet samo konsultativno telo, kate-rega odločitve zavezniški komandant ni bil dolžan izpolnjevati, je bila naša delegacija v tem svetu prvo mednarodno priznано predstavništvo nove Jugoslavije. Prav dogajanja v tem svetu so bila doslej v zgodovino-pisju

manj znana in nam zato Smodlaka prinaša v svojem dnevniku marsikaj novega. Še jasnejša slika tega obdobja pa se nam pokaže, če ob Smodlakovih spominih upoštevamo še dognanja dr. Dušana Bibra, ki je delal na britanskih arhivih iz tega obdobja in jih objavljajl v zagrebškem VUS (Vjesnik u Srijedu) od novembra 1972 dalje.

Ob delovanju dr. Smodlake za nove jugoslovanske meje z Italijo in Avstrijo naj posebej omenimo pogovora, ki ju opisuje v knjigi. Oba je imel z Edvardom Kardeljem. Med drugim se je pogovarjal tudi o usodi severnih mej ali bolje Koroške. 18. junija 1944 je v dnevnik zapisal: »Sinoči po večerji smo v Ženeglavi (otok Vis op. p.) s tovarišema Kardeljem in Kocbekom dolgo razpravljali o naših zahtevah pri razmejitvi z Italijo. Strinjamo se, da bomo vztrajali pri zahtevi, naj dolina Soče, Trst in Istra pridejo k Jugoslaviji in da je Trstu treba dati staro municipalno avtonomijo s svobodno rabo italijanskega jezika. Razen tega želita Kardelj in Kocbek priključitev Beneške Slovenije, vendar bomo v tem po mojem težko uspeli, čeprav je zahteva z nacionalnega stališča povsem upravičena.

Načeli smo tudi vprašanje Koroške. Vztrajata, da mora Celovec postati del Slovenije, čeprav je to zdaj nemško mesto. Zahtevo utemeljujeta s tem, da je mesto nekoč bilo slovensko in da je zaradi avstrijske pomemčevalne politike izgubilo slovenski značaj.

Na pogovoru so sodelovali tudi tovariša Zečević in Ribnikar ter Ribnikarjeva žena Jara in moj sin Slaven...«

Druga omemba Koroške in severne meje pa datira v 26. september istega leta, le da je bil Smodlaka takrat v Cozzani pri Bariju. Zapisal je: »... V SNOS sta dva Italijana iz Trsta: doktor in delavec. Kardelj mi je dejal, da mi bo poslal elborat nekega slovenskega odbora o mejah Slovenije. Vztraja pri tem, da moramo zahtevati za Slovenijo tudi mesto Celovec z okolico in misli, da Avstrijci temu ne bodo nasprotovali, če bo v Avstriji prevladala levičarska fronta...«

»Partizanski dnevnik« dr. Josipa Smodlaka je torej delo, ki nam prinaša marsikaj novega, pojasnjuje nekatere stvari, ki so ostale samo v spominu neposrednih udeležencev, vendar pa je, kot večina memoarskih virov pisan z močno osebnostno noto in ga je kot takega tudi treba uporabljati. Kljub temu pa je delo zanimivo tako za zgodovinarja kot tudi za vse druge bralce.

Dušan Nećak

SOMMAIRE

- Ivo Pirkovič, Conseiller supérieur d'Instruction publique, en retraite, Ljubljana: Sur les racines du «Hallstatt fleurissant». — CDU 930.85(398.7):571(119.821.4) — p. 81
- Jaro Šašel, Adjoint scientifique supérieur à l'Institut d'Archéologie de l'Académie slovène, Ljubljana: Bernardin de Parentium ou sur les antiquités de Poreč et de Koper. — CDU 75(453.3):92 Bernardino Parenzano — p. 85
- Miroslav Pahor, Directeur du Musée nautique à Piran: La Constitutio Momiliani en 1521—1535. — CDU 34(497.13 Momjan)"1521/1535" — p. 88
- Anton Svetina, juriste en retraite, Ljubljana: Fragments de l'histoire de Carinthie. — CDU 943.66(=863)"14/17" — p. 97
- Janez Höfler, Associé d'études à la Faculté des lettres de Ljubljana: Extraits d'un livre d'enquêtes jésuite. — CDU 271.5—2(436=863)"1648/1737" — p. 105
- Prvenka Turk, professeur d'histoire de l'art: Ladislau Benesch. — CDU 75(437):92 Benesch L. — p. 110
- Dušan Nečak, Associé d'études à l'Institut pour l'étude des nationalités, Ljubljana: Contribution à la question des émigrés du Littoral slovène en 1918—1920. CDU 325.254.4(453.3=863)"1918/1920" — p. 120
- Josip Žontar, professeur en retraite, Kranj: Pavle Blaznik septuagénaire. — CDU 92 Blaznik P. — p. 127
- En feuilletant des vieux albums de photographies. CDU 77.03(093) — p. 131
- Informations sur l'activité de nos établissements et de nos sociétés. — CDU 061.055 — p. 133
- Publications nouvelles. — CDU 930(048.1) — p. 136.

GOSPODARSKO ZGODOVINSKI SPOMINSKI ZBORNIK

jubilejnih, slavnostnih
in informativnih člankov
ter člankov z gospodarskega
in kulturnozgodovinskega področja
Socialistične republike Slovenije

Ob obletnici

LJUDSKE
VSTAJE
NA
SLOVENSKEM

čestitajo

*gospodarske organizacije,
zavodi in drugi*

*vsem delovnim ljudem
in poslovnim prijateljem
ter se priporočajo
za nadaljnje sodelovanje*

Razvoj telefonije v Iskri

(Ob otvoritvi nove tovarne na Laborah)

Iskra, industrija za elektroniko, telekomunikacije in elektromehaniko v Kranju, je največja izmed delovnih organizacij združenega podjetja Iskra. Zaposluje prek 6000 delavcev, ki bodo letos izdelali za 860 milijonov dinarjev izdelkov. Proizvodnja se deli na pet panog, med katerimi je postala najmočnejša prav telefonija. Že vrsto let izredno naglo narašča — od 25 do 30 % letno — proizvodni program pa obsega kompletno področje telefonije, ki ga lahko delimo na naslednje osnovne smeri:

— avtomatske telefonske centrale za javni promet. Tovarna izdeluje kompletan asortiment central od končnih rajonskih, vozliščnih in glavnih do tranzitnih v elektromehanski crossbar tehniki (sistem ISKRA 58, ISKRA 585, ISKRA 58C-20-160) in v elektronski tehniki (sistem METACONTA 10 C);

— avtomatske telefonske centrale za zasebni promet različnih izvedb in zmogljivosti (serijske centrale za 10, 25, 50, 100 in 300 priključkov, velike PABX centrale sistema M-48, centrale za gradnjo posebnih omrežij, kot so sistemi OM 60 in C 7).

Proizvodni program tovarne obsega tudi širok asortiment telefonskih aparatov s številčnico ali tastaturo, dupleksnih aparatov iz družine ATA 20, ATA 30 in ATA 40, induktorske telefonske aparate, sekretarske garniture IKTA, interfonske naprave ter naprave za prenos slike na daljavo (FAKSIMILE).

Tovarna ni vlagala velikih naporov samo v povečanje fizičnega obsega proizvodnje, ampak je stalno skrbela tudi za modernizacijo proizvodnje in uvajanje novih, tehnično

izpopolnjenih izdelkov. Skladno s tako razvojno politiko je v oktobru 1970 sklenila s svetovno znano belgijsko firmo BTM Co. iz Antwerpna pogodbo o nakupu licence know how za najsodobnejši elektronski telefonski sistem METACONTA 10 C, to je zadnjo generacijo tovrstnih naprav, ki jih upravlja računalnik.

Na mednarodni licitaciji skupnosti jugoslovanskih PTT podjetij v letu 1971 je ISKRA uspela dobiti naročilo za 13 tranzitnih central tipa METACONTA 10 C. To je dokaz, da je bil izbor novega sistema pravilen, saj znaša vrednost na tej licitaciji pridobljenega posla 640 milijonov din. V zvezi s tem je treba povedati, da je sistem METACONTA najsodobnejši elektronski sistem, ki bo tovarni omogočil tako v tehničnem kot tehnološkem pogledu izredno velik korak naprej v kvaliteti. Na ta način se je ISKRA uvrstila v svetovni vrh proizvajalcev tovrstne opreme.

Kranjska tovarna ISKRE je tudi pomemben izvoznik. Njen izvoz je naraščal hitreje kot proizvodnja. Letos bodo tako izvozili že za 14 milijonov dolarjev izdelkov, od tega za 6 milijonov dolarjev telefonije. V prihodnjem letu pa bo dosegel predvidoma izvoz vrednost 20 milijonov dolarjev, od tega telefonija 10 milijonov dolarjev. Prek 90 % vrednosti izvoza odpade na tako imenovano konvertibilno področje oziroma na visoko razvite države, kot so Zahodna Nemčija, Italija, ZDA in druge, kar obenem dokazuje visoko kakovost izdelkov.

Naglo naraščanje proizvodnje telefonskih naprav v Iskri ni bilo dovolj za kritje potreb

na domačem in tujih trgih. Analize kažejo, da bodo potrebe v prihodnje naraščale še hitreje. Razvojni program PTT podjetij npr. predvideva, da se bo število telefonskih priključkov v naši državi povečalo v prihodnjih 15 letih kar za 5,5-krat, to je od 570.000 v letu 1971 na 3,100.000 v letu 1985. Toda kljub tako intenzivnemu razvoju bo dosegla Jugoslavija leta 1985 na področju telefonije šele tisto stopnjo razvitosti, ki jo je dosegla Evropa v povprečju že leta 1968.

Zaradi tako velikih potreb in zaradi proizvodnje elektronskih central, ki zahteva povsem novo tehnologijo, je Iskra zgradila na Laborah pri Kranju novo tovarno. Vzporedno pa je reorganizirala dosedanjo proizvodnjo in iz nekdanjega obrata ATN ustanovila dve tovarni, in sicer: Tovarno telefonskih aparatov in elementov (TEA) na dosedanji lokaciji ter Tovarno avtomatskih telefonskih central (ATC) na Laborah.

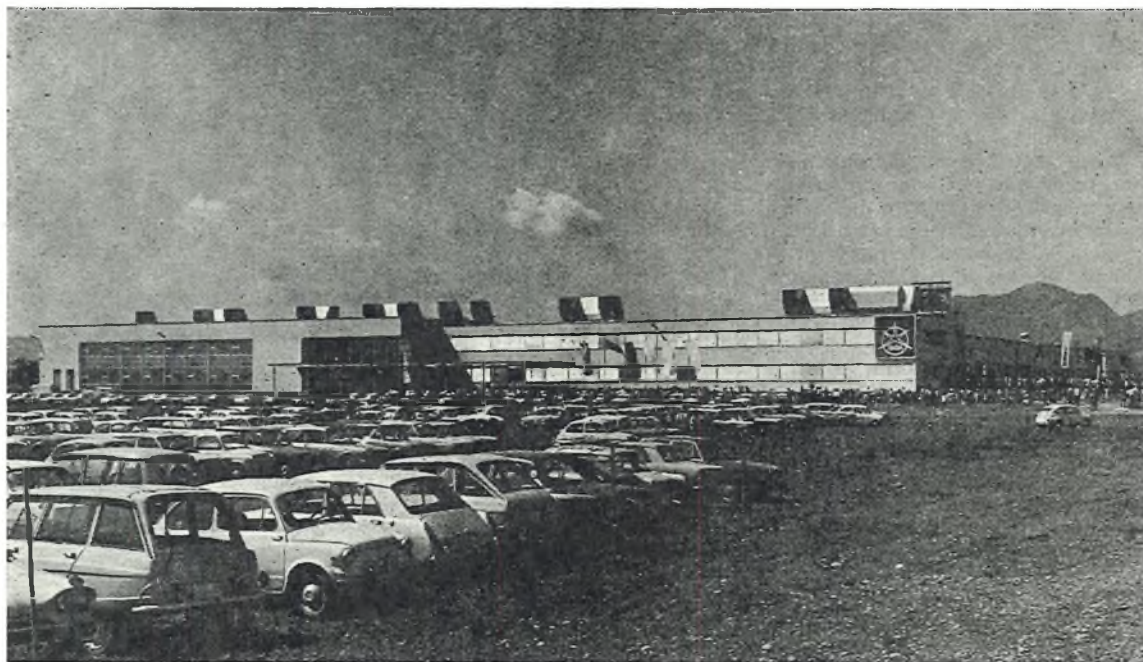
Nova tovarna obsega montažo avtomatskih telefonskih central vseh sistemov, od elektromehanskih do elektronskih in del tako imenovane primarne proizvodnje, to je, izdelovanje hermetičnih kontaktnikov ter tiskanih vezi, ki jih uporabljamo za elektronske centrale. Proizvodnja vseh mehanskih sestavnih delov, telefonskih elementov in telefonskih aparatov ter specialnih telefonskih naprav bo še naprej v tovarni TEA na Savski Loki.

Nova tovarna na Laborah je zasnovana kot enoten objekt, ki se deli na tri dele: glavno proizvodno halo, prizidek za galvaniko in prizidek s pisarniškimi prostori, laboratoriji ter veliko jedilnico za delavce s 536 sedeži.

Celotna površina nove tovarne je 17.000 m². Tovarna je opremljena z najsodobnejšo opremo in sodi med najmodernejše tovrstne tovarne v Evropi. Vrednost vseh investicij skupaj z obratnimi sredstvi znaša okoli 360 milijonov din. V njej je zaposlenih 750 delavcev, od tega 2/3 kvalificiranih in visoko kvalificiranih strokovnjakov. Letna vrednost proizvodnje bo znašala 400 milijonov din. Poudariti je treba, da je bila ta tovarna zgrajena v rekordnem času — v 14 mesecih.

Surovinska osnova za novo proizvodnjo bodo v največji možni meri izdelki drugih tovarn Iskre in še drugih jugoslovanskih proizvajalcev. Gre predvsem za različne elektronske sestavne dele, kot so upori, kondenzatorji, polprevodniki, električni kabli in vodniki, materiali za tiskano vezje in podobno, kar bo privedlo do široke delitve dela. Ker gre za tehnično zelo zahtevno proizvodnjo, je tovarna že na začetku posvetila vso skrb vzgoji kadrov. Ekipa 25 inženirjev je bila dve leti na specializaciji pri licenčnem partnerju firmi BELL, prek 100 strokovnjakov pa je poslala Iskra v inozemstvo na krajšo ali daljšo specializacijo.

Z novo tovarno na Laborah je napravila Iskra velik tehnični in tehnološki korak naprej, ki ne pomeni samo proizvodnje najzahtevnejših elektronskih naprav, ampak tudi bistveno višjo kvalifikacijsko strukturo zaposlenih, torej bistveno večjo udeležbo znanja v vrednosti izdelkov. Da bi bila kos vsem nalogam, se je zato intenzivno povezala z Univerzo v Ljubljani in raznimi znanstvenimi inštituti v Jugoslaviji in inozemstvu.

Nova tovarna ISKRE za telekomunikacije na Laborah pri Kranju

V mesecu juliju letošnjega leta je naš kolektiv praznoval kar dve obletnici:

100-letnico parketarne v Verdu in 10-letnico lesnega podjetja »Liko« Vrhnika

Čeprav gre za podjetje, ki je po sedanji obliki, to je, organizaciji razmeroma mlado, sodi po tradiciji pri sorodnih podjetjih v Sloveniji nedvomno med veterane. Ta tradicija je najstarejša v Verdu, saj prva predelava lesa v končne izdelke, v našem primeru v parket, datira že v leto 1872. Tovarna vrat Borovnica je po letih mlada tovarna, ki je združila žage in nekatere manjše lesne obrate na enem mestu in tako preslo v sodobno urejeno proizvodnjo.

Začelo se je že leta 1860, ko se je Fran Kotnik lotil prodaje hlodov ter tesanega in žaganega lesa. Od kupcev v Italiji in Avstriji je dobil ponudbe za izdelavo talnih oblog. Ta povpraševanja so ga opogumila, da je pričel izdelovati enostaven masiven hrastov parket. Iz Verda je zaposlil nekaj mladih fantov in jim razložil postopek pri izdelavi ročno izdelanega parketa, pri oblasteh pa zaprosil za dovoljenje za izdelavo in prodajo in je tako pred 100 leti v Verdu zaživela ta proizvodnja. Že v prvih letih se je proizvodnja masivnega parketa močno povečala, število delavcev pa se je prav tako dvignilo.

Svoj izdelek, to je parket, je Kotnik prvič razstavljal na sejmu v St. Pöltenu, kjer je prejel diplomu za izredno kvaliteto izdelka. Na tem sejmu je dobil prve predloge za izdelavo ornamentnih parketnih plošč, ki jih je začel izdelovati. Naročila so prihajala pogosto in v mnogo večjih količinah, kot pa jih je bilo mogoče realizirati. To večje povpraševanje, kot je bila zmogljivost takratne parketarne, je spodbudilo lastnika, da je opustil obrtniško izdelavo parketa in začel uvajati vedno večjo delitev dela.

Dedič ustanovitelja iz družine Lenaršič so poskrbeli za nadaljnjo modernizacijo s tem, da so opustili vodni pogon strojev in že v začetku tega stoletja uvedli v uporabo prvo lokomobilo in razsvetljava delovnih prostorov.

Do prve svetovne vojne se je Parketarna v Verdu razvila v tovarno, ki je že zaposlovala večje število delavcev, imela rešen problem v dobavi energije ter proizvodnih in skladiščnih prostorov.

Vojna, ki se je nenadoma začela, je sicer omejila proizvodnjo, toda tovarna je ostala pravzaprav nedotaknjena in je tedanji lastnik začel proizvajati cenejše parkete. Leta 1921 je bila ob potoku Ljubiji montirana prva vodna turbina s 30 KM, ki je poganjala vse stroje v Parketarni. Povojna gradnja je prinesla tudi izredno veliko povpraševanje po žaganem lesu, ki so ga prodajali v velikih količinah v severno Italijo, v kraje, kjer je vojna prinesla največ uničenja. V letu 1931 je prišlo do zamenjave vodne turbine, ki je dajala že okrog 80 KM energije. Vse to je omogočilo, da je pred drugo svetovno vojno delala s polno zmogljivostjo delavnica masivnega in klasičnega parketa. Ornamentne plošče so izdelovali predvsem za izvoz in to po poprejšnjem naročilu.

Na razstavnih prostorih po Evropi so prejeli izdelki Frana Kotnika zelo visoka priznanja. Pred drugo svetovno vojno jih je Parketarna nabrala največ dve celo z obeh svetovnih razstav na Dunaju 1878 in v Parizu leta 1900. Leto 1948 je pomenilo za našo industrijo prelomnico v razvoju. Tovarne so prevzeli delavci v svoje

roke, ki so do takrat delali le za privatnike. Našli so zastarele žagarske obrate z obrabljenimi stroji in stavbami, ki niso dajale nitj najnujnejših delovnih pogojev.

Ob prevzemu tovarne v upravljanje je vse videla ena sama misel, kako izboljšati stanje in pogoje dela, kako povečati proizvodnjo, uvajati novo tehnologijo idr. Pomembno, če ne edinstveno vlogo je v tistem času odigralo delavsko samoupravljanje, čeprav šele na začetku svoje poti. Za to obdobje je najznačilnejši prehod na povsem industrijski način proizvodnje.

Leta 1952 je znašala bruto proizvodnja 357 milijonov din. Povečana proizvodnja je zahtevala tudi večjo prodajo tako na domačem kot na tujem tržišču.

Istega leta je izvoz znašal 10 % celotne prodaje, ob koncu leta 1957 pa že 40 %. Izvažali pa smo drobno pohištvo v Anglijo, Ameriko in Nizozemsko.

Medtem je potekala rekonstrukcija posameznih obratov, združevanje v eno celotno organizirano podjetje LIP Ljubljana, ob vsem tem pa se je našlo dovolj časa tudi za reševanje vprašanj življenjskega standarda. Nekatere spremembe je prineslo leto 1960, ko so iz podjetja LIP Ljubljana ustanovili tri samostojna podjetja: LIP Radomlje, LIP Verd in »LIKO« Borovnica.

Kmalu zatem so ekonomski rezultati poslovanja pokazali, da takšna razdrobljenost nikakor ne ustreza, zato je prišlo do ponovnega združenja. Končno, leta 1963, je nastalo podjetje »LIKO« Vrhnika z obratom Borovnica in Verd ter z žago Ljubljanski vrh, ki naj bi se pod ugodnimi pogoji vsestransko razvijalo tako gospodarsko kot samoupravno. Začelo se je obdobje desetletnega hitrega napredka. Doseženi uspehi v preteklih desetih letih niso majhni. Leta 1963 je podjetje zaposlovalo 845 delavcev in ustvarilo 2.1 milijona bruto proizvodnje, leta 1972 pa je bilo zaposlenih 765 delavcev, ki so ustvarili 9.8 milijarde din. Izdelane količine so naraščale ob enakem številu zaposlenih delavcev, še več, število zaposlenih se je v primerjavi z letom 1963 celo znižalo. To dokazuje, da je storilnost naraščala, seveda ob uvajanju novih in izboljšanih tehnoloških postopkih. Tako so npr. mizarske delavnice v letu 1963 napravile skupno 93.000 enot sedežnega pohištva, da bi ta količina v letu 1972 narasla na 283.000 enot z indeksom 304 %. Povečana proizvodnja sedežnega pohištva je omogočila večjo prodajo v izvoz. Tako smo leta 1963 izvozili v vrednosti 662 tisoč \$, leta 1972 pa že 2 milijona 297 tisoč \$, z indeksom 346 %.

Ob združitvi je bilo izdelanih 40.000 kompletnih vrat, 20.000 vratnih kril, danes pa že 80.000 kompletnih vrat in 50.000 kril. Zaradi dopolnitve asortimana stavbnega pohištva je bila v Verdu konec leta 1963 organizirana proizvodnja vhodnih in garažnih vrat. Leto kasneje je bilo izdelanih skupno 4000 vrat, leta 1972 pa že 10.000 vrat.

Nekoliko drugače je bilo s klasičnim in lamelnim parketom. Proizvodnja tega artikla se je v zadnjih letih zelo skrčila, medtem ko je bil lamelni parket praktično izločen iz programa. Do take situacije je proizvodnjo pripeljalo nenehno naraščanje cen surovinam, prodajne cene pa so zaostajale, kar je pripeljalo do tega, da je bil parket vedno na robu rentabilnosti, oziroma je delal celo z izgubo. Nesorazmerje med cenami surovin in parketa je naredilo svoje. Zato danes v Verdu ne stoji nova tovarna parketa, temveč nova tovarna sedežnega pohištva. Vendar pa ostajamo v Sloveniji še vedno edini proizvajalec parketa.

Obrat Borovnica je doživel vrsto izboljšav, rekonstrukcije posameznih objektov pa so omogočile znatno povečanje števila zaposlenih in vzporedno s tem povečanje proizvodnje. Program demontiranega sedežnega pohištva za ZDA in uvedba kontejnerskih prevozov sta predstavljala velik dosežek. Skladišče vnetljivih tekočin, sušilnica in lakirnica, novi pisarniški prostori na obratu Borovnica prispevajo k proizvodni celoti tega dela podjetja, ki zagotavlja uspešen razvoj. V srednjeročnem programu razvoja v obratu Borovnica je do leta 1975 predvidena rekonstrukcija vratarne, ki je tudi prioriteta proizvodnja tega obrata.

Podobno je tudi z obratom v Verdu. Urejeno je skladišče, urejeno je razkladanje in vskladiranje hlodovine in žaganega lesa z viličarjem in s tem odpravljeno naporno prevažanje hlodov z vagoneti ter valjanje le-teh na kupe in ročno skladanje žaganega lesa v kupe.

Glede na tradicijo v proizvodnji parketa je potreba narekovala ponovno uvedbo kvalitetnejšega izdelka te vrste, kot je proizvodnja ornametnih parketnih plošč. Izdelek je na trgu iskan, vendar zaradi visoke cene ni doživel potrebnega razmaha. Na obratu Verd je bil zgrajen tudi objekt s poslovnimi prostori, delavsko restavracijo in sanitarijami.

Zadnja večja investicija, predvidena v programu do leta 1975, je na obratu Verd gradnja nove tovarne sedežnega pohištva. Nova tovarna ima 6500 m² pokritih proizvodnih prostorov, v katerih je najsodobnejša strojna oprema. Zmogljivost te tovarne naj bi od sedanjih 120 tisoč stolov izdelovala 480.000 stolov. Glede na povpraševanje, ki stalno narašča, je investicija povsem upravičena in pričakujemo, da bo učinek opravičil tudi to naložbo. Perspektivno bo obrat Verd proizvajal žagan les za lastno predelavo, povečano že omenjeno proizvodnjo sedežnega pohištva ter ca. 20.000 vhodnih in garažnih vrat letno.

Tako predvidena proizvodnja bi bila primerna glede na vse dejavnosti, ki omogočajo rentabilno gospodarjenje kot temeljni smoter in namen sleherne delovne organizacije.

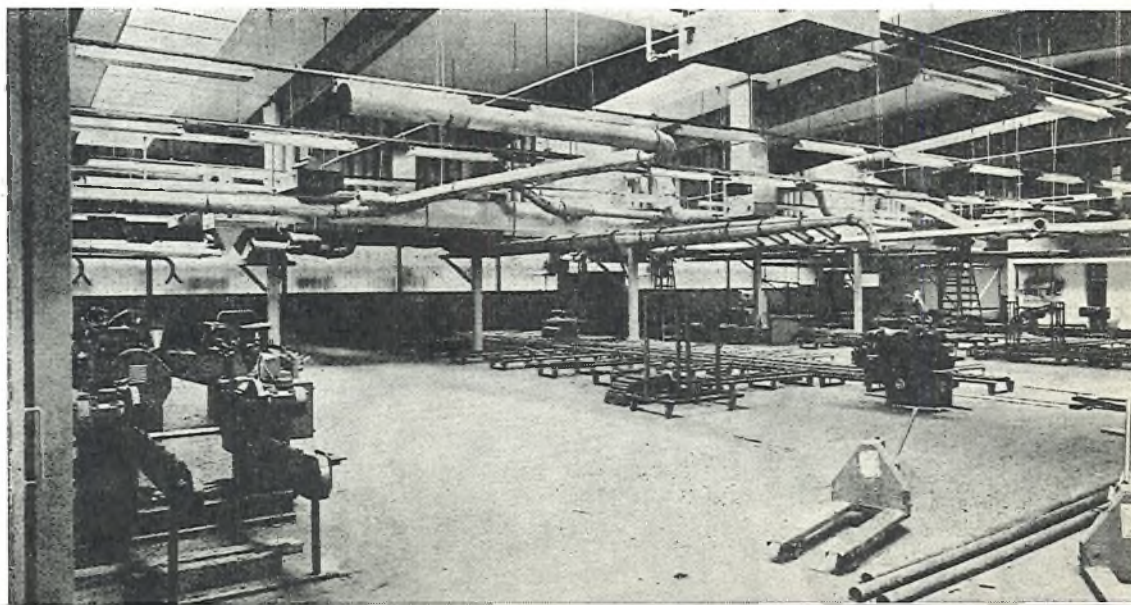
Delavskemu samoupravljanju smo vseskozi posvečali veliko skrb. Že ob pripravi pogojev za združitev Borovnice in Verda smo se dogovorili, da se delj dohodek na ravni takratnih poslovnih enot, sedaj temeljnih organizacij združenega dela, da pa je možno sredstva združevati na podlagi poprejšnjih dogovorov in si tudi drugače medsebojno pomagati. Nadalje je bila za vsak obrat dogovorjena ločena izdelava obračuna in tako onemogočeno medsebojno nekontrolirano prelivanje dohodka. Ti dogovori so bili vneseni tudi v sam statut in postali sestavni del naših medsebojnih odnosov. Delavski sveti v poslovnih

enotah so imeli pravice, ki se sedaj dajejo z amandmaji TOZD-om, važno vlogo v sistemu samoupravljanja pa so imeli tudi zbori delovnih ljudi, ki so se sklicevali po posameznih ekonomskih enotah. Vse važnejše odločitve so šle tako v razpravo med kolektiv, ki je s svojim poprejšnjim pristankom omogočil delavskemu svetu le še formalno sprejetje sklepov.

Zavedali smo se, da brez sodelovanja vseh članov kolektiva upravljanje s podjetjem ne more biti uspešno, zato je bilo temu vprašanju posvečeno toliko skrbi. V želji po čimboljši informiranosti smo že v letu 1964 uvedli časopis »Informator«, ki se je kasneje preimenoval v »Naše delo«. Poleg tega so z že dosedanjim statutom določeni delavci, ki so dolžni organizirati zbere delavcev in tam dajati ustne informacije o problemih in akcijah, o realizaciji sklepov in podobno. Z uveljavitvijo ustavnih amandmajev smo sistem informiranja še izboljšali. V okviru že ustanovljenih TOZD smo ustanovili samoupravne grupe, ki so osnovni nosilci samoupravljanja in prek katerih se kolektiv informira o dogajanjih in sklepa o nadaljnjih akcijah. V okviru TOZD in na ravni podjetja je bil ustanovljen gospodarsko politični aktiv, katerega naloga je poglobljanje samoupravnih odnosov, formiranje predlogov za nadaljnje akcije in dajanje podpore pri realizaciji samoupravnih dogovorov.

Pri našem delu pa se spoprijemamo tudi z velikimi problemi, ki pogosto presega okvire našega podjetja. Ukrepom, ki naj odpravijo nelikvidnost, smo se uspešno uprli. Tako že nekaj let ne vemo, kaj je to blokacija žiro računa, na ta način pa smo lahko izboljšali plačila našim upnikom, katerih zaupanje v naše podjetje se je še povečalo. Akcijski program, ki smo ga v zvezi s tem sprejeli, nam je znatno pripomogel k takim rezultatom. Ne bi našteval, kakšnih ukrepov smo se vse poslužili, važno je le to, da so bili več ali manj uspešni. Res je tudi to, da z doseženimi rezultati še nismo zadovoljni, zato se v tej smeri še nadalje trudimo. To pa niso edini problemi, ki se z njimi spoprijemamo. Tu je zamrznitev cen, ki drži naše cene na nivoju iz leta 1969 oziroma 1970. Pri tem pa cene surovin nenehno naraščajo. Ker pa tudi tu velja zamrznitev, so na razpolago samo »kvalitetnejše«, čeprav gre dejansko za slabšo kvaliteto. Znano nam je, da druga predelovalna industrija ni v nič boljšem položaju, saj se bori z enakimi problemi. Se težje je, ker je surovin na trgu vedno manj, k temu pa mnogo prispeva izvoz hlodovine in žaganega lesa. Pod nazivom »piloti« se izvaža najboljša hlodovina iglavcev, ki se namesto pri nas tam razžaga v deske. Te deske pa nato uvažamo po višjih cenah. Podobno je pri hlodovini bukke.

Naša nova stolarna v Verdu

SMELT

Dejavnost inženiringa za gradnjo investicijskih objektov

poslovne industrijske skupnosti SMELT,
Ljubljana

Poslovno združenje SMELT, Ljubljana, je bilo ustanovljeno 30. decembra 1963 kot SKUPNOST METALURŠKO - KEMIJSKO - ELEKTRIČNE TEHNOLOGIJE z namenom, da z zagotovitvijo materialnih in tehničnih pogojev in z oblikovanjem ustreznih operativnih organizacij omogoči svojim članicam uspešnejše plasiranje njihovih proizvodov in storitev za gradnjo metalurških, kemijskih in z njimi raziskovalno ter tehnološko povezanih objektov. Za opravljanje komercialnotehničnih, finančnih in administrativnih zadev pa je imelo poslovno združenje svoj komercialno tehnični biro.

V času svojega obstoja je SMELT zgradil kompletne industrijske objekte doma in na tujem, na primer: Tovarno keramičnih ploščic KIS, Skopje; Melamin, Kočevje; Livarno Vareš, Tovarno svinčenih proizvodov, Zagreb, Obrat za penasto maso PLAMA, Podgrad, Tovarno lepil IPLAS, Koper, TIM, Laško, Tovarno herbicidov PINUS, Rače, Cementarno Koromačno pri Pulju, Tovarno glinopora, Pragersko, Totro, Ljubljana, Strešnik NOVOTEKS, Novo mesto, Tovarno mineralne volne IZOLIRKA, Ljubljana; Tovarno mineralne volne, Surdulica, rekonstrukcijo tovarne ILIRIJA, Ljubljana, rekonstrukcijo toplotne COLOR, Medvode, rekonstrukcijo DONIT, Medvode, rekonstrukcijo EXOTERM, Kranj, Tovarno za fenolne smole NAFTA, Lendava; obrat za umetne smole HELIOS, Domžale, in še 20 različnih kompletnih industrijskih hal v državi.

SMELT je sodeloval tudi na številnih mednarodnih licitacijah, kjer si je pridobil ugled zlasti še z gradnjami naslednjih objektov: Livarne Džakarte v Indoneziji, Livarne jekla in barvnih kovin, Rangoon v Burmi, Remet visokih peči v Helwandu, v gradnji pa je jeklarna v Tripoliju v Libiji.

Med drugimi dejavnostmi SMELT naj omenimo tudi izvoz proizvodov lastnih članic in drugih proizvajalcev zlasti v Nemčijo, Avstrijo in na Madžarsko. Vedno večjo aktivnost pa posveča SMELT tudi organizaciji industrijskega sodelovanja, kar omogoča plasman domačih proizvodov in uvoz sodobne tehnologije in domačo proizvodnjo v tej bazi, na primer: kotli za centralno kurjavo Stadler-TAM Maribor; poljedelski traktorji FIAT-Železarna Štore; mehanizacijo internega transporta FATA Torino-ROG Ljubljana in MONTER Dravograd, oljni gorilci Ray in Körting-Rudnik živega srebra Idrija.

Domača oprema članic SMELT se je pokazala za povsem enakovredno tuji opremi. Pri tem pa velja zapisati, da bi lahko plasirali mnogo več domače investicijske opreme, če ne bi nastalo vprašanje kreditiranja te opreme. Med težavami, s katerimi se srečujemo, je tudi pomanjkanje reprodukcijskega materiala iz uvoza ter obratnih sredstev, kar ima za posledico podaljšanje dobavnih rokov domačih podjetij.

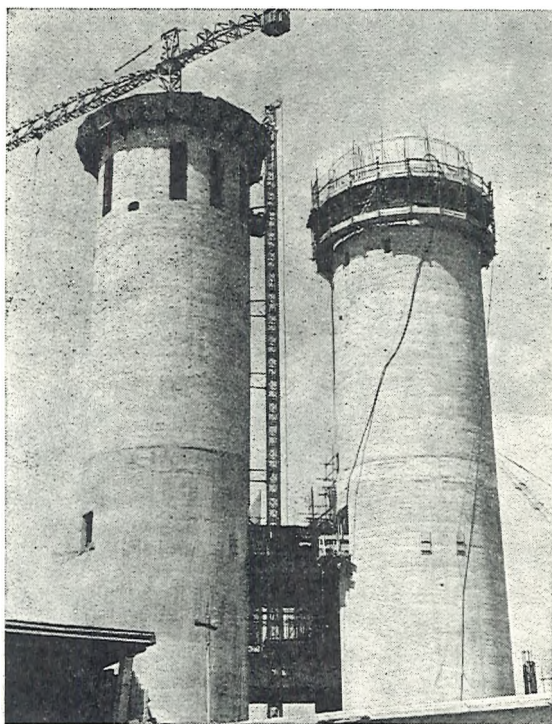
SMELT sistematično spremlja vse potrebe držav v razvoju po objektih investicijske gradnje ter sodeluje pri vseh akcijah v državi, ki imajo za cilj poglobiti gospodarsko sodelovanje, študij projektov in ekspertiz, zlasti za Iran, Indijo, Pakistan, Egipt, Kenijo, Sudan, Tanzanijo,

Bolivijo in Peru. Vsi posli, ki jih je sklenil SMELT, so bili sklenjeni s plačilom brez kreditov na osnovi običajnih mednarodnih licitacij. Za obdelavo tržišča je imel SMELT občasno svoje predstavnike v Indiji, Pakistanu, Alžiru, Iranu in v Libiji.

V skladu z ustavnimi dopolnili pa je dobilo poslovno združenje SMELT novo organizacijsko obliko in dopolnjeno vsebino dejavnosti ter se je reorganiziralo tako, da sta sedaj dva pravna organa. Poslovno združenje se je največ letos preoblikovalo v poslovno industrijsko skupnost SMELT, ki pravno samostojno zastopa in rešuje probleme svojih članic ter vprašanja, ki izvirajo iz njenega perspektivnega programa za razvoj in delo. Komercialno-tehnični biro poslovnega združenja pa se je organiziral kot temeljna organizacija združenega dela INŽENIRING ZA GRADNJO INVESTICIJSKIH OBJEKTOV; ta ima vse pravice in dolžnosti, ki izhajajo iz ustavnih dopolnil in ustanovitvene pogodbe ter je torej samostojno pravna oseba, ki ima vse svoje organe upravljanja.

V okviru nove organizacijske zasnove se je razširila tudi osnovna dejavnost. Poslej so predmet poslovanja SMELT gospodarske dejavnosti in storitve, oziroma izvajanje kompleksnega ali delnega inženiringa za gradnjo investicijskih objektov, zlasti za metalurgijo in livarstvo, kovinsko industrijo, energetiko, industrijo gradbenih materialov in nekovin, procesno industrijo, papirno in lesno industrijo ter integralni transport in čiščenje onesnaženega okolja. Pri tem zasnavlja in opravlja posvetovanja, študije, analize tržišča, izbore tehnologije, tenderske specifikacije, projektiranje, razpise in izbore opreme, investicijske in ekonomske programe, pripravlja pogodbe z domačimi in tujimi tvrdkami, opravlja kakovosten in količinski prevzem opreme, vodi gradnjo ter montažni in gradbeni nadzor, organizira poskusno obratovanje proizvodnje in usposabljanje kadrov ter opravlja izvozne in uvozne storitve.

JS-K

Gradnja cementarne KOROMANČNO pri Pulju. Inženiring zanjo izvaja SMELT

Kartonažna tovarna v Ljubljani

ZGODOVINA PODJETJA

Kartonažna tovarna v Ljubljani ima svoj začetek leta 1897. Razvila se je iz večje knjigovoznice v kartonažno podjetje.

Po podatkih je bilo pred drugo svetovno vojno v Kartonažni tovarni »I. Bonač sin« zaposlenih 180 ljudi, ki so proizvedli 80 ton izdelkov mesečno.

Po vojni, ko je podjetje postalo družbena last, še posebno pa v zadnjih dvajsetih letih ko je tovarna prevzela proizvodnjo lepenke in osvojila proizvodnjo tankih papirjev in valovite lepenke, je tovarna zelo napredovala. Tako bo npr. v letu 1973 letna proizvodnja znašala 41.000 ton ob 1700 zaposlenih, kar pomeni 520-krat večjo proizvodnjo izpred druge svetovne vojne ob le 8,5-kratnem povečanju zaposlenih.

V svojem proizvodnem programu ima tovarna skoraj vse kartonažne izdelke tako, da lahko trdimo, da se šteje med najbolj kompletirana podjetja te gospodarske veje v državi.

Težnjo po razširitvi asortimenta in obsega proizvodnje je omejevala prostorska stiska. Delovni kolektiv se je lotil zato gradnje novih obratnih in drugih prostorov.

Od prvih projektov za povečanje v letu 1953 je bil v teku 10 let dograjen v letu 1963 sedanji matični obrat Kartonažne tovarne v Cufarjevi ulici v Ljubljani.

Koncept kolektiva o osvajanju nove proizvodnje je imel za posledico osnovanje novega obrata za spiralno navito embalažo v letu 1954 na Viču. Ta obrat je bil v letu 1963 zaradi neustreznih klimatskih razmer opuščen in se je obrat spiralno navitih cevi v celoti preselil 15. februarja istega leta v nove prostore obrata na Cufarjevi ulici.

Preselitev obrata spiralno navitih doz na Cufarjevo ulico na eni, na drugi strani pa prostorska stiska obrata potiskane embalaže, katerega proizvodnja je po količini rastla iz leta v leto, je narekoval izločitev del proizvodnje iz matičnega obrata, za katero je bilo treba poiskati novih prostorov. V ta namen se je delavski svet odločil odkupiti prostore obrata »Žito« v neposredni bližini, tj. v Kotnikovi ulici.

Omenjeni obrat je bil po temeljiti adaptaciji 20. maja 1964 vseljen z obrati embalaže iz polne lepenke, konfekcije in prevlečene embalaže.

Glede na deficitarnost embalaže zloženek iz valovitega kartona oziroma lepenke v Sloveniji se je kolektiv odločil aprila 1963, da uvede v svoj proizvodni pro-

gram tudi embalažo iz valovitega kartona. Obrat z vsemi proizvodnimi sredstvi je bil stavljen v pogon na Rakeku 1. februarja 1964.

Na osnovi obojestranskih interesov za pripojitev Tovarne lepenke Tržič h Kartonažni tovarni se je kolektiv z referendumom dne 31. januarja 1966 odločil za ta korak. Dne 3. februarja 1966 pa je delavski svet Kartonažne tovarne ta sklep tudi osvojil. Tako je Kartonažna tovarna prevzela kot dodatni predmet poslovanja še proizvodnjo bele lepenke. Ker je ta artikel na tržišču izgubljal na pomembnosti, je KTL opravila obsežno rekonstrukcijo tega obrata, in sicer tako, da sedaj proizvaja sivo lepenko in tanke higienske in sanitarne ter standardne embalirane papirje.

Zaradi vedno večjih potreb embalaže iz valovite lepenke na tržišču se je tovarna lotila gradnje sodobne tovarne za proizvodnjo valovitega kartona in embalaže v Logatcu s kapaciteto 20.000 ton letno. Ze jeseni 1971 je tovarna začela s poskusno proizvodnjo in s 1. januarjem 1972 je že začela z uspešno redno proizvodnjo, kot prva tovrstna tovarna v SRS.

Glavna proizvodna področja so:

— v večbarvnem ofsetnem tisku potiskane kartonske zloženke iz premazanih in specialnih kartonov, oplemenitene z lakiranjem, broniranjem in plastificiranjem. Zloženke ustrezajo vsem zahtevam industrijskega embaliranja, zlasti za živilske in farmacevtske proizvode.

— spiralno navite kombinirane doze za embaliranje tekočih in pastoznih izdelkov živilske petrokemične in kemične industrije, doze za posip, spiralno navite cevi in jedra za navijanje metrskega blaga ter bituminizirane cevi za gradbeništvo.

— utenzilije za tekstilno industrijo, kot so papirni konusi vseh vrst, tekstilne cevke trde, impregnirane in lakirane v konični ali cilindrični izvedbi, pa tudi okovane.

— papirna in kartonska konfekcija, kot so regulatorji v vseh standardnih velikostih, kartonske mape z mehaniko in brez nje, papirne trakove za vse vrste blagajniških in računskih strojev, trakove za teleprinter, čekovne in kontrolne trakove, toaletni papir, gladek in krep v paketičih in v rolicah, papirne krep brisače v rolah, kartonski krožniki v šestih različnih velikostih, potiskane pivne podstavke iz specialne lepenke, kaširane in potiskane kartonske škatle s prozornimi pokrovi iz acetatne folije.

— papirne serviete v več velikostih, nepotiskane in potiskane.

— tri- in petslojna valovita lepenka, kakor tudi vsi izdelki iz valovite lepenke, kot so škatle amerikanke in drugi tipi izsekanih zloženek, potiskanih v dveh barvah.

— servietni papir 20 g/m², toaletni papir standard in krep toaletni papir, standardni zavijalni papir in siva lepenka v formatu B1 in v vseh standardnih debelinah.

Investitorji novih naročilniških (hišnih) telefonskih central!

Priporočamo, da se pred nakupom naročniške telefonske centrale obrnete na pristojno PTT podjetje zaradi dogovora o načinu in možnostih povezave z javno telefonsko centralo ter izpolnitve projektivnih podatkov (obrazec B 1), kot osnova za izdelavo projekta naročniške telefonske naprave.

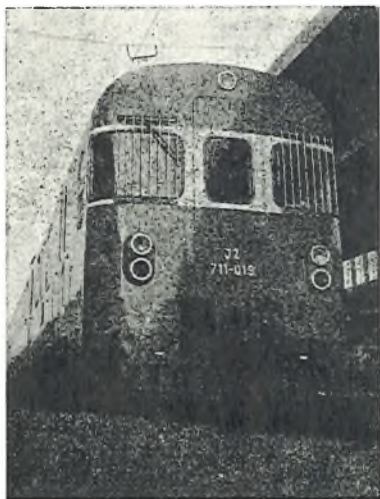
I M O S

POSLOVNO ZDRUŽENJE ZA INDUSTRIJSKO GRADNJO BUILDING INDUSTRIAL ASSOCIATION TRG VII. KONGRESA ZKJ 1. 61001 LJUBLJANA

- Izvaja vse vrste gradenj doma in v tujini
- Vodi inženiring stanovanjskih sosesk in drugih objektov
- Izgradnja ni celotna priprava za veleblagovnice, blagovnice, skladišča, hotelska naselja, športne objekte, tovarniške objekte, šole itd.
- Prodaja stanovanj
- Renomirana podjetja v našem združenju zagotavljajo celovitost, konkurenčnost in solidnost

I M O S

Za potovanje
na izlet, dopust, za obisk prijateljev in
znancev ter za službena potovanja
vam priporočamo:

- kopalne vlake
- poslovne vlake
- avtovlake
- spalnike

Združenja železniških transportnih podjetij Ljubljana

s katerimi boste varno
in spočiti prišli na cilj

Informacije dobite na vseh železniških postajah in v
turističnih poslovalnicah

V LJUBLJANI
MARIBORU
CELJU
POSTOJNI IN
KOPRU

Istočasno pa čestitamo vsem uporabnikom železniških
storitev, gospodarskim organizacijam, poslovnim prijateljem,
potujočemu občinstvu in vsem delovnim ljudem

ZA OBLETNICO LJUDSKE VSTAJE NA SLOVENSKEM

Kolinska tozd Remin

LJUBLJANA, ŠMARTINSKA 50

Telefon 316 244, h. c. dir. 316 894

NAŠ PROIZVODNI PROGRAM JE TALE:

Industrijska proizvodnja, predelava, dodelava vseh vrst lepil, prečiščene, tehnične in druge želatine, pomožna sredstva za papirno, lesno, tekstilno, usnjarsko, gradbeno industrijo in široko potrošnjo, opravljanje blagovnega prometa na debelo in v tranzitu, izvoz—uvoz ter zastopanje tujih firm.

Prosimo, zahtevajte prospekte in tehnična navodila!

Vsem poslovnim prijateljem in
znancem ter vsem delovnim
kolektivom

čestitamo

za obletnico ljudske vstaje
na Slovenskem.

PODJETJE ZA PROIZVAJANJE
IN PRODAJO TOPLOTNE
ENERGIJE

61001 LJUBLJANA, Toplarniška 19
Telefon: 316 888

PREDSTAVLJA OSNOVNI ENERGETSKI
VIR LJUBLJANE ZA:

- tehnološko paro za industrijo,
- vročo vodo za ogrevanje stanovanjskih in poslovnih prostorov ter za bojlersko vodo

PRIKLJUČITEV NA TOPLARNO
POMENI:

- ceneno oskrbo z energijo,
- večjo zanesljivost dobave,
- zmanjšanje onesnaženja ozračja in s tem tudi zmanjšanje korozijskih vplivov ozračja,
- razbremenitev mestnega prometa za transport goriv in pepela,
- razbremenitev dela v industriji in gospodinjstvih.

Čestitamo vsem delovnim kolektivom in našim poslovnim prijateljem za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem!

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

ima na zalogi naslednje publikacije:

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, kompletni letniki IV/1956 do XIX/1971 po ceni 16 dinarjev za letnik, za inozemstvo 3 dolarje; posamezna številka velja 7 dinarjev, za inozemstvo 1 dolar. Naročnina za leto 1972 je 25 dinarjev.

Prve tri letnike odkupujemo po ceni 10 dinarjev za številko.

V seriji Knjižnica Kronike so izšle naslednje knjige:

Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), knjigotrška cena 2,50 dinarja. — Razprodano.

Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), knjigotrška cena 2 din.

Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), knjigotrška cena 2 din.

Sergij Vilfan-Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE (1958), knjigotrška cena 2,80 dinarja.

Peter Vodopivec, LUKA KNAFELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), knjigotrška cena 15 din.

MEDEX LJUBLJANA
Miklošičeva 30
EXPORT-IMPORT

Nudimo vam naraven cvetlični in gozdni med, pristno domačo medico, preparate na osnovi matičnega mlečka in cvetnega prahu, kot so: MELBROSIN, GELEE ROYALE, POLLJUVEN, MELBROSIA pld. — čebelarški reprodukcijski material
Se priporočamo!

GRADBENO TEMELJ

PODJETJE
LJUBLJANA, Titova cesta 282
Telefon 343 281, 343 269

- Izvajamo vsa dela na visokih in nizkih gradnjah
- Poleg tega smo specializirani za gradnjo minigolf igrišč, kakor tudi drugih športnorekreacijskih objektov
- Izdelujemo gradbene elemente (blokete) in jih prodajamo na drobno

Projekt-nizke zgradbe

LJUBLJANA,
Parmova 33
Telefon 312 029

Izdeluje projekte za vse vrste nizkih gradenj: ceste, mestne ulice, mostove, via-dukte, predore, aerodrome, regulacije, melioracije, vodovode, kanalizacije, jezove, pregrade, črpalnice, čistilne naprave, industrijske in druge visoke zgradbe.

Opravlja geodetske izmere in ekspropriacijske elaborate.

Vsem poslovnim prijateljem in znancem in vsem delovnim kolektivom

čestitamo

za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem

GASILSKA OPREMA

LJUBLJANA, LEVSTIKOV TRG 7
Telefon 20 102

N u d i m o :

gasilske avtomobile, prevozne in prenosne gasilske aparate, prenosne in avtomobilске gasilske črpalke, vse vrste »Storz« spojke, hidrantne nastavke, lestve in sesalne cevi, gasilske uniforme, reševalne vrvi kakor tudi električne in ročne sirene za protiletalsko zaščito ter vso opremo za gasilske enote.

Ljubljanski investicijski zavod-inženiring

LJUBLJANA
BEETHOVNOVA 11/VI
Telefon 23 263

Vam daje sodoben pristop k investiciji, preučuje programe dejavnosti, ekonomsko in finančno programira, preverja utemeljenost investicije, projektira in organizira projektiranje za vse vrste gradenj, izbira najcenejše in najsolidnejše izvajalce, nadzira kvaliteto in kvantiteto gradnje, sodeluje in deluje na področju bančnih in pravnih poslov, izdeluje elaborate o zaključku investicije.
Na posebno željo opravljamo tudi consulting inženiring.

SPLOŠNO GRADBENO PODJETJE

PIONIR

NOVO MESTO

VAM NUDI:

- PROJEKTIRANJE IN GRADNJO VSEH VRST OBJEKTOV
- INŽENIRING
- SERVIS FIAT-ZASTAVA, RENAULT IN TAM Z NAJSODOBNEJŠIMI APARATI
- HARMONIKA VRATA TIP »PIONIR«
- INTERVENCIJSKE VRSTNE HIŠE
- VSESTRANSKO UPORABNE ARMIRANO BETONSKE HALE »TOGRĚL«

Telefon 21 826

Kettejev drevored 37

ZAHTEVAJTE PROSPEKTE

TRADICIJA IN KVALITETA

LIVARNA

LIGA

LJUBLJANA
Galjevica 266

Telefon
23 541

odliva odlitke vseh barvastih kovin

Vsem poslovnim prijateljem in znancem ter vsem delovnim kolektivom čestitam o za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem

Stroji in oprema za lesno industrijo, oprema za avtoservisne delavnice, livarna barvnih kovin
zastopstvo inozemskih firm

SLOVENIJALES ŽIČNICA

TOVARNA STROJEV IN OPREME
LJUBLJANA, TRŽAŠKA CESTA 49

tel. 61 194, 61 686, 61 042

Vsem poslovnim prijateljem in znancem ter vsem delovnim kolektivom čestitam o za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem

TEŽMER servis za popravilo tehtnic, težnih in merilnih naprav

LJUBLJANA, GORNJI TRG 44 — Telefon 20 844
in Hrenova ulica 19 a — Telefon 25 090

Vsem poslovnim prijateljem in znancem in vsem delovnim kolektivom čestitam o ZA OBLETNICO LJUDSKE VSTAJE NA SLOVENSKEM

URADNI LIST SR SLOVENIJE

LJUBLJANA, VESELOVA 11

priporoča:

dr. Stojan CIGOJ: ODSKODNINSKO PRAVO JUGOSLAVIJE
Razvojne tendence jugoslovanske judikature in primerjalno pravo

dr. Stojan Cigoj: ODSKODNINSKA ODGOVORNOST AVTOMOBILISTA IN ZAVAROVANJE

dr. France Cerne: UVOD V EKONOMSKO VEDO I

dr. Vilko Androjna: SPLOŠNI UPRAVNI POSTOPEK IN UPRAVNI SPOR

Franc Sink: PRAVNI IZRAZI primerjalni, z decimalno klasifikacijo slovensko-srbohrvaško-francosko-nemško; izide konec leta 1973

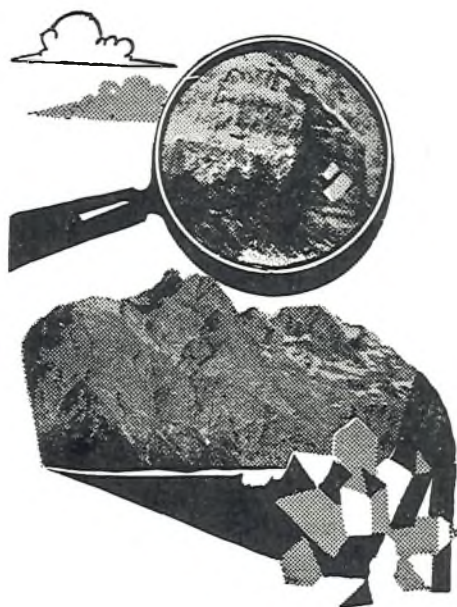
Stanovanjski predpisi I in II, Zakon o združenju kmetov, Statut skupnosti pokojninskega in invalidskega zavarovanja, Zakon o kmetijskih zemljiščih, Zakon o dedovanju kmetijskih zemljišč in zasebnih kmetijskih gospodarstev (kmetij), Obrtni zakon — vse s komentarjem — ter drugi predpisi za vsakodnevno prakso.

Vsem poslovnim prijateljem in znancem ter vsem delovnim kolektivom čestitam o za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem

GEOLOŠKI ZAVOD LJUBLJANA

LJUBLJANA, DIMIČEVA 16

Telefon: direktor 344 490
centrala 344 261

- GEOLOŠKA RAZISKOVANJA
geološke in geofizikalne karte
mineralne surovine
geomehanika, fundiranje nizkih in visokih zgradb
konsolidacija gradbenih tal
pitna, industrijska, termalna in mineralna voda
- VRTANJE
raziskovalna in eksploatacijska za sidranje
za konsolidacijo tal
pilotiranje pri fundiranju objektov
- RUDARSTVO
raziskave
masovno miniranje
- PROJEKTIRANJE IN KONSTRUKCIJE VRTALNIH STROJEV
- INVESTICIJSKA DELA V TUJINI

ŠTAMPILJKE

za urade, trgovine in obrti izdeluje in dobavlja
solidno in po zmernih cenah podjetje

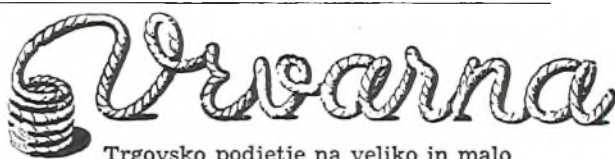
Sitar

Nasl. Marija Blejec, telefon doma 314 411

Ljubljana, Nazorjeva ulica 3

Delavnica: Resljeva cesta 6, telefon 323 238

Vsem poslovnim prijateljem in znancem
ter vsem delovnim kolektivom
čestitamo
za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem

Trgovsko podjetje na veliko in malo

LJUBLJANA, Trubarjeva cesta 29

Telefon 316 441 — p. p. 478

Vsem poslovnim prijateljem in znancem
in vsem delovnim kolektivom

čestitamo

za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem

Papizles

poslovno združenje
slovenske papirne industrije

LJUBLJANA, Titova cesta 13/II

Telefon: 23 514, 21 513

Telex: 31-134 Yu paples

Vsem poslovnim prijateljem in znancem in
vsem delovnim kolektivom
čestitamo
ZA OBLETNICO LJUDSKE VSTAJE
NA SLOVENSKEM

TRGOVSKO PODJETJE

Izbiza

LJUBLJANA, DVORZAKOVA 12

Telefon: 314 856, 314 922

Kupujte vse modno blago v naših posloval-
nicah:

ROKAVIČAR, Titova cesta 10, telefon 23 415

Pletenine, trikotažo, rokavice

PIONIR, Titova 17, telefon 21 597

Vsa oblačila za otroke, igrače

NOGAVIČAR, Nazorjeva ulica 3, telefon 23 414

Nogavice vseh vrst

JELKA, Miklošičeva 34, telefon 314 134

Modno blago vseh vrst

MAJA, Miklošičeva 10, telefon 312 024

Specialna trgovina za ženske rokavice, noga-
vice, perilo, pletenine

**Komunalno
podjetje
VIČ
Ljubljana**

Uprava, tehnični sektor, služba za urejanje in
oddajo stavbnih zemljišč

LJUBLJANA, Vrhovnikova 2

telefon h. c. 61 261

direktor: 61 780

Stranski obrati: Ljubljana, Viška cesta 58 in 65,
telefon 61 328, 61 424,

in Tomažičeva cesta, telefon 62 788

- gradi in vzdržuje ceste,
- gradi manjše mostove, kanalizacijo, razne
objekte itd.,
- ureja mestna zemljišča,
- opravlja strojne storitve po konkurenčnih
cenah,
- daje brezplačne tehnične informacije,
- izdeluje in prodaja betonske izdelke.

Vsem poslovnim prijateljem in znancem
in vsem delovnim kolektivom
čestitamo
ZA OBLETNICO LJUDSKE VSTAJE NA
SLOVENSKEM

KOVINSKO PODJETJE

LJUBLJANA, KAMNIŠKA 41

izdeluje

jeklene konstrukcije, žerjave in
žerjavne proge, jeklene mostne
konstrukcije, okna in vrata
v »SECCO« izvedbi, stopniščne
in balkonske ograje, regale
za opremo skladišč in vse druge
v ključavničarsko stroko spadajoče
izdelke.

Vsem poslovnim prijateljem in znancem
in vsem delovnim kolektivom

čestitamo

ZA OBLETNICO LJUDSKE VSTAJE NA
SLOVENSKEM

vega

LJUBLJANA, KOTNIKOVA 18
telefon h. c. 311 455, dir. 310 942

tovarna aparatov in instrumentov
Ima lasten servis »TEHNOOPTIK«

in se tudi pridružuje čestitkam
OBLETNICE LJUDSKE VSTAJE
NA SLOVENSKEM

GIPOSS

GRADBENO INDUSTRIJSKA POSLOVNA
SKUPNOST SLOVENIJE

LJUBLJANA — Dvoržakova 5

Cestita vsem poslovnim prijateljem in znancem
ter vsem delovnim kolektivom za obletnico ljud-
ske vstaje na Slovenskem

Centralna lekarna Ljubljana

s svojimi delovnimi enotami

čestita

Vsem poslovnim prijateljem in
znancem ter vsem delovnim kolekti-
vom za obletnico vstaje na
Slovenskem

montažno
podjetje
za izolacijo
Ljubljana
Bratov Rozmanov 4
Telefon 315 471, 315 120

toplotna izolacija — hidroizolacija
— izolacija hladilnic — zvočna izo-
lacija — antikorozijska — klimatske
naprave — ključavničarska dela —
opravljanje zunanjetrgovinskega
prometa in investicijskih del v tu-
jini — zastopanje tujih firm

čestita vsem delovnim ljudem in svojim poslov-
nim prijateljem za obletnico ljudske vstaje na
Slovenskem!

GRADBENO PODJETJE

LJUBLJANA
VOŠNJAKOVA 8

- gradi vse vrste inženirskih zgradb,
- gradi in prodaja stanovanja,
poslovne prostore, lokale in
garaže,
- izvaja inženiringe,
- projektira,
- izdeluje in prodaja gradbene
polizdelke in gotovi beton

KOMUNALNO PODJETJE

Kanalizacija

Ljubljana, Ambrožev trg 7

Telefon 315 533, 322 738

projektira,
gradi
in vzdržuje
javno
kanalizacijsko
omrežje
ter naprave

Delovna skupnost **Kanalizacije**
čestita vsem delovnim ljudem
in svojim poslovnim prijateljem
za obletnico ljudske vstaje na
Slovenskem!

Hidrometeorološki zavod SRS

V LJUBLJANI
RESLJEVA CESTA 18

čestita

vsem borcem in aktivistom narodne osvobodilne
vojske za OBLETNICO LJUDSKE VSTAJE NA
SLOVENSKEM!

LJUBLJANA
BEETHOVNOVA 11/V

ZASTOPSTVA
IZVOZ — UVOZ

Čestitamo vsem delovnim kolektivom in
našim poslovnim prijateljem za obletnico
ljudske vstaje na Slovenskem!

TOVARNA OTROSKIH VOZIČKOV
IN KOVINSKE OPREME

Tribuna

Ljubljana, Karlovska 4
Telefon 21 734

Cestita vsem borcem in aktivistom za obletnico
ljudske vstaje na Slovenskem!

TRGOVSKO PODJETJE

Kurivoprodaja

LJUBLJANA
Na jami 10
Telefon 55 696

vam daje na voljo v svojih poslovalnicah vse
vrste kuriva in gradbenega materiala po konku-
renčnih cenah.

Vsem poslovnim prijateljem in znancem ter
vsem delovnim kolektivom čestitamo za
obletnico ljudske vstaje na Slovenskem

Veletekstil

UPRAVA IN EN GROS
PRODAJNA SKLADIŠČA
LJUBLJANA, Masarykova 17

tekstilno blago vseh vrst — kemično obdela-
ne tkanine — linolej — trikotaža in pletenine
— tekstilna in druga galanterija — moško,
žensko in otroško perilo, splošna konfekcija,
preproge, talne obloge

POSLOVALNICE NADROBNE TRGOVINE:

SVILA — Kresija 1,
Adamič-Lundrovo nabrežje
SVILA — Kresija 2
Adamič-Lundrovo nabrežje
CVETA — Stritarjeva 6
PERLON — Copova 12
AJDOVŠČINA — Gosposvetska 1
CVETA — Miklošičeva 22
MODNA KONFEKCIJA — Tavčarjeva 1
VELETEKSTIL — Celovška 99
VELETEKSTIL — Zalog
VELETEKSTIL — Črnomelj
VELETEKSTIL — Ljubljana, Tržaška 37/a
VELETEKSTIL — Tržič
VELETEKSTIL — Soseska 6 — Celovška c.
VELETEKSTIL — Mestni trg 7

Vsem poslovnim prijateljem in znancem
ter vsem delovnim kolektivom
čestitamo
ZA OBLETNICO LJUDSKE VSTAJE NA
SLOVENSKEM

CENTRALA LJUBLJANA,
Miklošičeva 19/I

S poslovnimi enotami

čestita

vsem poslovnim prijateljem in znancem
in vsem delovnim kolektivom

ZA OBLETNICO LJUDSKE VSTAJE NA
SLOVENSKEM

svojim zavarovancem, delovnim kolekti-
vom in vsem drugim ljudem pa želimo
polno delovnih podvigov pri opravljanju
vsakdanjih nalog

GRADBENO PODJETJE

OBJEKT

LJUBLJANA

POD HRIBOM 55

Telefon n. c. 55 880 - dir. 55 244

opravlja vsa gradbena
in vzdrževalna dela
ter visoke gradnje

Vsem poslovnim prijateljem in znancem
ter vsem delovnim kolektivom
čestitamo
za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem

dental

LJUBLJANA

Titova cesta 25 a

Telefon 311 532

podjetje za promet z zobarskimi
potrebščinami

Čestitamo vsem delovnim kolektivom in
našim poslovnim prijateljem za obletnico
ljudske vstaje na Slovenskem!

TOVARNA KAROSERIJ

Avtomontaža

LJUBLJANA, CELOVŠKA C. 180

projektira, konstruira ter proizvaja
avtobusne in specialne karoserije,
jeklne profile, Jugo-Webasto
grelice in klimatske naprave

Elektromontaža

Projektiramo in izvajamo elektroinstalacije ja-
kega in šibkega toka ter napeljavo strelododov

LJUBLJANA, Rožna dolina, C. VI, št. 36
Telefon 61 441 direktor 61 622

OBRAT NA BORŠTIKOVEM TRGU 1
Telefon 20 704

Vsem poslovnim prijateljem in znancem ter
vsem delovnim kolektivom čestitamo
ZA OBLETNICO LJUDSKE VSTAJE NA SLO-
VENSKEM.

KOLEKTIV
GOSTINSKEGA
PODJETJA

LJUBLJANA, Cankarjeva 2

- Restavracija »Sestica«
Ljubljana, Titova 16
- samopostrežna restavracija
EMONA
Ljubljana, Titova 11
- Restavracija »POD LIPO«
Ljubljana, Borštnikov trg 3

Vsem poslovnim prijateljem
in znancem ter vsem delovnim
kolektivom

čestita

za obletnico ljudske vstaje
na Slovenskem

Gradbeno
industrijsko podjetje

GRADIS

LJUBLJANA

Korytkova 2 • Telefon 323 641

s svojimi enotami doma in v tujini

izvaja:

vsa gradbena dela industrijskih objektov,
objektov družbenega standarda in gradi
stanovanja za trg; izdeluje gradbene
elemente, razne vrste betonskih izdelkov
in opravlja montažo gradbenih konstrukcij;
izvaja ključavničarska, kleparska
in krovna dela; projektira vse vrste
visokih, nizkih, vodnih, luških
in stanovanjskih objektov

Vsem poslovnim prijateljem in znancem
ter vsem delovnim kolektivom

čestitamo

za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem

Union

PIVOVARNA
IN TOVARNA
KVASA
LJUBLJANA

Pivovarna »UNION« priporoča svoje
kvalitetne proizvode:

12° svetlo pivo TRIGLAV

12° svetlo pivo TIVOLI

14° exportni LEŽAK

16° temno pivo BOK in
pekovski kvas

**ŽIVILSKI
KOMBINAT**

ALPSKO MLEKO

JOGURTI

SIRI

SLADOLEDI

IN PROIZVODI IZ

KMETIJSTVA

**LJUBLJANSKE
MLEKARNE**

Sadje zelenjava

Sindikalne organizacije in potrošnike obveščamo, da smo kot vsako leto tudi letos pripravili velike zaloge kvalitetnega sadja in zelenjave za ozimnico.

Po ugodnih cenah nudimo:

- KROMPIR
- ČEBULO
- PAPRIKO
- ČESEN
- HRUŠKE
- SLIVE
- GROZDJE

Navedeno blago lahko nabavite v našem blagovnem skladišču v Ljubljani, Poljanska c. 46/a od 11. do 18. ure — v soboto pa od 9. do 14. ure.

Vsem poslovnim prijateljem in znancem ter vsem delovnim kolektivom in sindikalnim organizacijam

čestitamo
za obletnico ljudske vstaje na Slovenskem!

Zlatarna - Celje

TOZD Aurodent, Ljubljana
TOZD Zlatarna Celje, Celje
TOZD Atelje za zlatarstvo,
Ljubljana
TOZD Zlatarstvo, Trbovlje
TOZD Aurea, Celje

čestitajo

vsem poslovnim prijateljem in znancem in vsem delovnim kolektivom
ZA OBLETNICO LJUDSKE VSTAJE
NA SLOVENSKEM

plutal

INDUSTRIJA PLUTOVINASTIH
IZDELKOV

Ljubljana, Celovška 32
Telefon: 310 778

GRADBENIM PODJETJEM
IN GRADITELJEM

dobavljamo plošče za toplotno
izolacijo stavb iz ekspandirane
plute ter
plutovinaste stenske obloge
za notranjo opremo prostorov

Čestitamo vsem delovnim kolektivom in
našim poslovnim prijateljem za obletnico
ljudske vstaje na Slovenskem!

**INDUSTRIJSKO
MONTAŽNO
PODJETJE**

LJUBLJANA, Titova 37
Telefon 321 043

PROJEKTIRA, MONTIRA IN PROIZVAJA

- centralno ogrevanje, sanitarne naprave, plinske instalacije, prezračevalne in klimatične naprave
- električne naprave jakega in šibkega toka, komandne in signalne naprave za industrijo in komunalne zgradbe,
- regulacije,
- opravlja kalorične in električne meritve,
- odliva v lastni livarni visokokvalitetne odlitke, ki jih po želji tudi obdela.

elektromedicina

elektromedicina

trromedicina

**Ljubljana
Komenskega 12**

Jugoslavija

TELEFONI: hišna centrala 310 444

TELEGRAM: Elektromedicina Ljubljana, poštni predal: 245

elektromedi

Proizvaja aparate in pribor za fizioterapijo, laboratorije, rentgen, anestezijo, dezinfekcijo in osebno higieno. Vzdržuje in montira medicinske aparate in opremo. Prodaja in vzdržuje slušne aparate. Zastopa inozemske proizvajalce medicinske opreme, za katere ima rezervne dele v konsignaciji. Uvaža za svoj in tuj račun.

Čestita

vsem poslovnim prijateljem
in znancem ter vsem delovnim
kolektivom
za obletnico ljudske vstaje
na Slovenskem

Telefon 58 241

TRGOVSKO PODJETJE

Delikatesa
LJUBLJANA

VSAK DAN SVEŽA KAVA IZ LASTNE PRAZARNE — VELIKA IZBIRA KVALITETNIH DELIKATES — SOLIDNA POSTREZBA

KOVINSKO PODJETJE

UNITAS

LJUBLJANA — CELOVŠKA CESTA 224

se priporoča s priznano proizvodnjo sanitarnih armatur in odličkov barvnih kovin.

Tiskarna ptt
Ljubljana

TRŽAŠKA CESTA 42
Telefon 61 475, 61 630

Izdelujemo tiskovine vseh vrst!

INDOS

industrija transportnih hidravličnih strojev

LJUBLJANA-MOSTE

Telefon: h. c. 313 822

— tajništvo: 312 330

VSEM POSLOVNIV PRIJATELJEM
IN DELOVNIM KOLEKTIVOM CESTITAMO
ZA OBLETNICO LJUDSKE VSTAJE
NA SLOVENSKEM

Obenem obveščamo poslovne prijatelje, da nudimo za mehanizacijo notranjega transporta:

BATERIJSKE VILIČARJE VE 600 kp
BATERIJSKE VILIČARJE VE 1000 kp
BATERIJSKE VILIČARJE VE 1200 kp
BATERIJSKE VILIČARJE VE 1500 kp
BATERIJSKE VILIČARJE VE 2000 kp
DIESEL VILIČARJE VD 1500 kp
DIESEL VILIČARJE VD 2000 kp
DIESEL VILIČARJE VD 2500 kp
DIESEL VILIČARJE VD 3200 kp

Natančnejši komercialni kakor tudi tehnični podatki so vam na razpolago v našem komercialnem oddelku.

Priporočamo se za cenjena naročila!

OB 25-LETNICI
SVOJEGA RAZVOJA

SLOVENIJALES

LJUBLJANA

Beethovnova ulica 11

čestita

vsem poslovnim partnerjem, prijateljem in znancem ter vsem delovnim kolektivom
ZA OBLETNICO LJUDSKE
VSTAJE NA SLOVENSKEM

Učne delavnice

s. o. p. o.

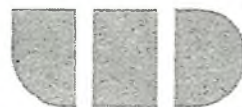
ZAVOD ZA
USPOSABLJANJE SLUŠNO
IN GOVORNO PRIZADETIH

LJUBLJANA, Bežigrad 8

Telefon: 312 049

TISKARSTVO:

VEČBARVNI TISK
PLAKATI
RAZGLEDNICE
KATALOGI
PROSPEKTI
ETIKETE
BROSURE
KNJIGE
OBRAZCI
ITD.

Naši specialni oddelki:

STROJNA STAVNICA
ROČNA STAVNICA
KNJIGOTISK
KNJIGOVEZNICA
TISKARNA, LITOGRAFIJA
USNJENA GALANTERIJA
IN MODNA SIVALNICA

Opravljamo vsa dela omenjenih strok solidno in po konkurenčnih cenah. Za naročila se priporočamo!

Vsem poslovnim prijateljem in znancem ter vsem delovnim kolektivom

čestitamo

ZA OBLETNICO LJUDSKE VSTAJE
NA SLOVENSKEM

Vsem poslovnim prijateljem in znancem
ter vsem delovnim kolektivom

č e s t i t a m o

ZA OBLETNICO LJUDSKE VSTAJE
NA SLOVENSKEM

Papirna galanterija

SIMONČIČ

LJUBLJANA, RAZPOTNA 4

Telefon: 25 091

Telegram: Simončič Ljubljana

TISKARSTVO:

KOMERCIALNI TISK

KATALOGI

PROSPEKTI

ETIKETE

EMBALAŽA

KOLEDARJI

REKLAMNI KARTONI

UMETNIŠKE REPRODUKCIJE

SIMONČIČ

PAPIRNA GALANTERIJA
Ljubljana Razpotna 4
Telefon 25 091

KOLEDARJI - OGLEDNI KARTONI - PROSPEKTI - RAZGLEDNICE - ETIKETE - RAZGLEDNICE - PROSPEKTI - OGLEDNI KARTONI - KOLED

